

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

твори в двох томах

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ 1964

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

том 2

ПЕРЕКЛАДИ І ПЕРЕСПІВИ,
СТАТТІ, НАРИСИ,
ЛИСТИ

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ 1964

У1
Г75

ХВИЛЯ

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 4.

ПЕРЕДМОВА

Нова збірка моїх переспівів складається з поетів — англійських, французьких, італійських, іспанських, німецьких, скандинавських, слов'янських, грузинських, вірменських, а найбільше мадьярських. Є тут псети дуже старі, славнозвісні, є й такі, що сучасному читачеві, особливо українському, мало ще відомі. Про добір перекладів я не дбав, маючи на думці подавати нашій громаді все, що може бути для неї цікавим з того або іншого погляду.

Павло Грабовський

Якутськ, 1899

СТАРЧАЧА ГУЛЬНЯ
КАНТАТА

РЕЧИТАТИВ

Сумно стало в темнім гаї,
Вітер повіває,
Стужа дме, степи безкраї
Білий сніг вкриває.
Почина кругом смеркати...
В шинк до Пузі Нансі *
Зібралися погуляти
На ніч голодранці.
Ось погляньмо, як вони
Пропивають там штани.
Співають, і регочуться,
Та так тобі свистять,
Що в голові морочиться,
А стіни аж тремтять.
Притулився коло печі
Дід з красунею удвох,—
Торба з хлібом давить плечі,
Дране руб'я на обох.
Обнялись собі гарненько,
Раз за разом цмок та цмок —
Ім і тепло, й веселенько,
Хоч задубли до кісток.
Раз за разом дівка губи
Козакові підставля

* Так звали колісь у Шотландії шинкарку Гібсон, у котрої звичайно гуляли старці. Побувавши з ними в корчмі, Бернс і написав цю кантату. (Примітка П. Грабовського).

Та погані свої зуби
На всю хату вискала.
Що то чарка, що то ласка:
Людське серце ожива;
Цмок та цмок — мов пуга ляска,
А старий гультай співа.

ПІСНЯ

Я під Марсом народивсь,
З ворогами добре бивсь,
Шрам і рану маю здавна...
Рана — з бабою сваривсь,
Шрам — з французами зустрівсь,
А не кинув тарабана.
Гей, трам-трам;
Гей, трам-трам,
Тарарарарам!

Довелося бути мені
З генералом на війні
Край Абрамського кургана;*
Був і там я, де з землі
Ми Моро** зовсім змели
Під сей гуркіт тарабана:
Гей, трам-трам і т. д.

Вів нас Куртис... Відтяла
Руку й ногу куля зла;
Бачу — справа препогана...
Але в пекло пхають знов —
З Елліотом я пішов,—
Жалко стало тарабана!
Гей, трам-трам і т. д.

От і треба — що казать —
На милиці шкандибать;
Замість злота одіж драна...

* Абрамський курган — коло Квебека; там убито генерала Вольфа в році 1759. (Примітка П. Грабовського).

** Фортецю Моро зруйновано в році 1627. (Примітка П. Грабовського).

Та зі мною все моє —
І дівчатко, й чарка є,—
Не бажав би й тарабана.
Гей, трам-трам і т. д.

Хоч не раз, не два, не три
Завірюха та вітри
Скубли зрана та й до рана.
А лахміття як продам,
То такий бенкет завдам,
Що не вчув би й тарабана!
Гей, трам-трам;
Гей, трам-трам,
Тарарарарам!

РЕЧИТАТИВ

Не спиниш нічим гультипаку;
Аж хата трясеться; щури
Та миші давай з переляку
Втікати скоріш до нори.
«А ти?» — із кутка промовляє
Скрипаль до красуні; вона
Вже вершу свою роззявляє
І пісню співать почина.

ПІСНЯ

І я дівкою була,
А коли — й сама забула;
Про коханця аби вчула,
То й тепер з ума б зійшла.
Тато мій служив гусаром,
У казармі я знайшлась;
Бачте, люди, що не даром
За гусара віддалась.
(Хор) Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
За гусарина пішла!

Не який-небудь моргун...
Мов орел той сизокрилий,
Оттакий він був, мій милий,
Тарабанщик мій, джигун.
Личко все пашіло жаром;

Ніжка б пані прилалась...
Бачте, люди, що недаром
За гусара віддалась.
(Хор) Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
Що з гусарином втяла!

Та гусара-молодця
Я швиденько геть прогнала:
На попа його змінjala,
На святого панотця.
Гріх мій взяв він незабаром,
А до тіла всім вам — зась...
Бачте, люди, що недаром
Я така собі вдалась.
(Хор) Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
Від гусарина втекла!

Але скоро і з попом
Мені збрідло женихатись;
Почала я тут кохатись
Із цілісіньким полком.
Хлопець, дід — з однаким палом
Я до всякого тяглась,
Аби звався лиш гусаром
Бо така собі вдалась.
(Хор) Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
За дружину всім була.

Остогидло воювать,
Вороги вчинили згоду:
Я осталася без роду,
Довелось старцювать.
Раз тинялась я базаром,
З козаком оцим зійшлась,
Бачу з виду — був гусаром,
То всім серцем віддалась.
(Хор) Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
Знов гусарина знайшла!

Пожила я на віку
Вже й сама не тямлю скільки;
Пісня з чаркою горілки
Мені й досі по смаку.

Не гидую божим даром,
Аби п'яна напилась,
То й щаслива я з гусаром,
Бо така собі вдалась.
(Хор) Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
Аби чарочка була!

РЕЧИТАТИВ

З дівчиною сидить та п'є
В кутку Андрій, штукар, байдуже.
Він хора слухає не дуже,
Балака нишком про своє.
Та годі пити; скоком-боком
Коханку він поцілував,
Скрививсь, крутнувсь, пожартував,
І, глянувши веселим оком,
З поважним видом заспівав.

ПІСНЯ

Чарка мудрим чинить шкоду,
Зух дуріє на суді,
А я дурень собі зроду...
Що пошкодить сій біді?
Раз книжок мені бабуся
Накупила — все дарма:
Як, бувало, не товчуся,
Не стає мого ума.
От горілка та дівчатка —
Я до них меткий з метких...
На якого, кажу, батька
Вчити дурнів отаких?
Що б там часом не казали,
А в жінках утіха вся...
Раз мене за їх зв'язали,
Як ледаче порося.
Дійшло вдруге до покути...
Вірте, люди, сим попам:
На моєму місці бути
Кожен з них хотів би сам.

А як в церкві хлопців лає!
Глянеш — зовсім присвятивсьь...
Хай розумний потурає,
Бо я мало засмутивсьь.

Сим мене не обморочиш,
Жарти, смішки — се мое...
В нашій раді скільки хочеш
І поважних дурнів є.
А тепер кінчати треба,
Краще випиймо, чи що!
Коли хто дурний для себе,
То про мене він ніщо.

РЕЧИТАТИВ

За ним на лавці піднялась
Стара марюка. Вона знала,
Де копійчина завелась,
Кишені зручно спорожняла,
Вона сходила всі гаї...
Спіткала доленька її,
Лиху голінницю з голінниць:
Повис коханий верховинець
На шибениці... Удова
По йому плаче і співа.

ПІСНЯ

Любив мій коханець широкі простори,
Тікав од петельки в ріднесенькі гори,
За них все віддав би... Такий мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван.

(Хор) Згадайте ж Івана,
Співайте про його,—
Гарніш не бувало
На світі нікого!

Меч візьме та черес із пледом одягне,
Так зараз до себе в обійми потягне;
Дівчата аж мліли... Такий мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван.

(Хор) Згадайте ж Івана... і т. д.

А як раювали ми з серцем-Іваном,
То так не присниться паняночці з паном:
І воля, і доля... Такий мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван.

(Хор) Згадайте ж Івана... і т. д.

Прогнали Івана з питимого краю
Та дарма... Ще пташка не тьохнула з гаю,
А ми собі в парі... Такий мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван.

(Хор) Згадайте ж Івана... і т. д.

Схопили Івана... Будь тричі проклята
Ти, руко нелюдська скаженого ката,
Що голуба вішав... Такий мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван.

(Хор) Згадайте ж Івана... і т. д.

Покинув ти, друже, мене, сиротину...
Тоді тільки й легко, як вип'ю чарчину.
А що за козак був, який мав талан
Іван-верховинець, мій милий Іван!

(Хор) Згадайте ж Івана,
Співайте про його,—
Гарніш не бувало
На світі нікого!

РЕЧИТАТИВ

Встає скрипаль; де хто гуля,
То він найперший там п'яниця.
Причарувала скрипаля
Товста, висока удовиця;
Доходив ростом до колін
Він їй, а що була за вдача!
Кипіла в тілі кров гаряча,
Хоч куций він.

За скрипку взявся, як утне
Навдивовижу чарівної;
То усміхнеться, то моргне,

А потім як загра сумної
Музика наш, з малих малій.
Негарний, миршавий, дрібненький,
Дібрав ще й вислів жалібненький,
Хоч сльози лий!

ПІСНЯ

Гей, коханко, не журися;
Кинь тужити — не хилися;
Йди до мене — звеселися,
Плюй собі на все!

(Хор) Я — музика, без думок
Весь вік граю; з пісеньок
Наймиліша для жінок:
«Плюй собі на все!»

Од весілля до весілля
Ми не знатимем похмілля;
Життя пройде мов та хвиля,—
Наплюєм на все!

(Хор) Я — музика... і т. д.

Хліба-солі буде з тебе;
Аби гріло сонце з неба,
То й нічого нам не треба,—
Наплювать на все!

(Хор) Я — музика... і т. д.

Мені в пеклі рай з тобою;
Хай чортяки наді мною
Виють цілою юрбою,—
Наплюю на все!

(Хор) Я — музика; без думок
Весь вік граю; з пісеньок
Наймиліша для жінок:
«Плюй собі на все!»

РЕЧИТАТИВ

Тії пісні не скінчив іще скрипаль,—
Залицявся до вдови меткий коваль,
Витяг ніж і на музику налетів,

П. А. Грабовський. Фото. Тобольськ, 1895—1896 рр.

Хіп за бороду,— сердешний затремтів,
Просить богом не чинити йому зла,
А самого наче тряця затрясла;
З ляку трохи не дав дуба неборак,
А коваль коло бабусі сьак і так;
Заспівав... Веселого скрипаль
Удає, хоча коханки йому й жаль.

ПІСНЯ

Я — коваль, все кую,
Люблю працю свою,
Звик кувать;
Довелося пройти
Всякі землі, світи,
Скрізь блукать.
Я в солдатах бував,
Як хто гроші давав;
День мине —
А я вихром гай-гай...
Не шукай, не питай
Там мене!

(Хор) Я в солдатах бував... і т. д.

Сиза пташко моя!
Куций блазень чи я,
Мов мені:
Візьме серце твоє?
Мабуть, той, що кує,—
Так чи ні?

Будеш сита ходить
Ще й горілочку пить,
А збрешу —
Хай одсохне язик;
Кину чарку навик,
Все лишу!

(Хор) Будеш сита ходить... і т. д.

РЕЧИТАТИВ

Коваль переважив: бабуся
Його гаряче обняла;
Не пал молодечий вернувся —
Горілка огню додала.
Скрипаль на їх схитра моргає,
Забув безголов'я своє,
А щирої згоди бажає,
Налив та за щастя їх п'є,
Віта на добраніч!
І знов женихатись завзявся,
Ну з іншою смішки справлять;
Її чоловік, що кохався
В Гомері, став вічни стрілять.
Махнувши долонею зручно,
Він їм по потилиці дав,
Аж відляски сипались гучно;
І батька, і матір згадав
Обом — на добраніч!

Веселий це був бідорака,
Що, мабуть, і Вакх не стрівав;
Завзятий на все гультипака,
Він пити на час не вгавав,
Щораз знемагавши на згагу,
Не знав він турботи, аби
Чим-небудь залить свою спрагу,
А потім співають без журби
Усім на добраніч!

ПІСНЯ

Моїх пісень пани
Не люблять, бо вони
На примхи подались і всякі там дурниці,
Але за мною вслід
Летять, немов на мід,
Як за Гомером тим, всі пчоли-працівниці.
(Хор) Через тее, через се,
Ну сказати — через усе
Я втерав кохану;

А зберіг собі ще двох,
Та й горнуся до обох,
Маю добру шану.
До дівчаток я привик,
Стане їх мені повік
І на тее і на се,
Ну сказати вам — на все!

Балакають співи
Про муз якісь струмці,
Кастальські джерела і всякі там дурниці,
А мій, брати, Парнас
Ось тут, серед нас,
Де з нами вкупі п'ють і наші чарівниці.
(Хор) Через тее, через се... і т. д.

Побачу стан гнучкий —
На се вже я слабкий;
Ласую на красу і всякі там дурниці;
По правді ж вам скажу —
І богові служу,
Бо не служити — гріх: боюсь його десниці!
(Хор) Через тее, через се... і т. д.

Кохання потайне
Яке воно смачне:
І захват молодий, і всякі там дурниці!
Надовго нам чи ні
Стає тії бридні,
Та се вже зайва річ, се звісно, що дрібниці...
(Хор) Через тее, через се... і т. д.

А скільки раз під час
Збивали з глузду нас
Цілунок запальні і всякі там дурниці!
Але по чарці смик —
Баби ні тик ні мик:
У тебе всі в руках — старі і молодіці.
(Хор) Через тее, через се,
Ну сказати — через усе
Я втерав кохану;
А зберіг собі ще двох

Та й горнуся до обох,
Маю добру шану!
До дівчаток я привик,
Стане їх мені повік!
І на тее і на се,
Ну сказати вам — на все!

РЕЧИТАТИВ

Отак співав собі гульвіса,
Аж коршма з оплесків тряслась,
Бо ланців тут було до біса,
Неначе буря піднялась.
Такий звели скажений галас
Та ляск, що боже борони!
В кутку красуня роздягалась,
А цей скидав свої штани.
Голота пити захотіла;
Всяк руб'я заставля своє,
Блука, як мати породила:
Шинкарка набір не дає.
Як мокра хлюща всі вже п'яні,
А ще беруться за чарки.
— Гуляймо, серце, на останні,—
На ката старцеві латки?
— Співай-но, брате! — Скинув зором
Співець, хоч мало добачав,
Всміхнувся двом своїм Деборам
І розпочав.

ПІСНЯ

В коршмі горілки ще багато,
Не гайся тільки наливать;
Се — наш великдень, наше свято...
Гей, нумо ж пити та співать!
Старці нічого не шанують.
Закони... ну їх к сатані!
Церкви гладких попів годують,
Суди — щоб тішились дурні!
(Хор повторює: «Старці...» і т. д.)

Маєтки, слава та відзнаки —
За їх ми не дамо й шага,
Такі вдались собі бурлаки,
Нам вільна воля дорога!
(Хор) Старці... і т. д.

За все ми дякуємо долі,
Що в кого за день урвемо;
На сіні, в стайні чи стодолі
Так смачно з милими спимо.
(Хор) Старці... і т. д.

Ми ходим пішки; у ридванах
Хай доганяють нас пани!
Не заздرو нам: своїх коханих
Ми не купуєм, як вони.
(Хор) Старці... і т. д.

Хай пекла лютого насадки
Товчуться, поки час біжить;
Нам про життя немає гадки,—
Живем, аби собі прожити.
(Хор) Старці... і т. д.

Удармо ж повними чарками
Та заспіваймо без журби:
Честь нашим любкам з дітоньками
І вам, зневажені торби!
(Хор) Старці нічого не шанують.
Закони... ну їх к сатані!
Церкви гладких попів годують,
Суди — щоб тішились дурні!

ТОМАС ГУД

I

В працюванні наша сила.
Як візьму я граблі, вила,
Ціп, лопату, косу, серп,

Як подамся в чисте поле,
Як майну в широкий степ,—
Прощай, напасна доле!
Чи з сокирою почну
Коло хати майструвати,
Не загаюсь — швидко втну;
Вбогим ніколи гуляти,
Хто бідує, той не спить:
Треба їсти, треба пить.
Молочу, орю, рубаю,
Щоб найкраще вийшло — дбаю,
Хочу тільки одного:
Щоб, весь вік б'ючись мов риба,
Під кінець життя свого
Якусь мати скибку хліба.
Мені сором старцювать
Та прохати заемоги;
Доки служать руки, ноги,
Я не кину працювать;
Піт свій в землю лити буду,
То що-небудь роздобуду.
Часу тратить не люблю,
Між торбишники не встряну;
Як робити коли стану,
Так до діла вже роблю,
Аби ціп, граблі та вила...
В працюванні наша сила.

II

Ластівочка з вирію
Полетить весною,
А я тут захирію
З долею сумною.

Вітерець легесенький,
Що навколо віє,
Сад твій зеленесенький
Холодком обвіє.

Вернеться додомоньку
Та без мене човен;

Я ж схилю головоньку,
Дум журливих повен.

Вже мені не бачити
Рідної країни;
Знаю я, що плачеш ти,
Рвешся з самотини!

Може, так, розлучені
Сим далеким морем,
І помрем, замучені
Нерозважним горем.

Хмаронька біліється,
Плаває по хвилях,
Мила хата мріється
Там на скелях білих.

Мабуть, сумно хмароньці —
Попливла в околи;
Мабуть, нам у пароньці
Не сидіть ніколи.

III

Град летить. Нахмарило,
Тьмою все взялось,
Страшно громом вдарило,
Море піднялось.

Ви, несвітські силюньки,
Що піски й вали,
Мов легенькі хвильоньки,
З глибу підняли!

Ви, що потопляете
В бурю байдаки,
Догори швиряєте
Іх немов твіски!

Не лякайте пашею,
Не тягніть на дно:
З долею пропащою
Я борюсь давно.

Крутить прірва, виючи...
Винесіть мене
В край, де світить гріючи
Сонечко ясне!

IV

Всю ніч пильнували її ми:
Хоча б ворухнулась вона;
Не дише грудьми молодими,
Пташина моя чарівна!

Ми пошепки всі говорили,
Боялись її стурбувать,
Життя своє широким хотіли
Небозі в той час дарувать.

То ляк, то надія несміла
Боролися в серці щомить;
Засне — нам здається: спочила;
Умерла — ми думали: спить.

Тужливого дня після ночі
Не бачить коханий наш квіт,
А навек заплющені очі
Все дивляться радо на світ.

ФЕЛІЦІЯ ГІМЕНС

* *

Мені сниться воля мила:
На степу дзюрчать струмці,
Козаченька гойда хвиля
У легенькім байдаці;
Олень вискочив напиться,
Рясні роги вниз загнув,
Зір, мов іскра, спалахнув...
Мила воля мені сниться!

Вище хмар злетів орел,
Мов стріла та задзвеніла,—
За горами буйні крила
У повітрі розпростер.
О, як гірко тут нудиться!
Хоча б парус заманів...
Бачу — сад зазеленів:
Мила воля мені сниться.

В полі діти рвуть квітки,
Стали табором цигани,
З неба дивляться зірки,
А мене гнітять кайдани,
Я журюсь собі щодня...
Скрізь бенкетні шум, гульня,—
Серце хоче веселиться:
Мила воля мені сниться!

РОБЕРТ НІККОЛЬ

* *

Ти витала тут, доле щаслива!
Тепер в рідній оселі вже пусто,
Всіми кинута батьківська нива
Заростає свиріпою густо.
І згадати — так серденько туже,
Ніяк ради не дам із журбою.
Ось присядьмо укупоньці, друже,
Побалакаєм трохи з тобою.

Було мати колись як віночок
Вбере нашу хатину гарненьку,
Сяде прями; пливнувши в куточок,
Кіт мурукає їй потихеньку.
Тато з нами почне розмовляти,
Що робилось на білому світі,
Та на добре життя наставляти
Свої любі малесенькі діти.

Поїмо, повстаєм од вечері,
Старий з біблії нам прочитає,
І здавалось не раз, що крізь двері
Божа ласка із неба злітає.
Покладуть нас теплесенько спати,
Заколишуть на всю ніч піснями;
Денний шум стане всюди стихати,
Сон блаженний пові над нами.

АЛЬФРЕД ТЕННІСОН

* *
*

Рученьки навхрест поклав ти на груди,
Не мордуватимуть більш тебе люди.
Царство небесне! Чи бачиш, бурлаче:
Крапле роса — се березонька плаче.

Заснуть навіки і злидні, і горе,
Вже не стогнатиме серденько хворе,
Ти не почувеш вразливого слова:
Шумно шумить над тобою діброва.

На світі, друже, немарно прожив ти:
Сміливо йшов проти всякої кривди,
Чесно боровся за праведне діло,
Ближнім віддавши і душу, і тіло.

Царство небесне тобі! Над труною
Хай соловейки щебечуть весною!
Тихого сна не стурбує сичання
Заздрості злої та дуків знуцання.

Брехні тебе вже не вкусять ніколи.
Любо на квітах гудуть собі бджолі;
Се, бач, щоб солодко спав ти, небоже...
Спи ж, бо збудити ніщо вже не зможе.

Серед зеленого вільного поля
В гості до тебе не прийде недоля;
Тільки проміннячка сонячні хвилі
Грають у тебе щодня на могилі.

ШЕКСПІР

* *
*

На самоті, в моїй лихій неволі,
Ридаю я та білий світ клену,
Всім заздрити та скаржитись почну,
Що не зазнав ні щастя, ані долі;

В гірких сльозах зливаю люті болі
І думоньку лелію потайну:
Щоб мати хист і вроду чарівну,
І друзяків, і всяких втіх доволі...

А лиш тебе, о зоре світова,
Згадаю я: душа, мов пташка зрана,
Веселий гімн до неба заспіва;

В тобі, моя голубонько кохана,
Той рай, що й сам король не здобува,—
І вже тоді нема над мене пана!

ТОМАС МУР

I

Увечері дзвін як задзвоне,
То серце з журби аж холоне:
Згадаю про рідну хатину,
Про те, як колись-то кохався,
Про дзвін, що дзвонив, як прощався
Я з домом та кидав дівчину.

Як часом, то тихо й заплачу,
Що краю свого не побачу,
Товариші любі та милі,
Що щастя дізнали зі мною,
Навік десь узяті труною:
Не чути їм дзвону в могилі.
Та скоро й мені вже вмирати...
Другий хтось тут буде співати;
Вітри його голос тужливий
Розвіють кругом по долині...
Я ж ляжу в сирій домовині,
Проживши свій вік нещасливий.

II

Тебе... тебе забути нам? Ніколи!
Поки життя хоч іскра в серці є,
Поки, мов крига, груди не схололи,
За щастя я боротимусь твоє,
О краю мій, найкращий між краями,
Зруйнований та знищений катами!

Коли б ти став великим, як колись,
І незалежним від усіх, як здала;
Коли б вернулась твоя доля славна —
Пісні мої, як хвиля б, полились;
Але нехай збулась би ся надія,
Кохать не зміг би дужче і тоді я!

Зневажений важким вінцем з тернів,
Змордований в руках гидких тиранів,
Неволею та соромом кайданів,
Ти ще миліш зробився для синів,
Мов пелікан годуючи нас кров'ю
Із власних ран — з болінням і любов'ю.

III

Забув співець кохання молоде
І втіхи супокою,
А взявши меч та ліру, сміло йде
Із ворогом до бою.

— Тобі я грав на лірі золотій,
Мій краю співолюбний;
Щоб знов звернуть до тебе рай святій,
Підняв я меч свій згубний.

Там скоро він знайшов собі кінець;
Упавши, в бистрі хвилі
Свій меч навіки закида співець
І струни рве на лірі.

— Про рідну волю я колись співав;
Тепер про що співати,
Як кат усе в кайдани закував,
Став всюди панувати?

АНДРІЙ ПАРК

* *
*

Люта зима за вікном;
В хаті бабуся пряде,
Сивий дідусь перед сном
Тихо розмову веде.
Згадують любо вони
Щастя своєї весни:
Скільки світилось надій молодих
В очах закоханих їх!

Скільки було в них краси!..
Моря сердитого шум,
Луки зелені, ліси,
Дітки приходять на ум.
Згадують любо вони
Щастя своєї весни.
Скільки світилось надій молодих
В очах закоханих їх!

Мертвих — і рідне й чуже —
Всіх пом'янули старі;
Сумно їм думать, що вже
Скоро лежати в землі.

Плачуть, сміються вони,
Що, мов той квіт восени,
Згнинули радощі їх світові,
Чари померхли живі.

ЕДГАР ПО

* *
*

Був лицар великої вроди,
Блукав по світах та виспівував радо,
Не дуже зважав на пригоди,—
Шукав Ельдорадо.

Злий досвід мандрівця охмарив;
Знеможений сил молодих підупадом,
Він сумно тинявся та марив
Своїм Ельдорадом.

Гас погляд його марівничий;
Він мовив до тіні: «Моя ти порадо!
Де стежка в той край чарівничий,
В оте Ельдорадо?»

«В долині, заплющивши очі,
Ти знайдеш кінець усім мукам і зрадам,
Бо там царство вічної ночі,
Що звуть Ельдорадом».

ЛОНГФЕЛЛО

I

Не кажіть мені з журбою,
Що ні в чім нема пуття.
Все дається боротьбою;
Сором гнити за життя!
Справді тяжко в світі жити,
Та живем ми не на те,

30

Щоб в могилу положити
Все велике, все святе.
Хай огонь загасне в зорях,—
Людський дух не погаса,
Не розсиплеться мов порох
Його сила і краса.
Не на те нам шлях короткий,
Щоб весь вік бенкетувать,
Щастя пить, як мід солодкий,
А на те, щоб працювать.

Праця жде нас щогодини;
Не спіши з її кінцем;
Доля щирої людини —
Буть героєм і борцем.

Зла та кривди скрізь багато:
Бийся з ними; йди, хоча б
Сам оставсь; борись завзято;
Не мовчи, як звиклий раб!

Що минуло — переплачем;
Зваж на те, що є тепер,
А що буде — то побачим,—
Треба діла — не химер.

Берім добрий приклад з того,
Хто, рятуючи других,
Не жалів себе самого,
Не боявсь катів лихих.

Помremo, а наша справа
Кине свій немручний слід;
Не загине марно слава
Наших вчинків і побід.

Так рушаймо вперед зараз,
Не складаймо сумно рук;
Що нам дикий глум і галас,
Що нам пекло лютих мук!

II

На гори тінь нічна лягла...
Між Альпами, вповдовж села
Якийсь мандрівець запальний

31

Ніс короговку, а на ній
Він написав: «Excelsior!» *

Сам блідний весь, а зір вража,
Мов блискіт гострого ножа ;
Неначе ріг гримів здалік,
Незрозумілий людям клик
Почувся враз: Excelsior!

Сніги та провалля страшні...
По хатах світяться огні,
А він байдуже їх мина:
Йому горить мета одна,
Злітає з уст: Excelsior!

— Куди ти йдеш через ярн?
Там прірва виє, тут вітри
Ревуть, десь буря замете,—
Сказав дідусь; а він на те
Відрік йому: Excelsior!

Прохала дівчина: — Пожди,
До мого серця припади! —
Згадав свої веселі дні,
Аж сльози бризнули дрібні,
І простогнав: Excelsior!

Усі кричали: — Схаменись;
В завалах смерть тобі — вернись;
Коли на світі хочеш жити!
Там не один уже лежить.—
А він гука: Excelsior!

Він переходив Сен-Бернард,
Та не вернувсь відтіль назад,
Ударив дзвін в монастирі,
Як се під хмарами вгорі
Знов розляглось: Excelsior!

Сніги мандрівця замели,
Його замерзлого найшли;
В руках заляклих він стискав

* Excelsior — вище, вищий (лат.)

ХВИЛЯ.

Переспівки Павла Грабовського.

1899.

Автограф першої сторінки збірки «Хвиля».

Ту короговку, що писав
Колись на їй: «Excelsior!»

Загинув навік; труп самий
Лежав, холодний та німий,
Вродливий, гарний, мов живий...
А з неба, наче метеор,
Скрізь пронеслось: Excelsior!

ВАЛЬТЕР СКОТТ

* *
*

Чи можна ж нам людиною назвати
Того, хто, вік проживши свій, не зна,
Що в його є на світі рідна мати,
Коханий край, миліша сторона.

Хто не радів, вертаючись додому
Із чужини, уздрівши свій поріг,
Хто пал згасив у серці молодому,
А дум святих і крихти не зберіг.

Шотландіє, мене ти згодувала;
О краю мій, найкращий із країв,
Твоя рука дитину напувала
Міцним питтям, що брала з піль, з гаїв!

Як гляну я на гори та на хвилі,—
Все б любував, дивився все б на вас...
О, хто ж порвать ті давні зв'язки в силі,
Що навіки злучили змалку нас?

ХРИСТИНА РОССЕТТИ

* *
*

Як лежатиму я в домовині німій,
Не тужи, не ридай наді мною;
Ні дерев, ні квіток на могилі моїй
Не сади, друже милий, весною.

Нехай буйна трава там зростає, нехай
Її мочить роса із дощами...
Хоч забути — забудь, хоч кохати — кохай;
Я не встану з холодної ями.

Люба тінь, холодок — їх не треба мені,
Бо навіки в землі заночую;
Не зворушать мене соловейків пісні;
Ні роси, ні дощу не почую.

Ясний ранок свіне, чи день білий мине —
Я дрімать собі нищечком буду;
Радий буду згадать все важке, все сумне,
А ще більше, як все те забуду.

ШЕЛЛИ

I

На березі сівши морському,
На хвилі в журбі я дививсь:
В просторі німому
Далеко їх поверх котивсь,
А там десь на скали
Вони, наче звірі, стрибали.
Не скинути оком води,
Не зміряти синього моря;
Ще ж більше — куди не піди —
Сліз наших пекельних та горя.
На холодному, темному дні
Чорні хвилі життя озиваються
І по цілій землі розливаються,
Наче гуки проклять голосні.

Щодалі — то все студеніше...
Холодна ти, прірво морська;
А ще холодніше
Та глибше недоля людська...
Хто злічить всі перли,
Що хвилі тут люто пожерли?

А скільки сховало на дно
Се море життя світового,
А скільки зажерло воно
Колісь молодого й живого?
Порівнявши ті жертви усі,
Замордованих взявши з умерлими,
Не захочем і глянуть на перли ми:
Що нам в їх дивовижній красі?

II

Чи не буде хоч завтра нам краще?
Так себе всі ми дурим оманю,
Втихомірюем серце боляще
Із журбою його неслухняною.

Всі ми завтрього — більше нічого —
І в багатстві і в злиднях шукаємо,
А живем тим, що є, тим, від чого
Цілий вік задаремно тікаємо.

ВІЛЬЯМ ВОРДСВОРТ

I

Вона сама собі жила,
Без милих, без рідні;
Журливо молодість пройшла,
Немов на чужині.
Так в'яне квітка запашна
На скелі кам'яній;
Так сьє зіронька ясна
У темряві нічній.
Вона умерла... мало хто
Про неї навіть знав;
Ніхто не відає, ніхто,
Як тяжко я конав.

Нема як діти: світ не світ —
 Вони вже круть та верть...
 Ну, як з отих дурних ще літ
 Їм зрозуміти смерть?
 Гарненьку дівчинку я стрів;
 Літ вісім — каже — їй;
 З-під чорних кучерів та брів
 Світився зір ясний.
 Неначе квітонька жива,
 Вродлива, чарівна
 Була ся пташка лісова,
 По-сільськи одягна.
 — А скільки всіх вас, — я спитав, —
 І хлопців, і дівчат? —
 Її мій запит здивував:
 — Всіх? Сім. — Я знов питать:
 — Та де ж вони? Злічи лиш їх!
 — Нас двоє на селі,
 А всіх... нас семеро усіх,
 Бо два на кораблі.
 На гробовищі — брат, сестра,
 Тут поблизу і я,
 Та ще матусенька стара, —
 Он наша вся сім'я.
 — Тривай. Вас двоє на селі,
 Та двоє... адже так? —
 Десь плавають на кораблі...
 Не вийде сім ніяк.
 — Ні, ні, нас семеро усіх! —
 Вона на те мені: —
 На кладовищі двоє з них
 Під лозами в труні...
 — Ну, хай в могилі двоє сплять...
 Виходить із сього,
 Що вас — не семеро, а п'ять,
 П'ять, галочко, всього!
 — Ні, ні, вони ось тут лежать,
 А над гробами їх
 Цвітуть квітки... не п'ять, не п'ять,
 Нас семеро усіх.

Я часто тут, на могилках,
 Співаю їм пісень
 Або з роботою в руках
 Просиджу цілий день.
 Тут я з панчішками сиджу
 Чи хусточки рублю,
 Або вечеряти ходжу,
 Встрічаючи зорю.
 Ганнуся почала хворать,
 Стогнала якійсь час;
 Бог не хотів її карать
 І скоро взяв від нас.
 Її до ями однесли,
 Було се повесні;
 Ми з Івасем щоранку йшли,
 Гуляли цілі дні.
 Минула осінь, гульк — зима:
 Санки, спускання, сніг,
 А я осталася сама:
 Він з нею рядом ліг.
 — Та скільки ж вас? Одмов мені:
 На небі двоє... Так?
 Всіх тільки п'ять... — Ні, пане, ні,
 Нас сім. — Та як се, як?
 Вже двох нема серед живих,
 У бога місце їм. —
 Вона не слуха слів моїх
 Одно твердить: — Нас сім усіх,
 Нас сім, нас сім, нас сім!

ГУСТАВ АДОЛЬФ БЕККЕР

* * *

Я не пам'ятаю, що мені приснилось,
 Тільки щось журливе, прикре та сумне...
 З жаху я прокинувся... Серце важко билось,
 Мов хтось невідомий стурбував мене.

Певно, мари ночі так мене окрили,
В душу повпивались, наче лютій рій,
Щирі мої сльози разом отруїли,
Викликали бурю дум палких та мрій.

Що се? Знов у грудях сон збудив тривогу?
Що се? Знов я плачу, власне серце рву?
О, я рад сим мукам... Слава, слава богу:
Я конаю — значить, ще не вмер — живу.

ВОЛЬТЕР

* *
*

Згиньте швидше, колишні облуди!
Дух завзяття між нами не вмер;
Прокидаються заспані люди,
Рвуть кайдани безглуздох химер.

Проломив я муровану стіну
Послухання та лжі, мов пророк...
Так руйнуймо засади злочину,
Покажім перший сміливий крок!

Нехай полум'я скрізь запалає
Між народом — нам треба огню...
Гей, покиньмо, хто волі бажає,
Всі кумири старі, як бридню!

ЛУІЗА АККЕРМАН

* *
*

Щораз як я у любощах заласних,
Весь чарами напоений, тону,
Забувши все, крім вічок твоїх ясних,
Тебе за бога маючи одну,

38

То думаю, що сей огонь і глина
В моїх руках розсиплються колись,
Що врода ся — то тільки мішанина,
Де мручій тлін з життям на час злились.
Що ся краса колись землею стане...
Хто вість мені про тебе принесе?
На камені ім'я твоє кохане
Я напишу, засиплють — от і все...
Але, ждучи журливої події,
Я не тужу, бо так тебе люблю,
Що в серці вже не чую ні надії,
Ні мук важких прощального жалю!

МЕТЕРЛІНК

* *
*

Що се чути? О, се — мрії
Молодецьких літ;
Се — бажання, се — надії,
Що розвіяв світ!

Як забути горе, втрати?
Блідний місяць спить...
Гірко серцем замерзати,
Мов мороз крепить.

Млявий промінь ледве мріє,
Ось і він погас...
Сей бідує, той боліє,—
Бог забув про нас.

Всіх мана якась приспала...
Де ти, зоре, де?
Швидше б крига ся розтала...
День чомусь не йде.

39

ЛЕКОНТ де ЛІЛЬ

* * *

Нащо ми в світі живемо?
Се дуже важко розв'язати;
В той час останній, як мремо,
Хіба що здужаєм сказати.
Кінець — се ціль життя одна
Після всіх мук, дурниць, облуди...
Пощо ж ти, мріє навісна,
За щастям нас ганяєш всюди?
Вже скільки світ зазнав умів,
Вже скільки він потратив сили,
Але се тільки й зрозумів,
Що не втече ніхто могили!
Без неї не було б думок,
Кохання, слави, втіх — нічого:
Добра і зла... життя б самого
Не плив затруений струмок.
Отож не бійтесь умирати,
Бо тайну людського життя
Сама смерть зможе розгадати,
Зробитись джерелом знаття!

КОППЕ

* * *

Сльозинка тремтить в моїм зорі,
В розлуці я світом нужу...
Всі бачать, що плачу я в горі,
Що все самотою сижу.
Лілеї голівку схиляє
Якесь вболівання сумне,
Замовк соловейко у гаї,
Жаль зорям вечірнім мене.

На серці — і тихо, і смутно;
Погляну, як все зацвіло,
І щастя своє незабутнє
Згадаю, що навік пройшло.
Затьохка в діброві пташина,
Чи зірка заблима ясна:
Немов заговорить дівчина,
Немов усміхнеться вона.

ХОЗЕ МАРІА де ЕРЕДІА

* * *

Одвічним снігом вкриті гори!
Не всякий здужає зійти
На ті верхи, що навіть зори
Буває важко нам звести.
Не раз притулок ви давали
Тим незалюканим борцям,
Що на руках кайдани рвали;
Не раз сприяли ви смільцям.
На ці захмарені бескети,
Де хижий птах спиняє злеті,
Ступав завзятий кривди враг;
Тут воля квітом розцвітала,
Відсіль страшна тиранам стала;
Орли зростали в сих горах!

ВІКТОР ГЮГО

I

Дитино! Молись за нещасних,
Що долі в житті не зазнали,
А гинули в злиднях напасних,
В огиді мерзених конали!

Молись за дівчат неповинних,
За в'язнів, що замкнені в тюрмах,
Молись за розпусниць голінних,
Що в гулянках тонуть безжурних.

Молись за мерців у моглах,—
За всіх, боротьбою узятих,
Тепер і німих, і безсилих,
Колись-то палких і завзятих!

II

— Як будем тікати ми, сівши в човни,
Щоб нас вороги не дігнали? —
Гуртом запитали пани.
— Рушайте! — їм пані сказали.

— Як швидше справдити принадливі сни,
Щоб горя ми більш не дізнали? —
Гуртом запитали пани.
— Вмирайте! — їм пані сказали.

— Як нам приєднати красунь, щоб вони
За нами самі вболівали? —
Гуртом запитали пани.
— Кохайте! — їм пані сказали.

ЕМІЛЬ КЛЯАР

* * *

Чи бачив ти: тінь блимне по стіні —
І вже нема;
Засвітяться проміннячка ясні —
І зникне тьма.

Чи бачив ти туман серед долин:
Влови його...
Оттак усе: початок і загин
Життя твого!

СТЕККЕТІ

* * *

Не в час гульні, як карнавальне свято
Усіх людей на улицю збира,
Журись про те, що горя в нас багато,
Що по кутках сірома скрізь вмира;

А серед танців та розмов веселих,
Серед огнем осяяних палат
Згадай собі, що в темних підземеллях
Ридає нишком твій голодний брат.

Ця згадка збудить теплі почування
В твоїй душі; схвилює серця глиб,
Заплакавши з людського горювання.

Ти в жемчужі пишаш, а коли б
Хоч камінець узяти з твого вбрання,
То вже бідар із дітьми мав би хліб.

АДА НЕГРІ

I

Ти мені признався, що мене кохаєш;
Ти поблід, тремтиш весь, мовчки ждеш відмови,
Прагнеш поцілунків, жартів та любови,
На молодий вік мій ласо зазіхаєш.

А чи працював ти, як працюють люди;
Чи боровсь за мрії, що нам світять всюди;
Чи ти відав горе? Та ще хочу знать я:
Де подів ти розум, душу та завзяття?

Чи робив хоч раз ти з вечора до світа?
До якого стягу, до якої віри

Ти пристав, віддавши їм найкращі літа;
В чім твої бажання, де твої кумири?

Ти не кажеш слова... Так вернись знічев'я
В карти собі грати та бенкетувати,
Совість і здоров'я швидше пропивати;
Ні за які гроші не продам себе я.

Коли б занедужав ти з важкої муки,
Але твої груди полум'ям палали;
Коли б потомились на роботі руки,
А блискавки в очах дивним світлом грали;

Коли б був ти вбогим, а дивився вгору,
Не валявся б в бруді, не блукав без діла,
Коли б не ховався з переляку в нору,
А в голові думка думку знов будила...

О, тоді б тебе я щиро покохала,
Вся б від щастя мліла, палко пригортала
За величні вчинки, за змагання смілі...
Ті святі обійми як були б нам милі!

Ти ж — ніщо... Так геть же, геть іди, гулятью!
Зріс гидким рабом ти в золотих кайданах:
З усієї сили тебе зневажаю,
Недолугий сину наших днів поганих!

II

Її тягло до брам в церквах готичних,
В той час як ледве мрів
Сумний огонь, — до співу служб величних,
До темних вівтарів.

Вона сюди тікала з лютим горем,
Не знаючи — з яким,
Мов лілія невинна, ясним зором,
Свята, мов херувим.

Вона була з проміння ніби тканина...
Чийсь погляд чарівний

В німій тиші, мов сонечко з тумана,
Запав у душу їй.

Тремтить вона, голівоньку схилила,
А погляд той палив
Її все більш; спустить очей несила:
Хтось трути в серце влив.

Крізь дим свічок, в монастирі порожнім
Вона згада його,
Збудивши враз під захватом побожним
Жагу чуття свого.

— Я покохав!.. — шепнув він; міць і влада
Почулися вгорі,
Мов неба дух, весь — ласка та принада,
І ще одна розбилася лампада
Набожнім вівтарі.

III

Знов бачу я тебе, хатино вбога,
Де тихо ми з матусею жили!
Одбилась я від рідного порога,
Рожевих мрій квітки в душі цвіли...
Знов бачу я тебе, хатино вбога!

О ліженько біленьке, де я спала;
Ви, іграшки дитячі та цяцьки...
Як солодко перед очима встала
Вся молодість... кругом рясні садки...
О ліженько біленьке, де я спала!

Надія знов почула бистрі крила;
Все втрачене у серці вироста;
Знов віра в нім жива заговорила,
Так весело всміхаються уста...
Надія знов почула бистрі крила.

Як любо тут з тобою, мамо, бути,
До ніжних ласк голівоньку схилить,
Дитиною в обіймах відітхнути,
Все пекло мук гіркими слізьми злити!
Як любо тут з тобою, мамо, бути!

Не покидай, порадонько єдина,
Навік мене з життям моїм важким!
Ти відаєш — забула б сиротина
Усі страхи з тим горем нелегким...
Не покидай, порадонько єдина!

Повіяло диханням супокою,
В північній млі горять зірки ясні,
Заснуло зло з недолею людською,
І вітер стих, гаї замовкли в сні...
Повіяло диханням супокою!

IV

Кругом пусто. Холодної ночі
Не боюсь я в німому гаю.
Чорні хмари засліплюють очі,
Я, мов п'яна, під вихром стою:
Важко дихать... Та годі гуляти,
Вітре буйний,— давай розмовляти!

Дико гай зашумів, затремтів,
Зашептав якийсь голос таємний,
Чагарями луну покотив,
Загукав, наче велетень темний:
«Що, циганко, шукаєш собі;
Чого треба так пізно тобі?

Забуття? Або хочеш упитись
Сим повітрям здоровим, чи що?
Може, встигла на світі нажитись,
Що тебе не лякає ніщо?
Хто ти, де твої батько та мати,
Що пішла без притулку блукати?

Ти все прагнеш ясної зорі,
Намагаєшся в небо злетіти,
За орлами ширяти вгорі,
Знайти доли, промінням облити;
Серед лайки, блюзнірства, хитань
Ти несеш світло людських питань.

Але руки твої у кайданах,
Тьма навколо тебе огорта;
У палких, а даремних бажаннях
Ти гориш — пече згага уста —
І загинеш помалу: сі пута
Убивають тебе, мов отрута.

А проте, дочко горя та бід,
Сміло ти колись вийдеш до бою,
Спів твій вільний не зна перешкід:
Мов стріла задзвенить він, трубою
Прогримить... Серед туги й заков
Будеш ти прославляти любов.

Від гидот, від снх брудів поганих
Ти обернеш до сонця свій взір,
Міцним злетом думок світлосяйних
У високий полинеш простір,
Все вперед і вперед без запини,
Щоб величніш лягти в домовину».
Так зі тьми казав голос мені,
Я в задумі йому прислухалась;

Блискавиць засвітились огні,
Хтось заплакав, напевне, щось сталося...
Але чула в тій саме добі
Я великого бога в собі!

V

Під дощем ти, старче, простягаєш
Свою руку, поглядом сумним
Шматка хліба день крізь день благаєш,
Голосом вражаєш жалібним.

Людська кривда шляхом старцювання
Тебе, брате вбогий, повела;
І мене на муки горювання,
На журбу ся кривда віддала!

Ти кричиш хоч, я ж мовчу без краю
Та кохання марно жду в тиші,

Сльози в серці нищечком ховаю,
Не живу, а з голоду вмираю,
Не знайшовши хліба для душі.

VI

Згадаю я тебе в час ночі,
Що ти далеко, в чужині,
І стане страшно щось мені
Глухої пільми; плачуть очі:
На горе, смуток та біду
Любов збудив ти молоду.

Великий острах серце крає,
І тужно робиться йому,
Що, може, прийде край всьому,
Що, може, милого втеряє,
Що я нужусь собі сама,
Тебе ж не буде, як нема.

Аж мозок мій почне палати,
Тебе жаліючи й себе;
Присниться дитство голубе,
Малою б знов хотілось стати,
Молитись тихо, як колись
Казала мати: «Помолись!»

І перед ліженьком порожнім,
Холодним, мов гніздо пусте,
Я упаду; чуття святе
Прорветься окриком побожним,
А я читаю «Отче наш!»
В сльозах тому, хто дба про нас.

ГАННА АМБРОЗІУС

I

О, вірю я: ми стрінемося знов,
Хоч доля нам і каже розлучитись...
На що б вони, коли б їм не справдитись,
Оці святі розмови про любов?

Хай всі твердять (яке про те нам діло?),
Що смерті ще ніхто не поборов,
Що людській дух загине, як і тіло,—
Хай буде так... ми стрінемося знов!

II

Ти хочеш знать, чого я гірко плачу,
Не маючи поради де шукать,
Що за сльозами й світа вже не бачу,
Пощо на долю стала нарікать?

Коли б ти міг відчутти, ширій друже,
Як я нужусь, як серденько щемить,
То не питав би так мене байдуже:
Але всього тобі не зрозуміть.

<Чи відав ти, як тяжко серед ночі
Без світича глухим шляхом брести
Та мучитись, у тьму встромивши очі?
<О ні, мене не зрозумієш ти!

III

Листя додолу спадає,
Землю легенько вкрива;
Вітер журливо ридає,
А соловейко... овва!
Десь залетів із піснями;
Рожі — і тих вже нема!..
Крутиться листя над нами,
Скоро завие зима.

Тихою йду я ходою;
Сумно і важко мені;
Сліду не видно за мною...
Цитьте ви, сльози дурні!
Горя ви злити не в силі;
Все те, чим серце стражда,
Тільки в холодній могилі
Згине, як листя спада.

IV

О, краще б вам руки мої закувати
В кайдани цупкі без жалю,
Бо тягнуться часом стиснуть, обійняти
Того, що так дуже люблю.

О, нашо сі очі? О, нашо сі вуха?
Щоб щастя скрізь бачить і чує,
Самому ж не мати? Змагається скруха...
О, як її швидше забудь?

V

Не турбуй мене доріканнями,
Що я все мовчу, так сумуючи:
Ще гарячими почуваннями
Не збудив душі ти, цілюючи.

Не турбуй мене доріканнями:
Потайне чуття разом вилетється,
Щастя знайдемо у коханні ми,
І до серденька серце схилиться.

ПУТКАММЕР

I

Гаряча кров бурхливо ллеться;
В огні дрижиш ти, живчик б'ється,
А час не жде.
Ото хвилюють почування,
То молода жага кохання
До тебе йде.
Так пригорнись, поки живі ще
І не моргає смерть зловіще,
Бо час не жде!

II

Золотяться жита в полі,
Колосочки зашептали;
Все цвіте, всього доволі...
Рожі скрізь порозцвітали.

Поцілунки з уст некучих
Мене щастям привітали,
Що не зна шпичок колючих...
Рожі скрізь порозцвітали.

Не гаси ж сії жаги ти,
Щоб пригоди знов не встали;
Швидше рви пахучі квіти...
Рожі скрізь порозцвітали.

ЮЛІЯ ШТУРМ

I

Раз мені приснилось літом,
Що я в житі, що між ним
Я розцвівся пишним квітом —
І рясним, і запашним.
— Що за диво? Відкіля се,
Не спитавшись, і коли
В товариство вліз ти наше? —
Колосочки загули.
— Ми пануем на роздоллі,
Дожидаючи коси.
Щоб хліб дати!
— А я в полі
Зріс між вами для краси.

II

Чи пташка питає,
Для кого співає
Про тее, про се?
Чи річенька знає,
Чий човен несе?

Чи рожа питає,
Нашо розцвітає,
Хто цвіт їй дає?
Гей, серце! Хто знає,
В чім щастя твоє?

РОЗЕГГЕР

* * *

Наше серце — наче арфа;
Дві струни на ній:
Одна грає — звеселяє,
Друга — груди тобі крає
Гук її сумний.

От така ж і наша доля:
Вчора чув пісні
Жартовливі та весільні,
А сьогодні — надмогильні,—
Хтось уже в труні.

ТЕОДОР ШТОРМ

* * *

З лотоків вода не летється,
Стали жорна у млині;
З неба сонечко сміється,
Мов дримає липа в сні.
Ледве чути голос пчїлки —
З квітів мід обридло пить...
Спить старий мірошник,— тільки
Його доня щось не спить.
Не до сну їй: блудять вічка,—
На віконце позира;

Скида нишком черевички —
Та тихесенько з двора.
Скік до хлопця.— Доки будеш
Так лежать? Цілуй скоріш!
Мовчки, дурню: батька збудиш.
Ну, оттак, оттак, сміліш!

АДА КРИСТЕН

I

Ти один зрозумів мою тугу,
Відгадав голос серця мого
Та одводив від його наругу,
Направляв на шлях певний його.

Ти простяг мені рученьку смілу
Серед пекла несвіцьких сих мук,
Як останню я тратила силу,
Кров лила від людських камінюк.

Ти беріг мене всюди від горя
І ніколи мене не кохав,
Як мій човен по хвилях бурхав
Вподовж нашого темного моря.

II

Що ваші муки проти долі
Тих, що старцюють під вікном,
Або зимою, босі й голі,
Коліють мовчки під тином!
Що ваші сльози, ваші втрати,
Що ваші смутки всі, як ті,
Коли немає хліба, хати,
Кутка немає сироті!

* * *

Чудний наш світ; не знаєш сам,
Чому вже й дивуватись;
Подивися: де край сльозам?
Незчувсь — почнеш сміятись.

Нетяга схилиться, здихне,
А сонечко прогляне,
Чи пташка в гаю щебетне —
Журба, мов сніг, розтане.

Другий кохався, раював,
А чорна хмара збігла —
Занудьгував, засумував,
Веселість різва стихла.

Все швидко гине, все мина,
Дивуєшся, та й годі:
Тікає радість, мов мана,
Мре горе десь на споді.

КАУФМАН

* * *

На вершині ліс чорніє;
Я пливу — блищить вода;
Білолиций в небі мріє,
Скрізь проміння розкида.
Полились пісні дівочі,
Потягли кудись всього:
Будять серце чари ночі,
Забажав би... а чого?

I

Замовк співець. За все те зло,
Що він дізнав на світі божім,
Гуртом хвалу ми зараз зложим,
Вквітчаєм лаврами чоло.

Замовк співець, позбувся мук,
Ганьба над гробом затихає;
Могилу ворог обсипає
Квітками замість камінюк.

II

Ні, не спинять серця втрати,
Не уб'ють найкращих сил;
Грім ворожої гармати
Не злякає буйних крил.
Якщо будем всі труситись,
Хто заступить рідний край?
Ти боєць — повинен битись,
Ти співець собі — співай!

Стихнуть бурі, після ночі
Таки прийдуть ясні дні;
Усміхнуться смутні очі,
З уст посиплються пісні;
Мов цілющою росою,
Знов душа нап'ється вкрай...
Не згинайся ж під грозою,
А співай собі, співай!

ФІТГЕР

* * *

Підходив час лихої стужі,
А ти покинула мене;
Стягало кригою калюжі,
Виводив вітер щось сумне.

Остигли груди; в серці хворім
Свою недолю я сховав,
Не плакав над безглуздим горем,
Бо справді мало жалкував.
Прийшла весна, все зворушила,
Струмці вигукують в гаях...
Душа за щастям затужила
І тугу вилила в піснях.

СОМКО ХАЛУПКА

* * *

Грає хвиля по Дунаю
В берегах широких;
Над Дунаєм стоїть город
На горах високих.

Наступає римський цісар,
Хоче город брати;
Забілілися намети,
Війська й не згадати.

Сидить цісар на престолі,
Зирка з-під порфири;
Оточили його лісом
Списи та сокири.

Сидить цісар на престолі
Розмовля з послами...
Вперше бачить — не бояться,
Не лежать крижами.

Не цілують ніг цісарських,
Валяючись долі,
А підносять по-братецьки
Йому хліба й солі.

— Старшина з князями й люди
Нас єуди послали,

Щоб добридень, римський царю,
Ми тобі сказали.

З давніх-давен, з батька-діда
Так у нас ведеться...
Ми — слов'яни, а се — край наш,
Слов'янщина зветься.

Шкода бога прогнівляти:
Є що їсти й пити,
Аби тільки був здоровий,
Не лінивсь робити.

Самі собі у пригоді
Порадити вмієм;
На своєму полі орем,
Жнемо, що посієм.

Чужий часом хто лучиться —
Радо привітаєм;
Почастуєм, нагодуєм;
Відки — не питаєм.

Бо в нас перше діло воля,
Люба всім слов'янам,
Гріх великий рабом бути,
А ще більший — паном.

Налетіли на нас якось
Вихром вражі зграї,
Щоб в кайдани все закути
В нашім вільнім краї,

Запрягти людей у ярма,
І, скрутивши руки,
Орать ними, — табунами
Випасати луки.

Піднялись ми на їх разом,
Встали за країну...
Та й живем осьь... Враги щезли —
Немає й спомину.

Ні, така вже наша влада:
Царюй скрізь, де хочеш,
А до нас із сим не квапся,
Бо в лабеті вскочиш.

Так скажи тепер нам, царю,
Скажи з серцем щирим,
З чим прийшов ти в нашу землю:
Чи з мечем, чи з миром?

Як з мечем, то меч і в нас є,
Краще не здіймати;
А як з миром, то будь гостем:
Просим хліб-сіль взяти.

Не взяв цісар хліба-солі,
Стуманів як хмара,
Грізно глянув: його голос
Загримів як кара.

— Одно сонце в небі яснім
Бачать людські очі;
З його світло й життя наше,
З його дні і ночі.

Кожен скаже вам те саме;
Отож лишень знайте:
Я єсьм сонце всім народам,
Всім — не забувайте.

Моя воля, моя влада
Ніким не зборимі...
Рим панує на всім світі,
Я ж паную в Римі.

Де народ той, що посміє
Мені не вклонитись?
А цікаво було б, бігме,
Хоч раз подивитись!

Я б кістки його розсипав,
Попелом розвіяв...
Так глядіть же, щоб і з вами
Цього не подіяв.

Поклоніться, схаменіться:
Пошаную, вславлю,
Вас візьму у Рим до себе,
Римців тут оставлю.

Заберу до війська хлопців,
Всі будете в шані.
А не схочете нагнутись,
Дурні неслухняні,

Пожену вас з усім родом
У полон гуртами
Та до плуга запрягати,
Іздить буду вами.

Як собак, зв'яжу на ретязь.
Звірові на страву,
Не лічивши, швирятиму,
Затопчу в неславу.

Горе, горе вам велике!
Краще не дратуйте,
А вертайтесь лиш додому,
Вкупі поміркуйте!

Скінчив цісар, затихають
Відгуки сердиті;
Не рухнутья послі з дива,
Як громом прибиті.

Прокинулись, мов полум'я
Разом спалахнули;
В руках дужих мечі гострі
Швидко блисконули.

— Бийте його! — загриміли
По всьому околу.
Перепудивсь смілий цісар
Та мерщій додому.

Піднялася страшна бійка,
Римців не злічити;
Так байдуже: не зважають
Слов'янщини діти.

Наче леви, б'ють та ріжуть,
Кладуть враз по трое;
Та слабіють їх потуги:
Лишилося двоє.

Не зважають, далі б'ються,
Полягли й останні...
«Що за люди такі?» — цар
Дума в здивуванні.

Як вони його словами
Гордувати сміли?
Перед зором його досі
Всі царі німіли!

Глянув цар: круки в небі
Хмарами шугають...
Піднялися з ляку римці,
За Дунай тікають.

МИТРО ДЕМЕТЕР

* *
*

Вільно пташка літа в полі,
Вільно бродить звір в гаю;
Тільки я в тяжкій неволі
Трачу молодість свою.
Хто не б'ється за країну,
Нехай гине без спомину!

Батьки наші колись мали
Смілу мову, власний лад...
Коли б дні ті знов настали,
То чи вже б не був я рад?
Хто не б'ється за країну,
Нехай гине без спомину!

Годі нам в ярмі ходити,
Ласки панської просить!
Сам поріжу жінку, діти,
Як кайдани вік носить.
Хто не б'ється за країну,
Нехай гине без спомину!

На все зважусь; свою хату
Без вагання запалю,
Щоб не дати супостату
Панувати без жалю.
Хто не б'ється за країну,
Нехай гине без спомину!

ЛЮДЕВИТ ШТУР.

* *
*
..

Глянув ранок білий,
Блимнув промінь дня,
Вже вівчар отару
В гори виганя.
Обігріло сонце,
Стало припікати,
У долину вівці
До води біжать.
— Гори мої любі,
Ниви золоті!
Ви — моє єдине
Щастячко в житті.—
Спека — крий нас боже:
Всюди по траві
Задрімали вівці,
Наче неживі.
І вівчар під грушу
Тягне в холодок...
Тихо; вечір сходить:
Десь заграв рожок!

Вівці мої милі,
Нумо до двора;
Час іти додому,
Віддихнуть пора!

КАРОЛЬ ПФУЛЬ

* *
*

Знов бачу я твої зелені гори,
Знов озираю голубі простори,
Мій незабутній, мій Лужицький краю!
Де б не блукав я, Сербіє кохана,
Скрізь об тобі ятриться в грудях рана,
Скрізь за тобою в тузі умираю.

Вже милу мову дочуває ухо...
Зникаєш ти, моя незгойна скрухо,
Мое важке, мое лютіше горе.
Дивлюсь на чари вільного розмаю,
Все незабутнє серцем обнімаю,
Тремтить сльоза, а думка думку боре.

Все ожива, сміється, розцвітає
Здоров'ям, щастям все мене вітає,
День весняний вливає гір вершини...
Заплакав я, враз тяжко стало дихать.
Як весело, як радо знов приїхать
До батьківської любові країни!

МИХАЙЛО КОСТЕЛИЦЬ

* *
*

Не вітер студений
Шумить навкруги,
А легіт південний
Зганяє сніги.

Запахло весною,
Чорніє рілля;
Квітками, травою
Укрилась земля.
Затьохкалоптаство,
Над садом літа;
Вродилось багатство —
Зелені жита.

Трудящої пчілки
Дзижчання гуде;
Цвіт липовий з гілки
От-от опаде.
Ох, весно весела,
Побудь лиш, постій;
Коханням на села,
На ниви повій!

ВАЦЛАВ ГАНКА

* *
*

Ти куди все ллешся, Лабо,
Тихо так? Скажи мені.
Ти про кого, соловейку,
Все виспівуєш пісні?
Ти про кого все щебечеш
В зеленесенькім гаю?
Так співав і я, бувало,
Про дівчиноньку мою.
Та недовго щастя знав я:
Дні веселі протекли,
Наче срібні хвилі Лаби,—
Люди щастя те взяли.
Розлучили мене з нею:
Згасло сонечко моє.
З того часу не співаю
Про життя гірке своє.
Ти куди все ллешся, Лабо,
Тихо так? Скажи мені.
Ти про кого, соловейку,
Все виспівуєш пісні?

* *
*

Пройшли, пройшли ви, молоденькі літа
Моеї любові та гарної весни;
Хоч талану не мав я серед світа,
Хоч попелом розвіялися сни,
Хоч наді мною хмара сумовита
Висить... надії ж — згнули вони...
Про цвіт життя люблю я спогадати,
Люблю спомином душу розважати.

Я коштував од дерева знаття
Гірких плодів, пекучої отрути;
На пал душі, на чисті почуття
Світ холодом не забаривсь дмухнути;
Нудився я та мучивсь без пуття,
До серця серце мріяв пригорнути...
Та хоч все знай, хоч будь у всіх в чести,
З сим віном пари не гадай знайти!

Пловець — я бачив — гнав хиткий свій човен
До берега... Вставали гори хвиль...
Лихої долі в морі не зборов він,
Пішов на дно від рідних хат та піль...
Поки капшук твій ще не зовсім повен,
Все повстає на тебе відусіль —
Незчуєшся, як лихо згарба в жменю...
Панує той, хто вспів напхати кишеню!

ТОМАН

* *
*

Шуми, шуми, срібляста Саво,
Зелені луки обмивай:
Між гір красуйся, наша славо,
Синів країни напувай!

II. За Томасом Гудом.

Ластівочка з вирію
Полетить весною,
А я туди закрию
З долею сумною.
Вітерець зелений,
що ~~встає~~ в степах сих віє
Садів твоїх зелених
Холодком обвіє.
Нерештєва доломська,
Та без тебе повен;
Я те скликаю головою,
Думи незримих повен.
Корінь мій не бачив
Рідної країни...
Знаю я, що плачеш ти,
Рвешся з сонними.
Може так, розлучені:
Син далекий морем,
І помер, заступені
Нерозважним морем.
Хмаронька білієся,
Плаває по хвилях;
Мила хата прістєся
Там на скелях білих.
Мабуть смутно хмароньці —
Поїли в окопи,
Мабуть нам уявоньці
Не судить ніколи.

III. За Теннісоном.

Автограф перекладу вірша Томаса Гуда «Ластівочка з вирію...»

Щоб, пивши гожу твою воду,
Вони зростали для війни,
Щоб сміло билась за свободу
З юнацьких літ і до труни!
Щоб дух незборотих героїв
До них у груди переливсь
І рани батьківські загоїв,
Що заподіяні колись!

ВЯЧЕСЛАВ ШТУЛЬЦ

* *
*

Хай темніють видноколи,
Хай страшніш гримлять громи,
Не зверну я вбік ніколи,
Не піддамся силі тьми.
Збережу я віру світлу,
Не зречусь надій святих,
Не хилитимусь по вітру
Раз до сих, а раз до тих.
Знаю: згине все погане,
Не подужа зло добра,
Рід людський за правду встане,
Хоч неправді й потура.

ЮРІЙ ЯКШИЧ

* *
*

Паліть та ріжте все на світі,
Мордуйте ворога в огні,
Як у неволі мовчки гнити,
Рабом здихати в кайдані!
Загиньмо краще! Хай всяк знає,
Що нас не стало, нас нема,

Що серб ганебно не конає,
Не тягне більше вже ярма.
Бо справді... Де ті щирі серби?
Коли були б вони живі,—
Хто байдуже дививсь тепер би
На люд, що плаває в крові?
Ви осміяли заповіти,
Святі ламаючи клятьби:
Без ліку гинуть ваші діти,
А вам ніякої журби.
Чи бог на небі відцурався
Та злим катюгам потура,
Що край наш волі не діждався,
А мов придушний вмира?
Сумне питання, марні співи,—
Не чути відгуку на їх...
У чеснім бої полягли ви,
Брати, збулися сил своїх!
Нехай же знов відвага ваша
Огнем завзяття спалахне,
Бо через вінця ллеться чаша;
А з нас ніхто і не рухне!

ЛЕВСТИК

* *
*

Дівчинонька брала воду,
Задивилася на вроду:
Там відбилися на дні
Оченятка чарівні.
— Гей, видочку мій хороший!
Ні за яку силу грошей
Не віддам я тебе... ні...—
А пташина в бузині:
— Не божися, дівчинонько,
Хто зна долю, голубонько?
Коли б трапився козак,
То узяв би тебе й так.
— Годі, пташко! Коли б мала

Твої крила — то піймала
Я тебе за сі б пісні,
Що натуркуєш мені!

— Гей, які б не мала крила,
Куди б ти не полетіла,
А як хто тобі судивсь,
То вже знайде тебе скрізь:
Хоч нетяга без хатини,
Без сорочки, без світинни,
А вже стане він твоїм,
Будеш мати щастя з їм! —
Та й пурхнула; сиротина
Похилилась, мов билина...
Хай, гадає, буде й так,
Що полюбиться козак,
Сіромаха безталанний,—
Серце вчує, де коханий...
Знає пташка лісова,
Як у світоньку бува.

КАРОЛЬ ТУПИ (ЯБЛОНСЬКИЙ)

* *
*

Де б не був ти, синку милий,
Ось послухай лиш мене:
Всяке лає світ наш білий,
Людське нещучтво кляне.
Та знущається з бідноти...
Не великі се уми,
Що не кличуть до роботи,
А глузують тільки з тьми.
Темна ніч боїться сонця,
Чорні тіні день зганя:
Треба ж швидше нам боротися
За світання сього дня!

* * *

Не співається мені,
 Бо про що співати?
 Хто почує ті пісні,
 Як всі звикли спати?
 Розкотився б геть мій спів,
 Смілий та побідний,
 Коли б трохи хоч віджив,
 Збудивсь край наш рідний.
 Не віджити йому вже —
 Задрімав навіки;
 То про його байдуже
 Всі співці, музики.
 Заспівав би я, заграв,
 Але шкода праці;
 На всіх струнах голос брав —
 Не слухають пальці.
 Не веселий зліта гук
 З розбитої ліри,
 А ридання, стогін мук
 Та журба без міри.
 Все одно — на який лад
 Ти б її не строїв,—
 Хто тужливим співам рад?
 В нас нема героїв.
 Все минуло, все пройшло
 І велике, й славне;
 Бур'янами поросло
 Наше стародавне;
 Що ж осталося живе —
 Таке все нікчемне:
 Ярмо тягне світове,
 Гине задаремне;
 Не сумує, не рида
 З тяжкої неволі,
 Кращих днів не дожида,
 Не бажає долі.
 Сум, кайдани — от і все,
 Мій коханий краю!

Як співають мені про се,
 Так піду до гаю
 І повішу ліру там
 Або в горах кину —
 Буйним бавитись вітрам,
 Грати без запину.
 Може, часом тим зросте
 Інше покоління,
 Може, зродиться святе
 Почуття боління!

ПОЛЕЖАЄВ

* * *

Не билину в степу,
 При дорозі-шляху,
 В південь спека в'ялить:
 В молодого співця
 З туги серце болить;
 Горе душу гнітить,
 Як могила мерця.
 Я зів'яв, я зів'яв
 На весь вік, на весь вік,
 Щастя-долі не мав
 І на рік, і на рік.
 Я не жив — я губив
 Кращі сили свої,
 Пал завзяття побив
 Всі надії мої...

РАФАЕЛЬ ЕРІСТАВІ

I

Коли б лишень мрії справдились мої,—
 У вірші б себе я сховав
 Та все б у гарнесеньке личко її,
 Як стане читать, цілував.

Кинь дзеркало, цур з ним, голубко,—
 Ти гарна й без його;
 В холодному шклі, моя любко,
 Не вбачиш нічого.

А хоч придивитися вроді —
 Глянь в серце мені ти:
 Там образ свій знайдеш на споді
 Миліший, ніж квіти.

III

Як побачиш красу-диво,
 Глянеш в очі молоді,
 Закохаєшся правдиво,—
 Що промовиш їй тоді?
 Стан гнучкий охопиш вволю,
 На устах замруть слова,
 Все забудеш... Так тополю
 Плющ зелений обвива.
 Огонь в грудях запалає,
 Враз пожаром спалахне;
 І тремтить, і замирає
 Твоє серце кам'яне.
 Тут тобі вже не до мови;
 Не злетить єдиний гук,
 Бо щасливий ти з любови,
 Щастям впоений до мук.
 Втік би разом, так несила ж,—
 Все на світі оддаси;
 Пильних зорів не одхилиш
 Від шовкової коси.
 В поцілунках зникне лихо
 З горюваннями тими,
 І заплачете ви тихо
 Світлих радощів слізьми.

* * *

Як чорна тьма, та зло, та заздрість люта
 Мене оступлять, мов юрба катів,
 Я трачу все, закутий наче в пута,—
 Не боротьби, а смерті б лиш хотів.

Але мені всміхнеться погляд милий,
 І враз душа скидає мертвий сон,—
 До бою я світ закликаю цілий,
 Стаю міцним і смілим, як Самсон.

Не дівчина палким огнем кохання,
 Не рідна мати будять силу ту,—
 А молодіж співцеві шле вітання,
 Що їм співав про воленьку святу.

Не взяв би я за ті вітання щирі
 Усіх багатств, усіх скарбів людських:
 Вони дають могутий голос лірі,
 Спиняють злет бажань та мрій гидких!

ТУМАНЯН

* * *

Коли б я здужав громом кари
 Або як блискавки стріла
 Вгорі розбити грізні хмари,
 Щоб розступилась темна мла;

Коли б я зміг відкрити простори,
 Злетівши в божі небеса,
 Щоб найслабіші людські зори
 Уздріли, що то за краса,—

То швидше знавця-силоспита
Я б всім сліпучим показав
І тайну зір, і велич світа,
Важкі питання розв'язав.

Я появив би те на очі,
Що серце часом прочува,
Все б освітив, як після ночі
Нас день освічує-вгріва.

ШАХ-АЗИС

* * *

Пісня почулась мені чарівна,
Ненька моя наді мною схилилась,
В серденьку знов розцвілася весна...
Се тільки снилось!

В полі гурчав веселенький струмок,
Хвиля за хвилею тихо котилась,
А на душі ні журби, ні думок...
Се тільки снилось!

Тугу збудило співання сумне,
Молодість люба мені уявилась,
Знов цілувала матуся мене...
Се тільки снилось!

Жалібно ненька мене обняла,
Втерла сльозу, що з очей покотилась
Радих моїх... Се омана була,
Се тільки снилось!

ОВАНЕСЯН

I

Не кидай, співаче, бандури своєї,
Щоб ржою вона не покрилась;
Хай струни заграють, мовляв, отієї,
Щоб серденько мертве забилося!

Хай збудять ті струни і запал кохання,
І поклик святій до братерства,
Хай вернуть душі молоді почування —
Все те, що ми гасимо зчерства.

Хай буря лютує! Морози не спинять,
Не зборять тепла весняного;
Так саме і гукі діткливі не згинуть
Співання твого голосного!

II

Наче сон, весна минеться,
І пов'януть скрізь квітки,
Дощ із чорних хмар поллеться,
Поховаються зірки.
Та не вмере кохання, брате,
Поки будем ми живі,
Бо не вб'ють його ні втрати,
Ні замани світові.

МИХАЙЛО ТОМПА

* * *

Де ти, весно, з своїм шумом;
Де ти, любе літо?
Прийшла осінь, якимсь сумом
Степ широкий вкрито.
День світає, сонце встане,
Але журно гляне;
Замирає все навколо,
І згинає тобі чоло
Життя безталанне.

Бач кругом: гаї пожовкли,
Сяють — рум'яніють;
Пташенятка щось замовкли,

А лани чорніють.
Чуєш, хто там скиглить-плаче?
То вітер, козаче,
Обіймає сон природу...
Отак часом на пригоду
Чорний ворон криче.

ЕМІЛЬ АБРАНІ

* *
*

Ми встанем — смерті нам нема;
Душа правдива не вмирає,
А зірку в небі вибирає
І там живе собі сама.

Не воскресають лишень ті,
Що змарнували вік нікчемно,
Життя скінчили задаремно,
Гидкій віддавшись меті.

Хто не боровсь за світлі сни,
Не рятував братів з неволі,
Хто не бажав бездольцям волі,
Той не підніметься з труни.

ОЛЕКСАНДР ЕНДРЕДІ

* *
*

Часом буває, хочеться збути
Все, що на серці шкребе,
В шумі бенкетів горе забути,
Навіть тебе!

74

Часом буває, йду я до гаю,
Краю не бачу журбі;
Там я сумую, там я гадаю
Все об тобі!

ЮЛІЯ РЕВИЦЬКІЙ

* *
*

Я стою перед труною;
Вже густою пеленою
Застилає очі тьма;
Сил нема...
Зглянься, боже, наді мною!

Скільки раз прохав я смерті;
Як нудивсь, бажавши вмерти!
Ублагав — вона прийшла,
Баба зла...
Що ж злякався так тепер ти?

Швидше, вража, геть із хати!
Хочу жити, працювати...
В домовині вічна ніч...
О, не клич,
Дай на сонце любити!

Ще я мало бачив світа;
Моя доля сумовита
Ще не знала, де той день;
Ще пісень
Не скінчив я... Геть, неси та!

Я не хочу ще покою,
Я не хочу за собою
Діл ніяких покидать,
Хоч страждать...
Зглянься, боже, наді мною!

75

ОЛЕКСАНДР КІШФАЛЮДІ

* *
*

Як підбитий, олень скаче:
Така думка, що втече,
А в самого кров, неначе
Той струмець, із ран течє.

Так і я оце тікаю
Від коханих оченят,
Може, часом одшукаю,
Чим журбу з душі прогнать.

Дарма праця. Гірше й гірше.
Сум важкий труїть мене;
Рана глибше, рана ширше;
Лиха доля не минє.

МИХАЙЛО ЧОКОНАЙ

* *
*

Літом се сталося. Північ була.
Янчі мого розбудили:
З турками саме війна підійшла,
Сурми на склик заgrimіли.

Милому Янчі сон гарний приснивсь;
Він обіймав свою любку...
Довго не гаючись, Янчі схопивсь,—
Кидати треба голубку.

Коника вивів, виносить сідло...
Боже, коли-то побачу?
Вкупі з коханим пройшла я село,
Йду — а самісінька плачу.

Стюжку коневі до гривни вплела,
Рясно його завітчала;
З Янчі прощатись моїм почала,
Так без кінця цілувала.

— «Не забувай, кажу, друже, повік!»
— «Будь здоровесенька, пташко!» —
З-перед очей промінь сонячний зник,
Серце забилося тяжко.

КАРОЛЬ КІШФАЛЮДІ

* *
*

Чи я скоро вас побачу,
Степи мої милі?
Де б не був, за вами плачу,
Все забудь не в силі.

Летить пташка, чи пові
Вітерець легенький,
Я питаю: що там діє,
Як там край рідненький?

Та вони мовчать — не знають
Тяжкої причини;
Самотою дні минають,
В'яну гірш билини.

Як листочки, вітром збиті,
Носяться по полю,
Так і я тиняюсь в світі,
Микаючи долю.

КОЛОМАН ТОТ

* * *

Хмара сонце закриває,
В ирїї тягнеться лелека...
Де країна та далека,
Що нам тугу розвіває?

Полинув би я за море,
Коли б знати, що розважу
Нерозмайне своє горе,
Поборовши силу вражу.

Павутина по дорозі
Вже літає: дощик ллється...
Так у мене ллються сльози;
Доля ж бачить та сміється.

А замовкла б швидко рана
З безталанням невсипущим,
Коли б поглядом зцілющим
Ти хоч глянула, кохана!

ИОСИП ЛЕВАЙ

* * *

Що день божий — пізно, вранці —
Все музика, співи, танці;
Горе як у воду...
Грошей в мене не бува,
Зате всякі є права:
Я не знаю роду!

Мені сонце світить всюди;
Скрізь тиняюсь, добрі люди,

Не питаю броду...
Рад з панамі я хильнуть,
Проженуть — так проженуть:
Я не знаю роду!

Про дівчат не маю гадки,
Аби вліз куди до хатки —
Одшукаю вроду...
Хай верзуть — не дожене
Поговір людський мене:
Я не знаю роду!

Ліжко в мене кращ не треба —
Серед степу проти неба;
Цар не спав так зроду...
На чім ліг, то тим і вкривсь,
Та й ніколи не журивсь:
Я не знаю роду!

Що день божий — пізно, вранці —
Все музика, співи, танці,
Об землю пригоду!
Хай підківка забряжчить;
А штовхнуть під боки — цить:
Я не знаю роду!

КАРОЛЬ ШУКЕІ

I

Ми кохались... Давно се було,
Так давно — наче снилось мені.
Швидко сонце за гори зайшло,
Ніччю темною стали нам дні.
Ми сиділи у човні рядком,
Ми з тобою пливли по воді;
Голос наш завмирав над ставком,
Розлягались пісні молоді.
Згодом все те, все минулося,
Красна молодість пройшла;

Та, на жаль, не все забулося,
Чим душа колись цвіла.
Чари пив я; та отрутою
Вони в серденько влились.
І журбою незабутою
На нещастя віддались.
Ми кохались... Давно се було
Так давно — наче снилось мені.
Вже чимало води утекло,
Час усе поховав десь на дні.
Що любив — не побачу я більш,
Спогадання лишилися самі,
Щоб нудьга дошкуляла ще гірш,
А промінчик не блимнув у тьмі.

II

Не зазнав я долі;
Не зазнав добра;
В злиднях та неволі
Серце завмира.
Молодість минула
Наче у тюрмі,
Легко не зітхнула
У лихим ярмі.
Вік шляхом колючим
Довелось іти,
Із жалем болючим
По світу брести.
Та чого нудитись,
Руки покладать?
Краще будем битись,
Як отак страждать!

АНДРІЙ САБО

I

Знов я бачу край коханий;
Як мандрівець безталанний,
Знов вернувся я туди,

Де зростав собі й кохався,
Тії слави сподівався,
А не знав іще біди.

Радим серцем все вітаю,
На що гляну — пам'ятаю,
Та й усюди пам'ятав
Отсі верби, сі садочки,
Соловейків і струмочки,
Сеї ясний, широкий став.

Що малому сподобалось,
Як було все — так осталося,
Наче ждало все мене:
Пташки любе щебетання,
Хвиль тихесеньке шептання,
З листям гіллячко рясне.

А проте душі байдуже;
Не втішає очей дуже
Ся краса тепер... Пощо
Рідний дуб став тільки дубом,
Квітом квіт, — тим чаром любим
Не обвіяне ніщо?

Ні, се так мені здається;
Як колись усе ведеться,
Як колись усе цвіте;
Та я сам змінивсь помалу,
Вже нема того запалу,
Сам я став уже не те.

II

Нема сумніш осінньої негоди;
Важкий туман скрізь хмарою звиса
Та сіє дощ; се — плачуть небеса
З великої щоденної пригоди.
Так сльози ллють знесилені раби,
Оковані кайданами недолі,
Піддавшись врагу без боротьби,
Здихаючи за radoшами волі...
Се плач гіркий нужденної журби.
Дощ весняний так веселенько лється,

Крапне собі — вже сонечко блись-блись,
Сіє знов, мов дівчина сміється,
Сей теплий дощ я так любив колись,
Любив не менш як вірші та кохання;
Тепер і він не радує мене:
Занадто вже якогось воркування
У тім дощі,— воно мені нудне.
Зовсім не те, як прийде літня спека,
Нахмариться, ударить грім здалека,
Враз зашумить од вихру темний гай,
Дощ річкою посипеться із неба;
Страшна гроза (її-то нам і треба)
Прокотиться, гукне із краю в край:
З землі весь бруд, всю погань змиє злива,
Мерзенний гад за хвилями спливе,
Сховається тварюка полохлива,
А божий світ ще краще оживе.

ЛЮДВІГ БАРТОК

* *
*

Блимне зірка — ми вже в парі,
Як на білий світ народимось;
А померкне вона в хмарі,
То й ми зараз розіходимось.

Не гаразд, як темно; зрадить
Нас і ранок зацікавлений,
Все підслуха, все підглядить,—
Підеш в люди, мов ославлений.

ЄВГЕН КОМ'ЯТІ

* *
*

Чим загоїть серце хворе,
Чим спинить? Не знаю.
Понесу лиш люте горе
В самоту до гаю.

Все цвіте, а я не в силі
Сховать сльози, наче
Той, що часом на весіллі
Журиться та плаче.
Де нудьгу свою подіти,
Як порвать кайдани?
Усміхнулось сонце, квіти,
Та не стихли рани.
Смерті прагну я давно вже;
Злиденного лиха
Не бажав би тягти довше;
Світ мені не втіха.
Питаються в мене рожі:
Чого я сумую,
Мов стою на роздорожжі?
Вислухав — німаю.
Хита ясен головою:
«Що смутний, бурлаче?»
За ним липа: «Що з тобою?
Не хились, козаче!»
Кожна травка, листя, верби —
Всі до мене пробі:
«Гай-гай, брате, не тепер би
Ходити в жалобі.
Кинь лиш маріння химерне,
В тугу не вдавайся:
Час і зле на добре зверне,—
Сміло сподівайся».
Промінь весело шепоче:
«Цур їй, тій пригоді;
Все радіє, жити хоче...
Цур,— кажу,— та й годі!..»
Все красує, а я в'яну,
Кров'ю мовчки схожу,
Свою долю безталанну
Збув би, так не можу.
Смерті прагну я давно вже;
Злиденного лиха
Не бажав би тягти довше;
Світ мені не втіха.

* *
*

Сумно дивився, тяжко журився
Гарний вівчарик коло криниці;
Надвечір саме вийшли з піснями
По воду три чарівниці:

Перша співає — ніби благає:
«Коли б у мене милий був — серце,
Гадки не мала б, а попрохала б
Витягти з глибу відерце».

Друга співає — жаль свій зливає:
«Чисто всі плечі вже оддавила;
Коли б лучився той, що судився,
Більше б сюди не ходила».

Третя співає — тихо здихає,
Стала як мак той вся червоніти:
«Вік самотою, вік сиротою —
Як його в світі прожити?»

Йдуть до криниці три чарівниці,
Йдуть та співають собі любенько:
Слуха-гадає, суд свій складає,
Так промовля козаченько:

«Ти вглиб боїшся глянуть — дурниця:
Вічка заплющуй карі — не бійся;
Ти плечі мулиш: по одному лиш
Черпать відерцю візьмися».

А ти, рибчино, красно дівчино,
Прагнеш кохання — більше нічого;
Так прихились же, так притулись же
Швидше до серденька мого!»

I

Люди бузька упіймали
Та й світ білий зав'язали,
Мов замкнули у тюрму;
Полетів би, так несла:
Обрубали буйні крила,
Не піднятих вже йому.

Нема ходу з самотини,
Бо високі дуже стіни;
Позирне туди-сюди;
Переліз би, так невільно:
Вражі палі збиті щільно;
Посадили — так сиди.

Занудився сумний бузько;
Де не ткнеться — тісно, вузько;
В небо глянув би, та ба:
Там пташки летять за море,
А він терпить люте горе,
А його бере журба.

Жде, сердешний, не діждеться,
Коли бран його минеться,
Крила вдруге підростуть;
Коли, кинувши недолю,
Він пурхне на вільну волю,
А не буде мерти тут.

Дні осінні почалися;
В ирій бузьки потяглися,
За ключем кружать ключі;
Тільки він, як раб закутий,
Хворий, всіми позабутий,
Тужить, інших днів ждучи.

Що години, бідний, бачить:
Понад ним вгорі манячить
Низка ціла журавлів,

Тягне з півночі на південь;
А він гине, вічний сидень,
Серцем змучивсь та зболів.

Крильми хоче він змахнути,
У повітрі потонути,—
Тратить заходи дарма:
Не тікати йому з двору,
Не ширяти по простору.
Що було — того нема.

Туга груди розпанаха,
Поки здужа горопаха
Крил попробувать своїх;
А коли б і позростали,
Люди б знов загвалтували,
Обрубали б знову їх.

II

День точиться... З одчаем позираю
Вперед: що там? Безвикрутність сама.
Мойй журбі лихий не буде краю;
Почнеш робить — скінчити сил нема.

Коли б знаття, що з праці вийде діло,
Що оживлять недужого труди;
А то... Кругом болото засмерділо:
Потрібно б нам великої води...

Взять сонечко... блим, блим собі — та й тільки,
А божий світ, як був, зробивсь сумним...
Чортма пуття з поганої горілки:
Хилив, хилив — все хочеться... Цур з ним,
З таким життям нелюдським та дурним!

ІВАН ВАЙДА

* *
*

Добре б, добре серед гаю
На хвилинку оддихнуть,
У зеленому розмаю

Вільно, весело здихнуть;
Втікши горя та знущання,
Гвалту, лайки, верещання,
Не лякаючись катів,
Сміло ткати любі мрії,
В серці спложувать надії,
Міркувать про що схотів.

Добре б, добре датись в гори,
Далі, далі від плачу,
Облітати всі простори,
Нагулятись досхочу,
Потонути в темних хмарах,
Позабути в божих чарах
Всі пригоди, всі жалі,
Всі хвороби, знеохоти,
Всі бажання, всі турботи,
Що обридли на землі.

Добре б, добре враз скінчити
Сю нелюдську боротьбу,
Очі сплющить і спочити,
Навік кинути журбу,
Тихо, тихо в труну скласти
Вболівання та напасти,
Всякі думи, почуття;
Щоб лягти та й не вставати,
Щоб не знати — не чувати
Навіть голосу життя.

ШАНДОР ПЕТЕФІ

I

За тебе я боровся, рідний краю,
Але мене в кайдани закули;
До світла рвавсь — і ось за те вмираю,
Неначе та кертиця*, серед мли.

* Кертиця — кріт.

Коли ж, коли гримне час слухний волі,
Повітрям скрізь свіжішим повійне,
Розвидниться на нашім видноколі,
Ясна зоря ніч чорну розжене?

Так кинутий живцем у домовину,
Засуджений та зв'язаний навік,
Гада борець — немає думам впину;
Дні лічить він і забува той лік.

Кому в тюрмі доводилось сидіти,
Той добре зна, яка тяжка вона;
Той добре зна, як світом тут нудити...
Година — й та мов довгий рік мина.

А він нудивсь не день, не рік в закові,
Здавалося — цілісінькі віки;
Змарнів увесь, — неволя козакові
На білий вид кладе лихі знаки.

Давно б розбив він голову об стіни,
Коли б не та надія, бач, дурна,
Ріднесенька сестриця самотини:
Страшні гадки щораз спиня вона.

Надіявсь він, що вирветься з кайданів,
Що витерпить в сих мурах кам'яних
Всі заходи ненависних тиранів:
Понівечать — та й буде лишень з них.

Він ждав собі, а за літами літа
Тяглись, води чимало утекло;
Як і колись, не бачив в'язень світа;
Все марив він, а краще не було.

Як ось над ним злетілись хижі круки,
Зійшлись його додому випускати...
А він... Шкода: розбилось серце з муки...
Спізналися: нема що відмикати.

Забрязкав ключ... Що треба вам, шуліки?
Почувши враз, що більш нема заліз,
Покрикнув він та й занімів навіки
На radoшах — без стогону і сліз.

II

Я не плакав, я нічого
Не прохав ні в кого;
Як бувало важко грудям —
Не казав я людям.
Та, гадавши гірку думу,
Не сховаеш суму;
Всяк по виду зрозуміє,
Що зір туманіє;
Всяк побачить, що журюся,
Бо не йду — хилюся;
Всяк пізнає, що конаю,
Долю проклинаю.
Я не плакав, я нічого
Не прохав ні в кого;
Але всяк збагне швиденько,
Як болить серденько.

III

Яка ж бо то гарнесенька ся ніч!
На божому блакитному просторі
Спливає місяць, сяють тихі зорі.
Яка ж бо то гарнесенька ся ніч!
Блищить роса так ясно, так срібненько,
В зеленім гаї тьохка соловейко.
Яка ж бо то гарнесенька ся ніч!
Козак голубку поцілунком будить;
З ножем в халяві розбишака блудить...
Яка ж бо то гарнесенька ся ніч!

IV

Порожнісінькі кишені;
То порожній і живіт;
Як чортмає шага в жмені,
То хоч згинь: такий наш світ.

Я востанне вчора снідав,
Ів не їв собі — мовчу,
Бо хтось снідав і обідав
Замість мене досхочу.
Може, завтра що добуду,
То наїмся вже як слід,
А сьогодні ситий буду
І з надії на обід.
Порожнісінькі кишені —
Повні очі, бо сльоза,
Як подмуть вітри студені,
Раз за разом замерза.
Що подієш тут у ката
Проти лютої зими?
Потривай лиш — ніби хата:
Недалечко до коршми.
Гайда, бурий! Гайда, сірий!
Що за коники — краса!
Покажіть ви хист свій шириї,
Не вживаючи вівса.
Нумо враз, щоб не підгонив!
Бурій, сірий — се штани:
З пари драних панталонів,
Бачте, зліплені вони.
Малась одіж — і до смерти
Не зносив би, що було,
Та щоб часом не подерти,
Все жидам до рук пішло.
А щоб ірод-харцизяка
Грошеньят не зграбував,
То в капшук шинкар-друзяка
До копійки заховав.
Гей, не дуже б замухнатів
Злодій — шкода бідака:
Дам тому я сто дукатів,
Хто хоч шеляг одшука.
Але злодій щось злякався,
Вік тиняюся — не чувать;
Тільки вихор розгулявся...
Годі, друже, жартувать!
Поборюсь... Та що се сили
Мовби слабнуть; весь знеміг...

Наче спілку спорудили
Стужа, дощ, вітри та сніг.
Звук босоніж я гуляти
Восени й серед зими:
Довелось би воду брати
По калюжах чобітьми.
Свистить буря та лютує,
Завірюхи піднялись...
Хай мордує, хай жартує —
Посміюсь і я колісь.
Не до суду блукать буду:
Біг допоможе збудувать
Яку-небудь халабуду —
З млином родом поживать.
Дмухне вітер... Божа ненько!..
Затоплю я в хаті піч:
І тепленько, й веселенько,—
Жарти, смішки день і ніч.

V

Гомін, танці... Отакої!
Аж луна до неба йде.
Некрутеньки на постої
П'ють за щастя молоде.
Гей, паньматко! Сип горілки,
Почастуй, сама хильни...
Заплачу все до копійки,
Як вернусь живий з війни.
Поцілуй мене, дівчино,
Сядьмо в парі: оженюсь
На тобі, моя пташино,
Як живий назад вернусь.
Наливає паніматка,
Дочка знає цмок та цмок...
Де те горе люте в батька?
Ні турботи, ні думок.
Гуляй лихо, доки тихо!
Як подамся воювать,
То вже, може, моя втіхо,
Більш тебе не цілувать!

VI

Серденьком шинкарка лине до бетяра *,
 Та козак байдуже, бо він їй не пара:
 У коршмі у наймах служить сиротина;
 То ж його кохана, то ж його дівчина.
 Плакала шинкарка, бо про все те знала,
 Помстою скипіла, наймичку прогнала.
 Потяглась небога з торбою самою
 По світу тинятись лютою зимою.
 В полі хуртовина з вітром піднялася:
 Впала сиротина та й не підвелася.
 Як почув бетяр наш про свою голубку,
 Давай мордувати вражу душогубку.
 Закули сірому, повели карати,
 А йому пеначе весело вмирати...
 Чого ж легко б'ється серденько козацьке?
 Бо шага не варте се життя бурлацьке!

VII

З неба спадають зорі ясні;
 З серденька ллються сльози дрібні.

Чого спадають зорі — не знаю,
 Я ж об небозі плачу-конаю.

Менше не стало зір угорі;
 Тільки сумую я без зорі.

VIII

Я б їй сказав: «Голубко мила,
 Мій квіте, зіронько ясна!
 Коли б ти серденьком схотіла
 Моїм владати — зараз на!»
 Я б їй сказав: «Моя кохана,
 Мій раю! В серденьку тому,
 Як під водою океана,
 Чимало перлів, вір йому!»

* Бетяр — бурлака, забіяка (угорськ.).

Я б їй сказав: «Пташино! Все те
 На віки вічні легко взять...»
 Сказав би се, і друге, й третє,
 Коли б було кому сказать.

IX

Надії наші — се пташки:
 Злетять собі легенько вгору,
 Орлом шугають по простору,
 У хмарах тонуть залюбки.

Як ось націлився стрілець —
 Торох: лежать, сердешні, долі,
 Без крил валяються, без волі;
 Метнулись в небо — та й кінець.

X

Плаче інший, вік сзій б'ється
 З долею тією;
 Була близько — не дається,—
 Що подієш з нею?

Знову ловить скрізь і всюди,
 Бродить, поки в силі...
 Не турбуйтеся, добрі люди,
 Бо вона в могилі!

XI

Я нуджусь без тебе,
 Мій коханий друже;
 Жаль бере за себе,
 А тобі байдуже.
 Може, ти хотіла б,
 Щоб мені спочити;
 А як було мило б
 Вкупочці нам жити!

Що робить з журбою,
Де від сліз спастися?
Плачу за тобою,—
Хоч заприсягтися.
Гляну сам на себе —
Ворухнеться мука;
Але серце в тебе —
Наче каменюка!

XII

Тяжко-важко в самотині
Жити без кохання;
Тяжко-важко сиротині
Мерти з горювання.
Коли ж часом покохає
Серденько боляще,
Знову плаче та зітхає;
Святий зна, як краще.
Тяжко-важко в самотині
Мерти з горювання;
Та нелегше сиротині
І з того кохання.

XIII

Два шляхи — обидва биті,
Сей — на захід, той — на схід...
Що ж робити мені в світі;
Де піти мені як слід?
Там чи тута — всюди горе,
Де ні ткнешся, ні ступнеш;
Скрізь недоля тебе боре,
Вже її не обминеш.
От коли б лиш добре знати,
Де та смерть моя,— туди б,
Щоб довгенько не гадати,
Самі ноги понесли б.

XIV

Не того я зву щасливим,
Хто мовчить та позіха
За покоем полохливим,
А того, хто п'є, коха,
Любить жарти та бенкети
В товариському гурті,
Кого водять світлі мети,
Надять мрієньки святі.
Хто гадать за себе кине,
Хоч його в шовки вбирай,
А з катами б'ється й гине
За зневолений свій край.

XV

Зранку хмари — не світає;
Туман землю обгортає,
Дощ осінній ллеться.
Сиджу в хаті самотою;
Наді мною — сиротою
Зла журба сміється.
Та мені про те байдуже;
Хай негода в очі струже,
А я потихеньку
Відси думкою долину
В милу батьківську країну —
Святу та рідненьку.
Лети ж, бистра моя гадко!
Там — дружина, мати, батько...
Глянь лиш та й вертайся,
Мов та пчїлка із медочком,
Як вечірнім холодочком
Повійне,— не гайся!

XVI

Я втік відсіля б,
Справдив би свій замір —
Покинув сей гамір,
Як сила була б!

Я втік би бігом:
Тут квіти не квітять,
Тут сонце не світить,
А хмари кругом.
Я втік би сю мить,
Де річенька грає,
Де пташка співає,
Гай тихо шумить.
Я втік би, сховавсь
Подальше від люду,
Від пекла та бруду
До неба подавсь.
Я втік би й дививсь,
Як сонечко сходить,
Як сяє-заходить,
Як місяць підбивсь.
Я втік би і зник,
Як промінь у горах;
Так я у просторах
Розплився б навик.

XVII

Не вихор буйненький
Над степом свистить:
Бетяр молоденький
Стрілою летить.
«Тривай лиш, козаче!
Де взяв ти коня?»
А він собі скаче
Та знай поганя.
«Чимало у тебе
Пасеться всього;
Обрав я для себе
Гнідого сього.
На ярмарок хочу;
Там... звісно, що там:
До Тура доскочу —
Циганам продам».
— «Дурний ти, козаче!
Сей кінь хіба твій?»
А він собі скаче,
Мов кінь йому свій.

«Постій лиш, ледащо!
З моїх косяків
Ти крашого ж нашо
Коня підчепив?»
Бетяр не вернувся,
Ухом не повів,
А тільки всміхнувся,
Здалік відповів:
«Не плачте, мій пане:
Для вас се — не лік,
Бо коней достане
На цілий ваш вік.
Мені ж серце доля
Єдине дала,
І те ваша доня
В сіроми взяла».

XVIII

Не вспіли ми на сонечку погрітись,
А день уже згасати почина;
Не вспів я ще на тебе й надивитись —
Вже розлуча нас доля навісна.
Прощай, мій любий раю-світе,
Мое кохання, мій ти квіте!

Я був собі тихесеньким співцем,
Та ліри гук зміняв на гуки зброї,
Проти катів, проти неправди злої
Червоний стяг піднявши, став борцем.
Прощай, мій любий раю-світе,
Мое кохання, мій ти квіте!

Не слави я полину добувать,
Мені не треба золотої долі,
Ні лаврів тих, а з ворогами волі,
З тиранами я буду воювать.
Прощай, мій любий раю-світе,
Мое кохання, мій ти квіте!

Коли б ніхто до гурту не пристав,
Щоб батьківські оселі визволяти,

Я б сам пішов; то як мені гуляти,
Коли весь край проти ярма повстав?
Прощай, мій любий раю-світе,
Мое кохання, мій ти квіте!

Не хочу я, благаючи, питать:
Чи ти ж мене в розлуці не забудеш?
Бо знаю я, що згадувати будеш,
До крихти все... все чисто пам'ятать.
Прощай, мій любий раю-світе,
Мое кохання, мій ти квіте!

А може, я калікою з калік
Вернусь сюди, моя єдина пташко...
Та як би там не гірко і не важко,
Не зрадиш ти, голубонько, повік.
Прощай, мій любий раю-світе,
Мое кохання, мій ти квіте!

XIX

Я сміюсь і разом плачу,—
Оттакий чудний мій спів:
Все буває; але бачу —
Світ мене не зрозумів.
Що за гаспид: то ридає,
Наверта на все сумне,
То веселої згадає,
Хоч навприсядки — утне.
Люди, люди! Як би гарно
Мені часом не було,
А коли над нами хмарно,
Край наш горем облягло:
То хоча сама кохана
Мене стане милувать,
Не замовкне люта рана,—
Як тут журно не співать?
Мені любо цвітуть квіти,
Усміхається дівча,
Думка ж (нігде її діти)
Терном голову квітча.

Неповинна кров на лірі
Тихі струни червонить;
Що промовлять гук ширі,
Я не здужав би спинить.

XX

Не хоч будь жінкою слабою,
Так будь лиш козаком,
Щоб вітерець легкий тобою
Не грався, мов листком!
Недоля — як той пес: спідтиха
Кусне та її побіжить...
А ти сміліш! Не бійся лиха:
Так треба в світі жити!

Не хоч будь жінкою слабою,
То дурно не хвались;
Не ротом плямкай, а рукою
Та вчинками борись!
Чи будувать, чи руйнувати —
До діла щоб було,
А не стріляло, як з гармати,
Та громом скрізь гуло!

Не хоч будь жінкою слабою
То не цурайсь думок;
Побачиш смерть перед собою —
Щоб з ляку не замовк!
Бо краще нам піти на муки,
Ніж честь занастить,
Славніш загинути, ніж руки
Ганебно опустить.

Не хоч будь жінкою слабою,
То набік не звертай;
Багатства та хвали з пихою
За працю не питай.
Що поганіше, як людина
І душу продає?
Бо воля й латана торбина —
Усе добро твоє!

* *
*

Що то боже, як заграє
Наша скрипка... світе мій!
Мертвий ніби оживає,
Заговорить і німий.

Чотирма струнами,
А що діє з нами!
То затьохка, мов пташина,
То затужить — зарида,
Мов дівчина-сиротина
До могили припада.

Чув, гримить? Се битись клич
Нас усіх Ракоців спів;
В нім — завзяття войовниче,
Кара й ласка до врагів,
А найдужче — голос,
Щоб ішла — боролась
Проти лютої недолі
Наша рідна сторона,
Щоб до втраченої волі
Знов мадьяр вела вона.

А се... цитьте... що за гуки?
Все дочиста в гуках сих:
Світле щастя, тяжкі муки,
Плач і враз веселий сміх;
Радість із журбою
Борються з собою.
Тут тобі як на малюнку
Вільний степ і косяки,
Жарти з чаром поцілунку,
І гуляння, і танки.
Ось ідуть женці з піснями;
Те співання гуртове
То замовкне перед нами,
То неначе оживе.
Гарний козаченько
Крадеться тихенько.

На сопілку сумно грає
У коханки під вікном,
А вона не потурає,
Ніби спить смертельним сном.

Жалем груди враз заб'ються:
Про гіркий талан батьків
Грають струни — як не рвуться;
Лихоліття трьох віків,
Що темніш од ночі,
Встане перед очі.
Чув, гримить? То — битись кличе
Тужне граннячко отсе;
В нім — завзяття войовниче,
Кара й ласка, гнів і все.

ПАВЛО ДЮЛЯ

* *
*

Нагулялось сонце,
Погасати хоче,
Листям крізь віконце
Деревце шепоче.
«Журний козаченько, —
Розважає пробі:
Глянь, як веселенько,
А ти все в хоробі».
— «Я того не бачу,
Але дочуваю,
Доленьку ледачу
Часом забуваю.
Тут кругом так гарно,
Скрізь блакить і квіти...
Та мені щось хмарно,
Суму нігде діти.
Голосно щасливі
За вікном співають,

А мені ті співи
Серце розривають.
То-то, милій боже,
Як здорові люди;
А мені вже, може,
Визволу не буде.

В лузі на калині
Тьохка соловейко...
Сниться в самотині,
Що було давненько.
Молоде кохання,
Як зіронька, сяє;
Жарти, женихання —
Вже того немає.

Діти мої, квіти!
Тіштесь, поки воля.
Вам не зрозуміти
Ні журби, ні горя.
Скоро світло ясне
Вкриє пітьма ночі...
Так мій вік загасне,
Стуманіють очі.

Життя безталанне
Жде кінця; а все ще
Мені легше стане,
Як хвиля заплеще;
Як вітер у гаї
З листям зашепоче...
У степи безкраї
Геть душа захоче.

Я того не бачу,
Але дочуваю,
Доленьку ледачу
Часом забуваю».

МИХАЙЛО ВЕРЕШМАРТІ

* *
*

Кохай свою країну милу,
Мадьяре! Де зродивсь на світ,

Щоб там поклався і в могилу,
Бо се — твій перший заповіт.
Не кидай батьківської хати,
Де знав ти дитство голубе;
Скінчиш життя: ніхто, як мати,
Оплаче жалібно тебе.

Забудь, мадьяре, про чужину;
Країна рідна — се твій рай;
Працюй для неї до загиби,
За неї бийся і вмирай!
Не раз в отсім широкім полі
Лилася кров твоїх батьків;
Воно було кутком недоли
І свідком вславлених віків.

Хіба не тут колись завзято
Рубався з ворогом Арпад;
Хіба не тут нам справив свято,
Зваливши рабство, Гуніад?
Хіба не тут колись мадьяри
Стяг волі сміло підняли
І, степ укривши наче хмари,
Кістями хоробро полягли?

Хоч лихоліття ми й зазнали,
Хоч ми й хилилися від мук,
Та знов до бою повставали,
Наш люд не склав ганебно рук.
Він ще не вмер, а все гукає:
«Хто мовчки рад тягти ярмо,
Поки що гірше нас спіткає?
Як так, то краще помремо!»

Ні, голос сей дарма не згине;
Недовго кату панувать;
Злетить юнацтво і полине
Свій край з неслави рятувать.
Ні, зажурились верховоди
І згуртувались не на те,
Щоб залякати їх пригоди;
А сила наша все росте.

Не вдіють лиха їй прокляття,
Що нас зусюди облягли,
А роздратують більш завзяття...
Гей, де ви, дітоньки-орли?
Не за горами перемога;
Великий день свободи йде,—
За його всі ми молим бога;
Чи скоро блимне — всяке жде.

А ляжем купою до купи
І вже не стане в світі нас,—
Земля до лона наші трупи
Хай прийме в той недобрий час.
Нехай співець чужий піснями
Згадає, як і за що ми
Тут погибали, і над нами
Затужить щирими слізьми.

Кохай свою країну милу,
Мадьяре! Де зродивсь на світ,
Щоб там поклався і в могилу,
Бо се твій перший заповіт.
Не кидай батьківської хати,
Де знав ти дитство голубе;
Скінчиш життя: ніхто, як мати,
Оплаче жалібно тебе....

ОСИП ЕТВЕШ

* *
*

Лист на гілці зелененькій
Сумував;
Вітерець над ним тепленький
Повівав.

Лист журився одинокий:
«Все я сам;
Полинув би в степ широкий:
Любо там».

Вітерець на те нічого —
Полетів;
Нарвав листячка сухого,
Де схотів.

Покотив його ланами,
Підкида;
Плаче листя слізеньками,
Що біда.

«Краще б я на вітці рідній
Пробував...» —
Не один листочок бідний
Жалкував.

Так і той, хто в світ подається
Геть з двора:
Не знайти йому ні щастя,
Ні добра.

РУНЕБЕРГ

* *
*

Люби, боже, діток рідних,
Край наш борони —
В світлім щасті, в тяжких злиднях,
В лютий час війни!

Тут все те, що ми кохали,
Що в своїм житті
Шанували, поважали,
Як скарби святі.

Не знайти кутка другого,
Як наш любий край,—
Отакого чарівного,
Тихого, мов рай!

СТАТТИ, НАРИСИ

НАДІЯ КОСТЕВА СИГИДА

(СУМНА СПОМИНКА)

Страшна, нелюдська трагедія відбулась 6 ноября 1889 року на Карі, Забайкальської області: після приказу амурського генерал-губернатора барона Корфа покарано стома ударами ліз женщину; то була політична в'язенка-каторжниця Надія Костева Сигида, що дала пощочину комендантові тюрми, жандармському підполковникові Масюкову. 10 ноября пройшла чутка, що Сигида сконала — «від нервового зворуху».

Мир тлінові твою, спочивша та невмируща серед нашої пам'яті сестро-товаришу!

Надія Костева Сигида (в дівочтві — Малаксіянова) родилась 17 сентября 1863 року в городі Таганрозі, в грецькій міщанській сім'ї. Дитина вбогих трудящих батьків, що найпаче піклувалися своїми діточками, Надя змалечку перейнялась великою чулістю до всього світлого, а жалощами до слабого та зниженого; виросла в простому робітницькому осередку і навіки полюбила той осередок. Не одну іскорку святих почувань заронила до відкритої душі своєї пестунки і бабуса-няня. Гіркота окільного життя, проте, зрана почала стискати болем її добре з природи, приголубливе серце. Глибоко обурювалося воно вже в гімназії, де багатирських дітей шанували над плебейських, а рід та гроші над спосібність. Цікавий, сумний факт: уже в гімназії кидався в очі поділ на стани — пануючих та покривджених, кидався та озлобляв молодіж. Надя — палка, рухлива дівчина — сподобалася, проте, цілому гуртові своїх подруг. Простота та безпосередність дала перший напрямок її характерові — прямому та сміливому, але при тім м'якому та ніжному.

З відзнакою покінчила Надя гімназію, на превелику радість батьків та знайомих. Один поважний громадський діяч дав їй місце шкільної вчительки, казавши:

«За рідну доньку не ручу, але пересвідчений, що ви не понівечите дітей, на вас єдину здаюсь». З запалом прийнялась працювати жвава дівчина в школі, мала також почасті «уроки» (лекції), що відбирали трохи не весь час, мало лишаючи на кошт власного розвитку. Та годі було інакше: заробіток піддержував сім'ю, що вельми бідувала та побивалася серед злиднів.

Значний вплив мав на дівчину під той час якийсь родич, що був високо освіченою людиною. Він нахилив її до читання, привчив мислити, цікавив сучасними питаннями. Лишили який-такий слід і взаємини з подругами. То були переважно прекрасні істоти з першою жадобою трудового життя, послуги ближньому, з першим поривом благородної мрії; сучасність непомітно наливала змістом їх б'ючі, відкриті душі; відгуки революційної боротьби показували вихід з тяжкого психічного стану, зачепили й дівочий гуртець, а найпаче Надю. Була се натура кипуча та екзальтована, здатна йти до краю за голосом свого почуття. Життя, повне дріб'язків, текло помімо неї, не наклавши пляминок на її чисту душу. Наївна, довірлива, без крихти хитрощів—отакою вона лишилася до могили. Відкликаючися на все гарне, вона готова була віддатися на послугу тим неясним ідеям, що зародилися в її допитливому умі, понести і свою лепту на користь тої невідомої, але дорогої та приманливої серцю справи, за яку гинула на шибениці та конала в кайданах молодіж. Тому-то вона бажала спізнатися з представниками справи, шукала знайомств.

Таким чином вона здибалася з будучим своїм чоловіком, Якимом Степановичем Сигидою, наборщиком. То був українець, що походив з народу, котрому віддавав усі свої співчуття. Потроху нав'язалися зносини з членами справи. З енергією кинулася Надя перечитувати усякі книжки про питання громадські, про ідеї та рухи соціалістичні. Вона робиться гарячою прихильницею тих рухів; лави погублених борців повертають її до себе, як і живучі, що їй доводилось бачити. То були переважно члени товариства «Народная воля». З програмою «Народной воли» Надя, одначе, далеко не годилася; була незворушена в обсягу мислі, не брала на віру жодної гадки без власного попереднього обміркування, байдуже на свою незвичайну перенятливість. Революційні ідеї придбали в її особі найревнішу послідовницю, але вона

не була ще вповні вироблена з погляду партійного і вгалася щодо вибору способів боротьби, як і сама потім, признавалася. Поки що вона робила деякі услуги партії, кохаючи в думці ширшу за допомогу справі, марючи про справжню діяльність, що стала б для неї за релігію.

Проте не забувала піклуватися рідними, а що любила їх — і не сказати. В р. 1885 Надя одружилася з Якимом Сигидою і заснувала в себе потайну друкарню, де мала печататися терористична часопись «Народная воля». Остання річ спочатку турбувала Надю; серце її рішуче противилося терору, та голос непримиримого обурення проти сучасного ладу запанував нарешті, і вона взяла участь в роботах друкарських, тим дужче, що признавала право кожного на свободне ширення своїх думок. Вона з запалом трудилася над набором та коректою статей, лагодила до друку матеріали, а тим часом совісно відбувала обов'язки шкільні, як і почасті заняття. Головним працівником в друкарні був її чоловік, узятий тоді саме в солдати; щовечора він утікав з казарми на роботу і працював до самісінького ранку, уриваючи дещо і з дньового дозвілля. При друкарні жили також і працювали: молода дівчина Устя Федорова та слухачка медичних курсів Катерина Тринидадська. Тут же, під фундаментом домівки, береглось кілька динамітових бомб; в якій цілі вони перележувались — Надя не знала, не поглянула на них, коли були привезені, нічого не бажала слухати навіть про ті бомби; сама думка про них була їй прикрою.

Почався 1886 рік; друкарня йшла добре; нікому і до голови не спадало, що чорні хмари згромаджуються над нею. А тим часом син пана Антон Остроумов доніс куди слід, що Яцевич, Петровський і другі вироблюють бомби, а Яким Сигида ті бомби переховує. Д[ня] 23 январа жандарми обшукали казарму, де жив Сигида, а потім і домівку Наді; друкарня була викрита, хоча бомб не знайдено, там вони й лишилися. Всіх арештували та повезли до Петропавловського муру. Потяглися тижні, місяці, роки тяжкої самотини спочатку в мурі, а потім в «Домі попереднього замкнення»; тюрма швидко підтяла Надю, знесилила її страшенно. Розсипалися порохом молодечі мрії; катівські допити вимотували душу. Часом істеричний хлип замкнутого поблизу товариша зворушував таємницьку тишу, мордуючи уяву молодої в'язниці.

А найдужче гнітив її спомин про бомби; вона стратила сон. Думи-муки не давали покою; хоробливі мари переносили її до рідного міста, до знаної домівки. Безтурботно, ні про що лихе не гадаючи, там поживають собі нові, інші люди, бавляться малі ні в чому не повинні дітоньки... якось заблиснули огники, вибух, пожеар, усе потане в полум'ї, а бомби, оті гидкі, нелюдські бомби руйнують все чисто навкруги. Зойки та прокльонни конаючих жахом стискають їй серце; огнем печуть сльози, розлиті над побитими... вона скрикує, раптом кидається з ліжка і б'ється по підлозі в непритомному стані... Спам'ятавшись, вона не раз бачила себе простертою насеред казни*, а довкола стояли жандарми та прислухувалися до її покриків. Боже, що, коли вона назвала кого-небудь з друзяків? І знов вона мучилася. В неї навіть була думка покликати жандармів та виявити, де заховані бомби, та вона спекалась такої думки. Коли б відповідність упала тільки на неї, вона не вагувалася і капельки; але, може, бомби вже перенесені вільними товаришами на друге місце? Дати повід до нових пошуків? Ся увага спиняла її рішучість; що робити — сама не знала.

Тим часом бомби були викриті жандармами, і Надя відчулась трохи заспокоєною. З «завинного акту» вона вперше узнала про шпiонську ролю Антона Остроумова. Що то за людина — не знала, але чула від свого чоловіка про якогось надзвичайно гарного та певного товариша, що звався «Антоном». «Невже той самий?» — промовляла в душі; та Надя зловила себе на підозрі і засоромилася. З нетерплячкою ждала вона суду, щоб побачитися нарешті з чоловіком та спитати про Антона. Підійшов і суд — 8 грудня (декабря) 1887 р. Першими словами Наді до чоловіка після так довгої розлуки був запит про Антона; з бодем та гіркотою вислухала вона прикру правду, не здужала ні про віщо більш говорити, весь час процесу судового була «як з хреста знята».

Справу Наді з товариством (Оржих, Чернов, Петровський, Александрин, Федорова та Тринидадська) розглядав надзвичайний суд сенатський; обвинувачував знаний Желехівський, требуючи кари смерті для всіх. Тринидадська просила першого присудного, сенатора Допера, «оборонити її від оборонця» (урядового). Муж Наді на-

* Казня — тюремна камера.

П. А. Грабовський. Фото. Тобольськ. 1902 р.

половину був психічно хворий, так само і дехто з товаришів; Оржих не здужав навіть ставати особисто до суду. «Боже! на віщо вони схожі? що з ними пороблено!» — сумно виклинула одна свідниця. Якими Сигиду та Петровського засуджено на кару смерті, останніх — в каторжні роботи на різні строки, Надю — на 12 літ; суд, однак, прохав царя скоротити на 8. Господи, чого не пережила тільки Надя під той час! Після суду їй дозволили побачитися з чоловіком, та обом було ще тяжче. Він подав думку: звернутися до царя — чи не зменшить кари. А з дому йшли також невеселі вістки: батько Наді помер з журби, мати лишилася без ніяких средств, ні на що було наняти комірчини, тож прихистилася у старенької бабусі — няні; молодші брати та сестри виростили без освіти, одного хлопця взяли навіть з гімназії. Придавлена понад сили усіма тими подіями, Надя запрохала в царя полегкості, цілком не розуміючи ваги того вчинку; вона дістала відмовну відповідь; каторги однак їй вирекли не 12, а 8 літ; страту чоловікові та Петровському змінили на каторгу поки живота. Та Надю ждало нове лихо: її розлучили з чоловіком, бо мужчин послано на Сахалін, а жінчин на Кару, Забайкальської області, де під той час перебували політичні каторжні тюрми. Д[ня] 7 мая 1888 р. пішло з Москви на Сибір товариство над 50 чоловіка, в тому числі і Надя; каторжне вбрання нівечило молоду вроду, спиняло рух; дорога, однак, трохи відживила її. З природи та темпераменту Надя була повним втіленням життя й молодості — завжди різва, весела, жвава. М'який погляд її глибоких очиць, ласкаве та щире серце, дзвінкий, заразливий сміх свідчили за безпосередність натури. Душа світилася * щоразу видавчу, в кожнісінькій ухмилочці; зверхність * щоразу видавала її; все духове життя ніби було списане на виду. Моторна та енергічна, вона вкладавала все серце в те діло, яке робила. З нервовою поспішністю тремтючи, вона коверту одержаного листу; судорожно розтинала перебігала дорогі стрічки, ділилася найменшим проблиском відрядного почуття; ласкала та голубила, коли бачила кого сумним або заклопотаним, і журилася, якщо не могла нічим розважити; смуги смутку хмарили її чоло, а в очицях блискали сльози, погляд робився полох-

* Зовнішність.

ливим, молящим. Не відчувала вона в собі снаги оді-
пхнути товариша, викинутого з гурту; нічого не ненави-
діла більше, як підробленості та вдавання. Роки в'язниці
значно перемінили Надю. Веселість прокидалася якось
хворобливо, щоби перейти в розпучну тугу; бесіда рва-
лася на півслові, дзвінкий, приємний сміх тепер здавався
істеричним реготом, що викликав дроз; в голосі раз у
раз почувалися тужливі ноти; на чолі найбільше пану-
вав вираз тяжкої думки, тривожливого почуття. Довгий
етапний шлях, наполовину піший, з безконечним рядом
усяких історій та урядових надужить пригнітав та обу-
рював серце. Трудно уявити собі всю нелюдськість того
шляху, не потоптавши його; провадять часто силою, в'я-
жуть вірвочками до воза, б'ють рушницями в разі най-
меншого «бунту» чи непослуху,— і Наді з товариством
не раз доводилося коштувати того.

В дорозі ж Надя почала роздумувати над своїм ми-
нувшим і з розпукою побачила непоправну помилку —
«невільний гріх», що заподіяла проханням полегкості у
царя. Вона почувала себе провинницею, сльози каюття
застилали від неї світ білий; вона ховалась від товари-
ства куди-небудь у куточок і отам ридала безутішно.
Надія на втечу з Сибіру іноді мелькала перед нею і до-
давала сил нести оті пекельні, невимовні муки.

20 января 1889 р. Надя удвох з Тринідадською (тре-
тя товаришка Федорова втекла дорогою) прибула в
тюрму; скільки довелося їй зазнати горя та біди, те хіба
господь відає. «Шапок та кожухів,— писала Надя,— ми
не скидали ні вдень ні вночі,— так і спали, але я здоро-
ва, занадто здорова... віки вічні житиму... коли б спро-
мога передати вам хоть капелиночку тієї дужості, що в
мене». В перший же день приходу на Кару Надя мусила
вислухати звістку про смерть свого чоловіка,— він по-
мер дорогою, в харківській центральній каторжній тюр-
мі. Уявіть собі її стан духовний!.. «Жваво перенесла я
і той іспит»,— писала Надя; та спогад про нещасне «про-
шення» цареві дратував душу навіть тоді, коли вона
здавалася веселою. В каторзі вона загарно * кинулася до
науки, найпаче взялася за французьку та німецьку мо-
ви; часами, однак, залишала книжки; починала журити-
ся, майже нічого не їла, переважно — після одержання

* Загарно — гаряче, палко.

листів з дому; вона читала та перчитувала ті листи,
металась по двору, потім знову читала. Щоб розважити
її, товаришки в такі хвилини прохали її почитати усім
що-небудь вголос. Надя любила те читання і читала з
хистом, найбільше історію Вебера. Тоді вона оживала,
балакала, спорила, резонувала. Приходив новий лист,—
Надя цілими днями блукала з ним по двору, а по ночах
стогнала та плакала. Тим часом їй заблисала була надія
незабаром вийти у «вільну команду»*. Вона стала ще
більше читати та вчитися, бо в команді не мала б стіль-
ки дозвілля: марила завести школу для каторжницьких
діток та присвятитися цілком товариству. «Ось вийду
в команду... багацько, багацько книг, квіток, усього,
всього буду постачати в тюрму». Відси вона не збиралась
тікати, а з поселення твердо поклала — вгекти першо-
го ж року. Та обставини склалися інакше, життя тюрем-
не прямувало до лихих та нечуваних подій, що заходили
здаєка.

Відбулося таке: 5 августа 1888 року тюрму відвідував
генерал-губернатор Корф; на стільці серед двору сиділа
Лизавета Ковалевська і не встала при його вході. Корф
образився і звелів перевести Ковалевську в Верхнеудин-
ську центральну тюрму, де її заперли самотою в тюрмі
та держали в найгірших умовах. Ранком на Ковалевську
кинулися жандарми, стягли в білизні з ліжка, напнули
арештантський сіряк, кинули на віз і погнали в якусь
сторожку на березі Шилки. Тут Ковалевську знову роз-
дягли, пошматували власну сорочку, що на ній під той
час була, а перебрали у все арештантське. Комендант
політичної тюрми Масюков проводив тою справою, а
покликаний на підмогу смотритель над «уголовними»
Бобровський знущався всякими словами з Ковалевської,
що кілька разів падала без пам'яті.

Під Нр. ** одвели її в Верхнеудинськ і під Нр. же за-
пакували в тюрму; одинадцять місяців вона не виходила
нікуди з казні, двері котрої завжди були запечатані;
коли вона потребувала вийти, всякий раз являлось вище
начальство міське, зривало печать, а потім знов прикла-

* Вільною командою звуться каторжники, що після якогось
часу випускаються з тюрми на вільні помешкання. (Примітка
П. Грабовського).

** Очевидно: «під номером».

лувало. Образа, заподіяна Ковалевській яко жінці, викликала обурення з боку товариства; воно поклало — добиватися всіма способами, щоби Масюкова скинуто з посади, взято з-перед очей. Просьби в тому напрямі не мали ніяких наслідків: сам Масюков кілька разів заперечив словом честі, що покине уряд*, та завше ламав те слово. І от в маю 1889 р. почалася в тюрмі голодівка: арештанти не брали в рот ані крихітки. Надя не вірила, щоби таким способом можна було що-небудь досягнути: заявляла, що їй хочеться жити, та вкінці пристала до гурту, щоби заглядити свій «гріх»; після восьми днів голодівки вона розхорувалась (припадки, підвищена температура, серце билось), але згодом одужала і мовби стала ще жвавіша. На вроду вона саме розвіла, як ніколи доти, — просто заглядувались на неї. Знову взялася до книжок, писала конспекти, вчила різні мови, — ненадовго, однак. Голодівку спинили після того, як начальство показало жаль і показувало телеграму, буцім Масюков переводиться, через три місяці його не буде. Замкнуті порішили на той час порвати всякі зносини з Масюковим: відреклись книжок, грошей, листів — словом, усього; те відречення почалось з 1 юня. Надя відреклася також, але для неї було страшеною мукою лишитися без листів, — вона сумувала, нудилась. Підійшов август, а Масюков усе ще зіставався на посаді. Знову забалакали: «Як бути?» Надя одна з перших заговорила про нову голодівку, хоч і мало надіялась від неї. Але нічого іншого не лишалось, виходу не було; розпука заглушила усі почуття. «Краще вмерти, як тягнути отакі злигодні», — казала Надя; кілька день вона блукала в великій зворушенні, нічогісінько не їла, мало спала. Всі були прибиті та знесилені.

В ніч на 30 августа Надя лягла до краю намучена, але на ранок прокинулася жвава та заспокоєна, з незлобною думкою покінчити неможливий стан речей, а то ударивши в лице комендантові. Цілий день провела вона в страшних душевних муках, розпачливо ридала, а ввечері, знов заспокоєна, пішла вчасніше спати. «Я глянула до неї перед сном, — розказує одна з товаришок недолі. — Ви спите, Надя? «Ні ще», — відповіла. Згорнувшися клубочком, вона лежала в своєму закуточку

* Службу, посаду.

(ліжко її було запнуте з усіх боків), — ні смужечки зворушення на личку або тривоги, навпаки, ніби якоесь задоволення». Того ж вечора вона написала записочку комендантові, що має його бачити. Ранком 31 августа встала скоренько, убралася в чорний одяг і сіла читати Успенського; тут явились жандарми від коменданта за нею. Похапцем одяглась і, сказавши до всіх: «Прощайте», швиденько вийшла. Чи треба казати, що сталось? Вона вдарила в лице Масюкова (да будет він проклят!). Її перевезли в кримінальну тюрму і посадили самотою, туди ж згодом привезли ще трьох товаришок: Калюжну, Ковалевську та Смирницьку, що домагалися — задати їх хоч у саме пекло, аби з-під начальства Масюкова. Зразу Надя почала голодувати, знаючи про загальне рішення товаришок і проголодувала цілих шістьнадцять днів (її годували силоміць). Діставши звістку, Корф не зарядив ніякого розсліду, а приписав — покарати винувницю стома ударами ліз, в додаток без попереднього лікарського освідчення, але в присутності лікаря; останній відмовив, однак, такої честі і повідомив приватним листом читинського губернатора Хорошкіна, що Сигида без того хворує, що виконати припис Корфа небезпечно. Хорошкін відписав — не вмішуватись. Місцеве начальство вагувалось, відтягувало, усувалося від тої ганебної справи. Тоді був виписаний в ролі ката-аматора Бобровський, уже знааний нам з історії мордування Ковалевської; за відмовою лікаря він переняв і його роллю.

Сентября 6 дня Бобровський явився в Устькарійську тюрму і велів вивести Надю. Вона вийшла бліда, з похилою головою, пов'язана хусткою (боліли зуби). Бобровський зірвав з лиця хустку, зміряв Надю своїм звірячим поглядом: «Отся витримає!» — і казав її катувати. Відбивши сто ударів, її положили на коц і внесли до гуртової тюрми. Калюжна, Ковалевська та Смирницька, відгородивши собі хустками та покривалами куток на нарах, припали до неї. Надя лежала без пам'яті; якийсь час ще «уголовні» в'язні чули голос Наді. Під час екекуції вона згадувала волю, країну та рідних. «Мамо! Мамочко моя любесенька!» — доносився сумний, ледве чутний голос завмираючого серця. Потім все стихло. Відслонили. Надя була вже трупом, а її товаришки Калюжна, Ковалевська та Смирницька конали в передсмертних муках, заживши отрути. Припускали,

що Надя померла також від отрути,— річ можлива, хоча лікарі яко причину смерті подавали нервові зворушення. Після тої історії товариші-мужчини рішили також померти гуртом і 2 з них хопилися до отрути (одні стрілявся); проте умерло двоє — Тобохов і Калюжний (брат умершої); останніх відрятовано.

Де поховали Надю, ніхто не знає, могилки її як не шукали, не могли знайти, та й надії на то нема; її поклали в гуртову труно-могилу,— так звуться заготовлені з осені на зиму могили для арештантів — нікого окремо не відшукаєш.

Так згинула молода, світла, напрочуд гарна душа. Часом на Надю годі було споглянути без потайного запеклого болю; з усього відчувано, що вона скінчить мученицею, що дійсність не спиниться перед її духовою вродою,— в житті такі люди робляться жертвами в тому або іншому напрямі. Так і Надя.

Счастливые годы,
Веселые дни,
Как вешние воды,
Минули они...—

все співала вона, міряючи Сибір; або відчитувала Некрасова «Пророк» («Не говори: забыл он осторожность...»); любила також повторяти слова Тарасові:

Одну сльозу з очей карих,
І пан над панами...

Велику вагу мали для її ества духовного оті немогі, але влучні слова.

Хто стрівав серед життя хоть одну таку людину, в тому довіку не згасне світлий погляд на життя, ні палка любов до ближнього.

З боку остаточних думок та поглядів Надя була поступовою в найбільшому значенні того слова, бажала служити народу в напрямі знищення його гірких обставин політично-соціальних; тероризму не поділяла.

Ось що писала до близьких людей Надя перед двома тижнями до смерті:

«...Не зійду я з того шляху, на який стала, і розпро-
щаюся, коли треба буде, навіки з волею і з вами... Що
буде, не знаю, я до всього готова... надійтесь на мої
сили... усе-усе винесу жваво... живу любов'ю до святого

діла, вірою та надією на щасливу, хоть і не близьку, будучину... не турбуюсь, коли мені навіть і не доведеться діждатись... досить з мене глибокої віри в будучину; досить, щоб витерпіти всі, всі пригоди; жити отією будучиною, уявляти собі щастя та земний рай тих вибраних, що будуть жити серед добра, ладу та любові,— а тому справдитись, певно справдитись; гадаючи про те, я все забуваю, забуваю гіркоту, біль та морок сучасності; за мороком та гіркотою я вбачаю світло та відряду і не падаю духом. Не падайте ж і ви, вірте в силу душі людської і боріться міцно, палко, безперестанку з усіма незгодинами, з усіма темними та дикими силами. Зваліть їх! Не доведеться, може, вам їх добити, а підхитати — підхитаєте; вірте тільки в перевагу вищих сил, то будете щасливі довіку...»

«...Своєю пощочиною я виплатила образу,— дала знати, що здирства та знущання з себе ми не допустимо... Тож будьте відважні, любіть з повної душі всіх, всіх людей, любіть правду та добро!»

Похиляюся перед хрестом твоїм, незабутній друже-товаришу!

1890 року

КОРОТЕНЬКІ ВІСТКИ З СИБІРІ

(КОРЕСПОНДЕНЦІЯ)

З творів благородного містера Кеннана і деяких інших вісток громада читачів європейських знакома уже трохи з життям та обставинами соціалістів-зісланців, чи, як каже уряд, — «государственных ссыльных», в Сибірі. Ми не будемо чіпати ні того життя, ні тих обставин взагалі. Досить лишень поглянути на землеписну карту та одшукати такі пункти, як от Верхоянськ, Середній Колимськ або Сахалін, щоб і без опису збагнути, що заслання у ті країни — не великий смак. Але, крім умовин широко-урядових, зісланець не забезпечений навіть і від розбишацького нападу міських хижаків, як те не раз уже бувало. 16-го августа минулого 1891 року в Батурському улусі, за 200 верст від Якутська, убито зіланця, робучого-ткача, Петра Олексієва. Це той самий Петро Олексіїв (Петр Алексеев), що судився в московському процесі 50-и соціалістів-пропагандистів і сказав свою знамениту річ, за котру одержав славу видатного красномовця і пішов на 10 років каторжних робіт. Відбувши каторгу (спочатку в Харківській центр[альній] каторжній тюрмі, а потім на Карі, Забайкальського краю), Олексіїв був поселений 1885 року в Якутському окрузі, на ґрунті, не здатному до хліборобства; зате в улусі, де він оселився, якути кохалися в худобі. Олексіїв, велетень складом, придбав сіножатку і вспівав накошувати до 700 копиць, виручаючи за них 50—100 карбованців річно. Ведучи помірне життя, скорочаючи до можності свої власні потреби, Олексіїв не терпів нужди, мав корів, коня, а іноді то й позичав якутам по карбованцю-два грошей, позичав, звичайно, на превелике диво хижакам, без аніякісінських надсотків. Потроху складається казка, буцім Олексіїв — багатир і має 2000 карбованців кошту (далі цієї цифри не йде уява якута). І от улусний старшина, картник і п'яниця, ловлений на

кражах, змовляється зі своїм передмісником, старим старшиною, чоловіком не кращої вдачі, як сам, убити Олексієва, покористуватись його коштом і поділити спіл. 16-го августа Олексіїв зібрався їхати в город: старий старшина намігся провожать; в лісі їх перестрів другий старшина, повітався, злізли з коней, сіли додолу, побалакали. Пора ї рушати. Старшина взяв коня за узду, а Олексіїв почав ладнати черезсіделень; в ту ж хвилину старий старшина ударив його ножом у спину. Олексіїв вирвався і побіг, скидаючи з себе одягу, але якут гнався слідом і бив ножом у спину. Через 60 сажнів Олексіїв упав у знесиллі; якут сів йому на груди, б'ючи по-прежнему ножом. Прибіг новий старшина і собі вдарив двічі. «Боже, боже мій!» — простогнав Олексіїв і скінчився.

Стояла саме косовиця; товариші покійного запрацювались якомсь; найближчий жив за 20 верст і знав, що Олексіїв мусив їхати в город; тим-то ніхто й не хопився завчасу. Коли це, в сентябрі уже, приїздить козак, що повіря зісланців; подивився; пита у товаришів: «Де Олексіїв?» Кажуть: «У городі». — «Ні, в городі немає». Почали шукать. Старшини запевняють, що Олексіїв утік; розгляд юрти (хата) овсі не свідчить об тому: нема коня, літньої одяжі, а все останне, як було, так і є; на ліжку — окуляри й часопись. Дізнались, що старшини тратилися не по кишені, присікалися до них, найшли окровлені віршовки, рукавиці й сорочку. Старшина признався й все розказав; потім признався і другий.

Грошей у вбитого взяли 107 карбованців — заробіток покійного, мізерна сума, вважаючи на міську дорожнечу. Труп убійники кинули в яму, запхавши її хмизом та мохом. Тут ж недалечко нашли й убитого коня, — самі кістки, м'ясо якути поїли. Слідство відкрило, що про вбивство знала безліч якутів; всі вони жили в ладу з Олексієвим, а декотрі були навіть його приятелями; хижачья вдача, проте, виявилася. Це не перший випадок. Спочатку 1890 року недалеко Якутська убито Павла Орлова, чоловіка видатного і звісного середі зісланців. Павло Орлов (в товаристві — Павлюк) судився 1879 року в Києві за гуртове оружне супротивлення урядові, відбув каторгу і жив поселенцем в Якутському окрузі, займаючися письменництвом; його перші літературні твори, надруковані в російських часописах, свідчили

о певному дарі їх автора і прорікали дотепного белетриста-письменника; на превеликій жаль, розбишацька рука невідшуканих злодіїв загубила молоду силу з її таланом і надіями.

* * *

8-го ноября 1891 року іркутський губернський суд розглядав справу зісланців: підпоручика Віктора Краніхфельда, сина псаломщика Павла Грабовського, дворянина Миколи Ожигова, дворянки Евеліни Улановської, міщанки Софії Новаковської, сина урядника Володимира Іванова і сина урядника ж Михайла Ромася. Як відомо уже з друку, в городі Якутську 22 марта 1889 року скоїлась страшна різанина: міський уряд викликав з боку зісланців оружане супротивлення, під час котрого було убито 6 чоловік зісланців, масу ранено, і врешті 29 надано до вояцько-полевого суду; суд повісив ще трьох, 20-х заслав у каторгу, а останніх на поселення. Вищменовані зісланці виголосили, за власним підписом, гектографований протест проти отієї різанини, за віщо і були арештовані 6-го августа того ж 1889 року. Прокурор обвинувачував на підставі 251-го артикулу Уложення о карах (заклик громади до бунту проти влади державної) та 318-го (склад протидержавного товариства). Шестеро (6) підсудних: Краніхфельд, Грабовський, Улановська, Ожигов, Новаковська й Ромась засуджені в каторжні роботи строком на чотири (4) роки кожен; Іванов умер до суду. Засуд одіслано до сенату, на останній розгляд, як того змагають умови сибірської судосправи.

Январь [18]92 року

НЕВІДОМІ ТВОРЦІ

Історія кожної літератури являється показником творчості виголошеної і не може бути іншою; коли ми що знаємо про словесність усну, то лиш наскільки вона стала злобутком книжним,— не більше. Отже, є твори, а переважно у нас, на Україні, ні історикам літератури, ні громаді читачів невідомі, як рівно і самі творці. З усіх верств нашої зубоженої суспільності вириваються якимсь характерським побутом оті творці бідолашні, вириваються часто без найменшого стороннього впливу чи приводу, спонукані єдино потребою власного одареного духа; гірша доля звичайно подибує їх в житті: вони гинуть, «за небагацькими випадками, у поглинаючій прірві безвідрадних обставин, не мавши куди ткнутись, не потрапивши на щасливий шлях природного призначення. В пошук даваній замітці маю спогадати дещо про таких творців з власного досвіду, уривочні спогади мої викличуть, може, з боку читачів оповідання більш докладні та цікавіші.

Перший, про кого я хочу зняти мову, був селянином Охтирського повіту, Харківської губернії,— чоловік вельми химерної вдачі: до праці не дуже-то беркий, по господарству не кукібний*, все було сновигає, мов який благий марівник, та про віщось думає — бог його святий знає й про що. Устряне до роботи: де б там косою до гурту гнати чи помахувать до ладу ціпком, нікого не забаряючи,— він тобі саме під гарячу руч і втне: «А тривайте, хлопці, що я згадав...»,— ціп йому виприсне з рук, очі затопить куди набік і таке втне, що всі за животи хапаються,— шкода чисто. Мав жінку й дітей, а вдачі все якоє не кидався. Отож його обрали громадським старостою. Часу дозвільного старості чимало: хоч — маюлюй паличкою ганок у розправі та базікай, коли хто навернеться; або вештайся та жартуй по слободі; або

* Кукібний — старанний.

сядь коло шинку на призобці та дивись, що навкруги тебе діється. І частесенько було сидить він на отій призобці посеред базару (вживав-таки потроху горілочки) та прикладує мення чи визванки всякому, тільки кого очима накинув. Приїде становий, паробить колоту на всю слободу, — а він і тут гигашки справля з-поза спини та до жартів береться, що інший раз і в холодній вичухуватись доводилось. Була в слободі баба, — Оленою звали, — мале й старе знало, що то за лиха та злиденна баба була, — от на зразок тієї, котрій буцім би то на махових вилах чоботи віддавано. Пропали в Олені кожухи з комори, — якого ж то клетоту накоїла, коли б ви знали! До старости, а староста, замість того щоб іти зробити труську та мерщій розшукати пропажу, ходить собі та кепкує і зложив, кепкуючи, цілу віршовану поему про оту пригоду; в поемі тій, повній безпосереднього гумору, легко і плавно утвореній (в пам'яті, а не на папері), розказувалось про те, як у баби Олені «під самого Митра» покрадено кожухи «з-хитра». Дуже сподобалася селянам ота дотепна вигадка; де було зберуться, — давай прохати, щоб вичитав; і добродушний автор вволяв цікаві бажання громади — вдатніш і з легшою охотою, як приписи станового чи справника. Поема почала навіть ходити з уст в уста; нарешті почув її і я; вражіння було досить гарне: безперечно, виявлялася природна талановитість творця, котрий ледве вмів читати і ніколи не писав того, що складав, а складав підхожі речі не при одній такій нагоді. Вельми потішало селян також віршоване гумористичне оповідання, до якого причинком було дещо з місцевих справ: від скрутного життя сільські бідарі почали мандрувати на нові землі прикавказькі; услід за ними почав зрякуватись і дехто з дуків-глітаїв, щоб іще дужче розбагатіти; от одного такого загнібиду, що помандрував до Катеринодару з усім добром, а вернувся з одним батіжком, і змалював та осмішив у своїй вірші-сатирі наш поет-староста. Довелося мені прослухати і сей твір — живий, дотепний, уложений, як і перший, щиронародною мовою, — але який жаль бере, що тим разом саме я не списав його, а оставив на інший раз. Бувати в тому кутку мені вже не лучалося, яка доля спіткала химерного поета-старосту з його несподіваними творами — не знаю.

За сим пригадується мені 17—18-літній хлопець, син

титаря Богодухівського повіту, Харківської ж губернії. Змалку ходив він до сільської школи, вивчився сяк-так читати та писати, — на тім і покінчилася наука. Але він не кидав книжки, перечитував кожну стрічку, де тільки траплялось, записував собі до зошитку всяку цікаву річ, найбільше про письменство українське (списав, наприклад, відкись біографію Квітки з розповідком про його твори); читання віршів навинуло йому думку і самому взятись до пера. І от він, нікуди з села не виїжджавши, пізніше з ким з освічених людей не бачачись, самостійно почав складувати вірші — напівукраїнською, напівцерковною мовою (читав, бач, переважно книжки церковні, то й гадав, буцім мова книжна мусить бути відмінною від простої); я бачив згадані спробунки; трудно сказати, що б вийшло з отого незвичайного хлопця... дальша доля його мені невідома.

В Охтирському уп'ять-таки повіті стрів я в кінці 70-х років цікавішу людину — старого маляра. Чоловік той разом звертав на себе спільну увагу своєю поstattю, природним гумором, що пробивався в кожному реченні, широкою веселістю і враз якимсь затаєним сумом; свою мову (балакав тільки по-українськи) пересипав безупинними жартами та віршами, — де вони, боже ти мій, у нього й брались завсігди, — під час то були його власні вірші, експромтом виголошені, струмочком дзюркотячі; скрізь його знали як душу громади, незрівняного бесідника. То був колись кріпак князя Голіцина; з малих літ пан відвіз його до Петербурга, як спосібного хлопця, учитись малярству заради панських потреб. Подобиці петербурзького життя мені не відомі; знаю тільки, що він бував в Академії художництв, водив знакомство з малярами-худогами і знався з нашим славним Шевченком. На спогад тих взаємин у нього осталась навіть пакусова жилетка Шевченкова, — я, власне, бачив її, бачив на ній невеличку печатку незабутнього Тараса: червоний обідець, а всередині — ініціали: «Т. Ш.». Він займався по селах малюванням іконостасів та образів і з того жив. А що найцікавіше для нас — він складав українські пісні, під час доволі гарні. Деякі з тих пісень співаються дівчатами й хлопцями середніх верств по селах Охтирського та Богодухівського повітів. Найбільше розпросторонена його пісня «Прощання», почата такими словами:

Прощай, Славгород¹ рідненький,
Прощай, дівчинонько,—
Прощай, сад мій зелененький,
Прощай, голубонько!..—

і невідомо — ким (мабуть, самими дівчатами, коли не автором) переложена на музичний лад. Ні однієї з своїх пісень старий маляр, скільки тямлю, до печаті не подавав.

1880—81-го року один з товаришів-семінаристів дав мені прочитати рукописний збірник українських творів, споруджений його батьком, сільським священником. Там були — пам'ятаю — вірші ліричні, байки та поеми з хуторського життя, — все те становило тільки часть написаного автором. Збірник здався мені вельми коштовним: я читав його з великою відрадою; мова — щиро народна українська; стих — плавний, гнучкий як лізка; притока — добірна; звороти — короткі й виразні; мислі — гідні уваги; чуття — правдиві, спільно чоловічі, — отаке було вражіння. Я ніде не стрічав потім в печаті отих творів, а шкода, коли вони пропали, не справивши ніякої користі громаді. Поет, крім того, дотепний музикант і взагалі артистична натура, що з традиції мусила одягатися в рясу, затушкуватися у глушині, приборкати крила своїх замів поетичних. Він писав в часописах московських (духовних і світських), але куди міг податися з творами українськими? Коли б було яке видавництво в Росії, як, наприклад, «Основа», або який письменницький гурт, з котрим він би мав зв'язки, — йому нічого було б і клопотатися; нічого того, на превеликий жаль, немає, — твори мусять ходити по руках, поки десь не загинуть або не понівечать миші, — поет врешті махне рукою на всякі заходи, з журбою закине перо українське... То — звичайна доля письменників-селян; хто має спромогу бувати хоч коли-не-коли по великих городах або случайно заведе зносини з яким українським городським гуртом, — ще має невеличку надію з'явитися на божий світ зі своїми працями; в противнім разі мусить гинути «невідомим творцем», і хто зна, скільки кращих, може, сил отак загинуло! Та не забезпечують напевно — ніде правди діти — і зв'язки з українськими кружками, де вони є, бо багацько ще між нами і безладдя, і ляку, і байдужості,

* Село Харк[івської] губернії. (Примітка Грабовського).

і вузькості, і позадівщини, коли можна так висловитись, всього того, що сприяє й досі, побіч тяжких умовин зовнішніх, правильний розвій нашого письменства і нашої справи. Згаданий поет-священник — повторяю: справжня утрата, по моїй думці, для рідного слова, — одна з тих утрат, котрі являються немалою причиною нашого убожества літературного. От саме встає передо мною образ ще одного сільського поета-українця; то був чоловік середньої освіти, вельми тямущий у народному житті, непохитний прихильник рідного краю; він мав просторий збірник творів, посилав навіть кудись до цензури, а що з тим збірником сталося, — я не знаю і в печаті не стрічав. Чи той поет пише й досі, чи кинув, не бачачи ніякої цілі в такому писанні, — не доводилось чути.

Розкажу, нарешті, про 13-літнього поета-бурсака, що з'явився серед нас в кінці 70-х років. В бурсі, як і всюди, наука подається московською мовою, але в тих вправах язикових ми, правду сказати, мало проявляли самостійності. «Краще з книжки не вигадеш!» — було правилом наших учителів, і ми торохтіли від стрічки до стрічки; переказувати власними словами доводилось мало, то й наша рідна мова, хоч і попсована змалку московщиною, не так швидко забувалася; поза класами ми балакали не інше, як мовою українською; може, який панич і здивляв дома батьків своєю великою освітою та здобутками московськими, але у нас, поміж товариством, він був би дивовижним явищем — його б засіпали та засміяли відразу, як навіженого Пилипа з конопель. Скільки реготу було — пам'ятаю, — коли до нас приїхав один хлопець і почав замість «оцей» провадити: «етат» — тощо. Чимсь неприродним здавалося нам слухати московську мову поза класами, та ніхто й не знав тієї мови з усієї бурси. Крім учебників, ми не читали майже ніяких книжок, а коли й брали що з бурсацької бібліотеки, так найбільше затим, щоб подивитись на малюнки; учителі не дуже піклувалися, щоб заохотити школярів до читання, а котрий і візьметься, то відіб'є уже всяку охоту читати, бо учителів ми, діти, страшенно боялися. Дасть книжку, потім заставить оловісти читане... ще затнешся або помилишся... несподівано одиницю схопиш... що то батько скаже? — такі думки перебігали не в одній дитячій голові, — то мало хто й брав їх. Охотніше читали ми всяку нісенітницю, що попадала до нас випадком з волі або самі

купували на ринку; за весь п'ятилітній мій тривок у бурсі ні однієї української книжки до нас, скільки я пам'ятаю, не заходило. Зате трохи не кожен бурсак двох останніх класів мав у себе товсті зшитки, куди заносив — відки лиш траплялось — усякі українські твори: пісні, байки, вірші сатиричні тощо; були, крім того, в бурсі деякі дуже дотепні оповідачі, що навозили до нас із сіл у пам'ятку багато усного українського матеріалу; наш бурсацький хор співав переважно пісні українські і співав їх чимало; знали ми навіть співанку про мудрого Гриця, котра в уживаній редакції починалась словами: «Був Грицько мудрий родом з Коломиї, Добре він учився на філософії...»; а проте, учивши географію, ніхто з нас і не чував, що то за Коломня, де вона і як; не чували ми ніколи і того, що русини галицькі — не що інше, як рівні ж нам українці; та цього — я певний — не тнув і наш горопашний учитель, що колись викладав бурсакам із псалтиря, а потім став подавати географію. Крім учебників, ми нічого і ніяк, повторюю, не знали, жадного розвитку спільного, жадних свідомостей книжкових ніхто не мав, — аж згадувати гірко! Справі шкільній хибувало навіть первісних істинних підстав, — де вже там гадати про що інше. При таких-то безвідрадних обставинах з-поміж нас явився поет, що 13 літ від роду понаписував цілий збірник українських поем та віршів сатиричних; всі теми — от що цікаво — брав з дійсного життя, а зображав переважно з боку темного або смішного, скільки те смішне міг збагнути своїм хлоп'ячим розумінням. Одним із перших та кращих творів була поема «Бурсак», а починалась такими словами:

Тільки зірка стала мріти,
Бурсак почав бубоніти,
Бо боявся довго спати,
Щоб снідання не взівати...

В поемі цій автор зобразив у подробицях життя бурсака-бідлахи, пересипавши гумором своє невеселе оповідання; не проминув навіть бурсацької їжі, кажучи:

В понеділок дають юшки,
Три дні зряду все — галушки¹,

¹ Галушки були найсмачнішою бурсацькою стравою; нас усі так і звали — «галушниками», з чого часом походили цілі боїща між нами, бурсою, і гімназистами, котрих ми дратували прізвисьмом «ра-

Потім два дні все — лапшу,
А в неділю — кулішу...

Нема чого й казати, що ця поема читалась та переписувалася бурсаками, виходила за стіни школи, попадала в села, розповсюджувалась межі батьками і духовенством взагалі. Другим широким і найбільше розпростореним твором була поема, в котрій автор описує в таких же подробицях сільський ярмарок. Ось, наприклад, деякі рядки з цього опису. Виводиться мужик, що —

Коло возу віддихає
Та селесць уминає...
Як схотілось йому пити,—
Що ти станеш тут робити?
Нікуди йому діваться,—
З грішми треба розставаться;
Витягає дві копійки,
Купив квасу півбадійки,
Сів собі та й попиває...

Про крам автор каже:

Чого тільки тут немає?
На шаг місця не гуляє:
Все заставлено лавками,
Невеличкими шинками...

Того красного товару —
Цілкових, мо, сот на пару...

Дерев'яної посуду —
Карбованців на сім буде:
Ночви, сита, боклажки,
Підрешітки та діжки...

...дьоготь ні за що,
Аби брать було у що,
То вже б, певне, поживився —
На рік цілий не журився...

і багацько перелічує чого іншого. А ось смертна бійка, заподіяна сіромасі-зłodієві, що підчепив з голоду якусь гич у крамаря; отже, справляє — правда — огидливе

кові шийки», а також міщанським парубоцтвом, котрому ми віддячували за образу назвою «челядники» і котре не могло стерпіти тієї назви, як якої лайки. (Примітка П. Грабовського).

вражіння, мало свідчить о поетичнім смаку автора, але, по моїй думці, указує на безперечну талановитість чи кебету в 13-літньому хлопцеві.

...Тут його образ схопили,
На долівку повалили;
Один сів йому на спину,
Бив безбожно, як скотину;
Той — у пузо кулаком;
Інший в очі каблуком;
Крив'ю з рота цебеніло;
Пупом лице посніло.
Яломок той весь порвали,
В клоччя свиту розметали...

Встав він тут, обтрусився,
Чуть живий звідсіль поплівся...

На другий день, як кінчався,
Попу тільки і признався,
Чого марно умирає,
Бабу її діток покидає...

Пам'ятаю гумористичну автобіографію, зложену 13-літнім поетом. Повідаючи, відки родом, як прізвисько, він каже:

А зовуть мене Степан,
Невеличкий я і пап;
Тепер в бурсі нахожуся,—
Бач ся — грамоти учуся,
Котру трохи пони́маю:
По складах уже читаю,
Пишу — трошки да не так,
Як писав соборний дяк...

Рід-то мій не овсі знатний;
Батько в мене — дьякон штатний;
Звуть же його — Ілія,
Такий саме, як і я...

Перелічивши далі, що знає й що вжива, автор каже:

Чого ж іншого не знаю,—
І спектора поспитаю:
Все до капельки розкаже,
Мов би пальцем те розмаже...

Так і встає передо мною постать нашого «спектора» розмазуючого яку-небудь річ бурсакові.

Склав якось наш поет і кличу до товариства, щоб усіма силами бралосся до науки; ціль науки, звичайно, являється геть-то не високою — матеріальна користь та значний стан,— але де б 13-літній бурсак і встиг виробити собі інший погляд? Се річ, впрочім, написана уже пізніше, коли авторові було літ 14. Пам'ятаю такі стрічки:

Напримір — оці дяки;
Іть вони не дураки,
Коли грамоти навчились,
Шматка хліба всі добились
Та ночей недосипають,
Но парафії махають.

Змісту останніх творів не тямлю добре.

З бурси перейшли ми до семінарії; обставини освітньої справи тривали там трохи ліпші, але взагалі далеко ще було до правильної постановки наукової. З погляду мови, ми оставалися українцями поза школою, хоч ні словечка не чули про своє письменство; учивши однак «Історію русскої літератури», наш ректор-протоерей, нижгородець родом, часто було видавав словесні прикази — не вживати української мови в бесідах поміж собою, — не раз кричав, що винувні будуть карані без попуску, та нічогосінько з того не виходило: балакали ми по-прежньому своєю рідною мовою, а коли забачали яке високе начальство, разом замовкали. В семінарії ми уже читали і Шевченка, і Квітку, і Стороженка, і Левицького, і всяких інших писателів наших; дехто пописувався по-українськи — віршами й прозою; свідомість про те, що ми — українці, була досить живою. Наш бурсак поет, ставши семінаристом, визначався переважно як добрий читач на музично-декламаторських вечорах, що ми потай улажували в залах семінарії (подавалися, бач, у нас і лекції музики з відповідними вправами). Раз, тямлю, розпочали ми вечором; зібралосся більше ста чоловік народу; знаний читач сидів уже на дзиглику перед публіки, з розкритою книжкою, збираючись вичитувати. Як ось — двері рип, — ректор лізе непрохано до гурту. Поблагословив усіх спільним хрестом, сів осторонь: «Продовжайте!» — каже. Куди дітсья? Книжки іншої під руками не було — треба читати, от і почав:

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,

Бо москалі чужі люди,
Роблять лихо з вами...

Тільки ж то і удалося виголосити. Ректор зупинив читання: як почне, як хопиться розпикати нас за москалів! І замість музично-декламаторського вечора були ми пошановані надто гнівною промовою о. ректора, що вибивав із наших голів український дух. Поет-бурсак тепер, мабуть, десь священиком; чи пише що, чи ні, не можу сказати; ні його мення, ні творів піде в печаті не бачив.

На цім я кінчаю свої спогади про «невідомих творців»; не привожу багатьох других осіб, що запитувалися на моїх очах писати по-українськи, а десь поділися безвісти. Від своїх товаришів та знайомих чував я також подібні спогади. Один, наприклад, оповідав мені, що знав молодого українця, котрий вельми артистично переклав «Кому на Русі добре жити?» Некрасова, а до того писав і власні вірші. Ні того перекладу, ні тих віршів, однак, в печаті не трапляється. Скільки таким робом сил знівечено на колючому лану письменства українського, дякуючи гірким умовам нашого національного життя і суспільності; скільки в початковім зароді спинилося! Для мови московської, з зачепленого погляду,— шлях вільний; всякий, хто має найменшу талановитість чи просту охоту писати, починається до збагачення літератури; мало цього: той утоптаний шлях звертає до себе і наші власні сили, котрим часто не остається іншого виходу; а шкода, велика шкода, бо не всякий, хто може з'явитись істинним поетом у своєму рідному краю, буде ним на чужині; прикладів нема чого вишукувати. Згадаймо ж, читачі, хоч добрим словом оті безслідно потрачені, тяжкою долею приборкані сили!

Червень 1892 року

ПОРФИР КОРЕНИЦЬКИЙ

(КОРОТЕНЬКА ЗАМІТКА)

Ось що мені розказував про цього українського писателя священик о. Мартинович 1882 року. Кореницький був сином священика Харківської губернії, учився в Харківській духовній семінарії¹. Належав до гурту Писаревських, Петренка, що славились під той час у Харкові своїми українськими концертами, будучи, до того, й поетами українськими. Одним із перших творів Кореницького була віршована поема «Куряж», в котрій поет сміливо зобразив життя та побут ченців Куряжського монастиря (лежить недалечко Харкова), вивів кілька майстерно змальованих, хоплених з дійсності типів. Поема ця не могла бути видрукована, а переходила з рук на руки, поки, мабуть, десь не загинула. Вона обурила проти себе чимало людей середі міського духовенства, у декотрих шапки зайняли на голові; на автора поспілася догана. Що тим небезпечним автором був Кореницький, знала тільки невеличка купка його товариства,— то він і не був поворухений. Та не минула його лиха година іншим разом, коли він написав знану поему «Вечорниці» (надрукована у збірнику «Сніп», 1841 року). Поема та, мабуть, ще в рукопису була звісна семінарському начальству, котре на неї споглянуло дуже косо, признало неморальною, був згаданий до купи «Куряж»,— і Кореницького, яко поета таких непевних речей, вигнали з семінарії (з п'ятого курсу, чи що). Відібрав Кореницький «вовчий білет» в «Правлінні» семінарському і напрямився був до виходу. Кругом було тихо, семінаристи сиділи по класах, бо до семінарії саме навідався влади́ка, щоб зробити огляд. Перед самим виходом двері ректорської квартири мельнули Кореницькому перед очі; згадався ректор, головний виновник його вилуки. «Треба

¹ В тридцятих роках. (Примітка П. Грабовського).

віддячити,— блиснуло в голові Кореницького...— але як?..
Тривай... віддячу...» Палапавши в кишені грудку крейди,
Кореницький підійшов до дверей і черкнув разом:

Отут цілісінька сім'я,—
Сірко, рябко та цуценя.

Написав і попросився з семінарією. В квартирі — треба сказати — жили: ректор — сіра якась особа; його секретар — увесь рябий, поритий віспою та нечупарний, — і хлоп'я, що було замість келійника в обох перших; становили таким робом цілу сім'ю. Почалося для Кореницького сіромашне, бурлацьке життя. Але перегодом він оженився, і його настановлено дяконом при одній з харківських церков. Гірке, мабуть, було життя Кореницького і після того, бо він став запиватись дужче й дужче, поки не замерз серед улиці, вертаючись додому п'яним. Так зазнала хистка, талановита людина! Крім поем, Кореницький писав, по словам Мартиновича, байки, послання до друзяків, пісні і відрізнявся експромтами українськими! В печаті ж, скільки мені відомо, появилися тільки «Вечорниці» та одна байка («Панько та верства»).

Розповідаю, що чув, гадаючи, однак, що та розповідка мусить бути цілком певною, бо о. Мартинович був семінарським товаришем Кореницького.

ДЕЩО В СПРАВІ ЖІНОЧИХ ТИПІВ

Я не знаю добре, що становить собою освітня жінщина в Галичині. Тип панночки Ядзі, змальований Наталею Кобринською, вважається дуже блідним і для нашого часу забареним. Танцюрки «на добродійні цілі» не варті серйозної згадки. А такі явища, як підношення золотих чаш високим особам або оздоба будинків, що поклало собі на меті Товариство руських дам, — тхнуть на мене якимсь анахронізмом чи середньовіччиною. Подібну «діяльність» з'являли колись в Росії, завдяки кріпацькій праці, бабусі-поміщиці, що почивають нині серед кладовищ, — пером земля над ними!

Інше вражіння, правда, справляє заснований в лютому сього року «Клуб русинок», але й йому хибує ще багацько дечого. Коли пані Франкова зробила внесення про допускання в члени товариства польок та жидівок, — «Клуб» на те не згодився... Чому? Дивна річ. Нехай поляки ворогують проти русинів; нехай жида кривдять селянство руське... що ж витікає? Тим дуж треба працювати до взаємного порозуміння межі інтелігенцією ворогуючих народностей. Така традиційна нетерпучість — і лиха, і невиправдана... переважно, що тичиться жидівок.

Жидівська народність дуже кебетлива та обдарована і чимало причинилася до піднесення загальнонародського. Не маючи власного притулку, жида, звичайно, робляться патріотами тієї країни, в котрій зросли; то ж не диво, що межі ними є прихильники України, як і Польщі, навіть Москви, чи певніше — люду московського, того самого люду, що не раз побивав їх каменяками в справжньому значенні слова. Інтелігентна жидівська молодь, наскільки те мені відомо з власного досвіду, не має нічого спільного з поглядами та змаганнями своїх крамарів-батьків, а це річ гідна уваги.

Задачі русинок взагалі, як вони ставляться в товари-

ствах, здаються мені дуже первісними поки що. Росія перебула той час,— і жіноцтву галицькому є чого повчитись у російського. Якими б не були там умови державні, а передова частина громади стоїть вельми високо і досить твердо. Тоді як в Русі Австрійській немає навіть ні одної гімназії дівчачої, а жіноче питання почало прокидатись ось тільки тепер,— в Росії освіта жіноча грає не останню роль, а женщина з давнього-давня, от хоча б з княгині Воронцової-Дашкової (1743—1810 рр.), бере живу участь у письменстві та науці. Під кінець шістдесятих, а переважно з сімдесятих років женщина виступає вже і яко громадянка в різних появах поступового руху суспільного. У всіх на очах відбувався хрестовий похід в народ, всі знають і ту сумну долю, ті жертви, які принесла до вівтаря батьківщини женщина.

Мужицьке руб'я влягши замість «плаття»,
Роззувши геть злочинно «башмаки»,
Я йшла туди, де стогнуть наші браття,
Де вічно труд, а бідняки...—

казала перед судом ота подвижниця устами сучасного поета... На тому шляху вона появила стільки духових скарбів та високої величі, що віки має сяти перед нами її світлий, обайно прекрасний образ. Починаючи з Пушкінової Тетяни, література змалювала нам чимало чудових, живих, на диво рідких типів женщины російської; найбільшим артизмом відрізнявся Тургенев, котрому переважно мусить бути вдячним жіноцтво. Писателі-народовці показали нам ширі взірці тих типів у нижчих верствах суспільності, не поминувши простого люду. Ті любі, дорогі образи зворушують читача вродою внутрішніх прикмет, зігрівають почування діяльної любові до нужденного брата.

Женщина-українка йшла поруч з московкою, бо історія зв'язала їх до купи у тому рухові, і з цього погляду ми не добачаємо ніякої різниці між тією а другою. Інше треба сказати про Польщу, що більш або менш відокремлювалась у своїх змаганнях суспільних; женщина стоїть там на далеко нижчому ступені просвітному, як і громадському; женщина-полька, здається, не забула ще, що вона насамперед пані чи панночка, а вже потім і одиниця великого гурту людності. На те, звичайно, мались свої причини,— даремно було б чіпати пита-

ня про «вину»; та й як розібратись у тому історичному виру, що поглинув у своїй безодні стільки людських мрій, стільки часом доброго та прекрасного! Що б там коли не відбувалося, внаслідок минувшини виробилася женщина трьох типів, трьох вдач, трьох різних ступенів житності; то суть: росіянка (українка, як і московка, рівно), русинка (женщина Русі Австрійської) і полька (місцеві відтинки останнього типу, звичайно, маються). Найвище треба поставити тип перший, як женщины найдуж рухливої, освітньої та поступової; вона давно покінчила з такими питаннями, як «вільна любов», про котру сього року здіймала мову русинка Кобринська в листі до проф. О. Огоновського («Зоря», ч. 4, ст. 77); женщина-росіянка в нашому часі стає до ґрунту насущних потреб життєвих та практичної послуги народові, бере шляхи, які перш над усе кличуть її до себе. З-посеред того гурту безвісних трудівниць я подам кілька взірців женщины-українки, користуючись переважно цінною статтею С. Кривенка «Культурные одиночки в деревне» («Русское богатство», 1893 р., книжки V та VI).

Але перше я звернусь до іншого джерела. Ось що писав Микола Михайловський, писатель видатний та вшанований громадою, в своїх очерках «Литература и жизнь» (Русская мысль, 1892 р., книжка VI). «Торішньою весною (1891), будши поза Петербургом, відібрав я лист від слухачки Рождественських лікарських курсів Нагірської. Вона писала з приводу одного прикрого випадку, що тоді саме трапився зі мною¹, висловлювала своє співчуття, а до того, всякі питання та сумніви. Не викликала, отже, сумніву з боку авторки листу її будуча безпосередня послуга народові тими свідомостями, які вона придбала на курсах; але спеціальними свідомостями вона не обмежувалась, а бажала перш над усе виучити той осередок, в якому доведеться працювати, виучити в найширшому смислі слова: фактичний стан, можливе будуче, схожі явища життя європейського. Йі, власно, тягло по скінченні курсів оснуватись де-небудь на фабриці, але якісь знакомі чи товариші доводили, що їй треба йти не на фабрику, а на село. Від порішення того питання залежав для моєї дописувательки харак-

¹ Мова ведеться, мабуть, про висилку М[ихайловського] з Петербурга, що бувало не раз. (Примітка П. Грабовського).

тер попередніх занять поза школою, а крім того, нав'язувалось ще й друге, не один раз обговорюване теоретичне питання «про долю капіталізму в Росії». Лист зачіпав ще чимало іншого, у всьому тому було багацько молодой наївності, багацько хоробливої нервовості, але була і глибока щирість, було палке змагання розплутатись в річах та ідеях, що клопотали молоду дівчину. З різних уваг я ухилився переписки, але скоро вернувся до Петербурга, покликав до себе Нагірську. Прийшла соромлива, схудла, бліднувата дівчина з надзвичайно слабим голосом, нервовою похіпливостю балачки і в додаток разуючою українською вимовою,— все до купи вимагало з особливою увагою прислухуватись до того, що вона говорить. То була втілена жага свідомої діяльності, робітниця по вдачі, але робітниця, потребує теоретичного освітлення кожного свого ступня. На жаль, та дорогоцінна духовна міць замикалася в дуже хирному, ненадійному тілові. Не дивно, отже, що лихе почуття промайнуло в мене, коли несподівано Нагірська прийшла прощатись: з великим для себе нарадженням, поминувши деякі перешкоди формального характеру, вона їхала в Самарську губернію на підмогу голодуючим. Не пройшло, мабуть, і місяця, як я одержав звістку, що вона заразилася тифом і бідує серед великих злиднів, а ще через коротший час я був на панахиді по схудлій дівчині з слабим голосом і похіпливою балачкою... Розповів я цю коротеньку історію,— каже д. Михайловський, між іншим,— щоб пом'янути бідну безвісну дівчину, котра так напружено мислила, так глибоко відчувала і так рано вмерла, ледве ступивши на той лан послуги народові, до котрого так свідомно і совісно готовилась. Невеличка то була людина, але не гріх згадати і невеличку людину, коли вона вмирає так, як умерла Юлія Васильовна Нагірська. Не гріх і про живих Нагірських подумати. На щастя, вони є,— їх навіть, може, не мало, дарма, що такі несприятливі умовини. Часто згадую я схудлу дівчину з похіпливою балачкою і слабим голосом... Вона приносила два чи три рукописних покажчики книжок та статей, з котрих один був споруджений, тямлю, десь у Сибірі, очевидно, при дуже сумних обставинах...»

Небагацько сказано, але якою величчю тхне на вас від того світлого чарівного образу; перед вами жива

людина, палаюча любов'ю до ближніх, віддаюча їм всі думки, все життя... мимохіть прокидається питання: коли-то і наші панночки Ядзі стануть Нагірськими?

Не зменш принагідним здаються нам і ті одинокі трудівниці-українки, про котрих вістки згромадив у своїй статті д. Кривенко, що користувався для того дописами різних часописів російських. Ось що читаємо ми про дочку знаного Михайла Максимовича, бувшого ректора Київського університету, ученого та поета українського, О. М. Максимовичеву. Скінчивши Вищі жіночі курси в Києві, вона заняла скромне місце сільської учительки в Переяславському повіті. Діяльність її одразу звернула на себе увагу членів ради шкільної. Глибоко віддана праці, вона вкладавала в неї всю душу. Стоявши повище від усіх інших учителів, з погляду умислового, вона завела нові педагогічні прийоми тощо... але не в цьому її головна заслуга, а в тому, що вона зуміла прихилити до себе дітвору... Пробувши півтора роки в Коваленській школі, вона була переведена в с. Корніївку. Діти нерозважно ридали на прощання, а потім писали до неї найніжніші листи... Те ж саме відбулося і при переїзді її з Корніївки до с. Дем'янців, де вона і скінчилась від чаду, як дослідили лікарі. (Після «Киевского слова» 1893 р., N. 1180).

А ось, наприклад, пані О-ка, така ж прекрасна істота, трохи в іншому роді: ставши учителькою в с. Гучинах, Чернігівської губернії, вона всі думки свої поклала на те, як би піднести добробут сусідських сіл без зайвих витрат з боку селянства; її заходами заводяться громадводи, висушуються болота, насаджуються нові рослини, сіються трави і робляться деякі інші пожиткові речі. Ось що писали до сьогорічної «Недели» з «найглухшого кутка» Полтавської губернії: «Сім літ назад до земської школи була назначена учителькою сирітка, молода дівчина, скінчивша місцеву прогімназію. Тяжкі обставини судилися їй: брак інтелігентної громади, книжок, журналів та газет, глушина страшна, заробітку 16 карбованців $66\frac{3}{4}$ копійок на місяць. В сих умовинах опинилась сімнадцятилітня дівчина, без власного досвіду, без ніяких проводирів, з одним бажанням: чинить добро темному народові, серед котрого являлась одиноким світлим променем. Одразу молода учителька набула довір'я з боку селянства, ставши кращою порадицею у всяких

злигоднях життєвих. Вона мала деякі лікарські свідомості, розгорювала трохи ліків,— і от безліч люду потяглася до неї зі своїми хворобами. Старі пильнували її, як «химерне створіння, котре треба доглядати»; закутували в свої кожухи, коли було вона їде куди, «щоб не змерзла». Западність тої дівчини дивувала всіх. «І коли ся дитина спить?!» — балакали селяне. Довгими осінніми вечорами вона збирала до себе дітвору і готувала з нею деякі річі до різдвяної «йолки», іноді просиджували за роботою до півночі; починались співи та жарти, ставився самоварчик, і всі гуртом попивали чайок. Дитячим радощам не було краю... З перших літ учителька стала межи кращими в повіті, з погляду на успіхи учнів; з більш спосібними вона займалась наукою й середі літку, не беручи за те ніякої нагороди. Дітьми піклувалася — і не сказати: сиріток надіяла своєю одежею, в морози зодягала у свою жіночу шапку або платок; захворає який учень — зараз кладе у своїй кімнаті і не пусте додому, поки він не одужає. Не лякалася вона ніякої зарази, а хоробро навідувала хворих, лізла на піч, мазала чим треба було, обмивала, запомагала як могла, а до себе вертала зморена та розбита тяжким почуванням неспромоги допомогти одній всім. За те і селяни її шанували, закликали напереривки в гості, звіряли їй сімейні тайни; дівчата вважали за щастя, коли в якої світлик ує учителька, котра не відрізняла ні багатирів, ні вбогих. Але от рознеслась чутка, що учителька виходе заміж,— «школярі заридали, батьки зажурились». На знак подяки громада піднесла учительці срібну ікону і відспівала гуртом вінчальну службу, «до хору прилучилася, незважаючи на гарячу робочу добу, вся мужеська частина села». В церкві було повно, мовби весілля було власною справою кожного; «учительку заміж видаємо» — доводили чужинцям. На прощання ридали великі і малі. «До кого вони тепер будуть пригоряться?» — казав один, показуючи на дітей; другий, бувший школяр, а тепер уже жонатий чоловік, казав: «Я вас поважав за рідну матір і завжди поважатиму». Третій сував учительці цілкового: «Візьміть собі, будьте ласкаві, на нове хазяйство, як ви мого сина до ума довели...», а коли вона не взяла, він почав упрощувати і казав: «Так я вашому чоловікові дам,— йому на хазяйство згодиться...» Коли школярів заставили на екзамені

написати про що-небудь, то трохи не всі забалакали про виїзд учительки.

Не правда, читачу, відрадна картинка? І це не з белетристики уривок, а суха, неприкрашена газетна допись. Коли белетристи-народовці почали малювати нам подібні типи, громада вважала їх «побільшуванням дійсності», а публіцисти «Русского вестника» з гуртом забили на сполох про «народовницькі химери», загаласували, що літературу заповонив мужик, що він скоро не дасть їм дихнути, що Островський з послідовцями «провоняв» сцену «кожухом». Що вони тепер скажуть? Але їх нічим не діткнеш, як не діткнув, наприклад, Фета народний голод останнього часу, того самого Фета, що, будши талановитим поетом, придбав собі сумної слави яко публіцист і до смерті остався заклятим ворогом мужика. Хай що знають, вигукують проти «послугачів народа» д. д. Фети,— прекрасні образи тих послугачів кажуть самі за себе, не трібуючи зайвої оборони. Образи, подані нами, перейдуть до нащадку в сяючому світлі «справжніх громадян», вказуючи шлях дальшим поколінням.

У згаданій статті д. Кривенка маються ще кілька подібних чарівних образів жінчини-діячки, як з-поміж українок, так і московок; але для нас досить обмежитись і попередніми. Щоб певніше оцінювати просвітну діяльність отих осіб в ріжних напрямках, їх послуги народові, треба, каже д. Кривенко, завважити ту цілокупність умов та обставин, серед котрих доводиться працювати; не кажучи вже про матеріальні злидні та бідуння, треба ще виносити підозру шкільних доглядачів (інспекції), поліції, місцевих ватажків і всієї повітової громади, залежати часом від нікчемнішої людини, на зразок волосного писаря і пр. і пр. Не покорись тому або іншому тузові — тебе «виживуть» як ледащо, огань-бують, «скоротять» «власними средствами», — скільки щиріших заступників народа отак «скорочено»!

Гліб Успенський та Шедрін досить просторо та докладно виявили нам в літературному зображенні ті «власні средства», якими орудує наше жмикруцтво по селах. Недалеко ходить: в тій-таки ж статті д. Кривенка, а також у «хроніці внутрішнього життя» на сторонах «Русского богатства» за сей 1893-й рік, книжка VI на-ходимо таку звістку: в одно українське село приїжджає скромна, трудяща учителька панна Симонова і небавом

стає любимицею всього селянства. Живе вона самотою, до глитаїв на ралець не ходє, а знається тільки з ріднею двох батюшок та бідарями. П. Симонова — дівчина гарної вроди, — то до неї починає залицятись писар. А коли вона вищупкала сільського лева, він прибирає усяких способів пімсти і хвалиться, що «виживє» з села. «Способи» оказались «звичайними»; писар з урядником послали до жандармерії донос на Симонову про «політичну непевність». Почалися труси, допити. Виявилася нахабна клевета донощиків писаря Халапура та урядника Ємельченка, котрі були за те надані до суду в гор. Новомосковському, — суд вирік обом по 8 місяців арештантських рот. Це ще щасливий випадок; донощики здебільша остаються непокараними, а беззахисні Симонови втрачують місця і поки життя робляться «політично ненадійними», а це річ немалої ваги в долі таких «ненадійників». Халапур та Ємельченко — ну то нехай люди темні, грубі, запеклі, хоча про себе і розумні западто. А що сказати про ворожі або глузливі відносини до сільських трудівників та трудівниць так званої «освіченої громади» повітової? Такі відносини справді існують по всьому обширі держави російської. Донька одного почесного смоленського поміщика, панна К-ва, читаємо ми у д. Кривенка, одержала хорошу освіту і мала повну спроможність забезпечити собі безжурне життя, вийти заміж тощо; отже, вона розсудила інак: покинула з себе дорогі шати і пішла в село учити дітей грамоти... Живє вона в «чорній» хаті (себто — без верха), годується звичайною селянською їжею, не раз доводилось їй учадіти, немало витерпіла вона усяких пригод, а все через те, щоб внести світло знання та правди між темний сільський люд. Дітей вона учє за «один шматок хліба». Чимало «освічених осіб» по околиці вважають діяльність тієї панночки «моральним юродством», а мужицтво навіть каже: «Пошли їй, боже, здоров'я!» Серед таких-то тяжких обставин життя, усяких перешкод та прихильності або й ворожості, доводиться скромним сільським трудівникам прокладувати шлях до кращої будучини рідного краю.

Хистке лицарство на годину — викликує з нашого боку загальний хор похвал; чому ж ми не добачаємо тієї тихої, скромної, безвісної праці? Чи не пора лиш і на неї звернути увагу? Не виблискує на очі та діяль-

ність, але вона є найпершим істиним * подвигом, героїзмом не на мить, годину, день, навіть рік, а ціле життя. Ми показали поодинокі образи безвісних героїнь, не зв'язаних ні в яке «товариство» чи «клуб», а розкиданих по всіх закутках селянства, а проте: не правда — якою живою, дивною цілокупністю вражіння тхне на вас від отих порізнених образів? Одні думки, одна мета, одні змагання, одні навіть риси духової величі та обайності! Мовби вони діти однієї духової неньки... ба, і справді так... Тією ненькою являються наслідки загальнолюдського руху просвітнього, яких тільки встигло поки що набутти сучасне чоловіцтво. Прекрасні істоти, чудові типи! Чи є вони в Галичині — повторюю — не знаю добре; коли є — тим краще. Все ж жіноцтву галицькому чимало чого знайдеться повчитись у російського, — от хоча б тієї щирої прихильності до простого люду, того розуміння насущних потреб його, того боління народним горем, тієї героїчної мужності в прямуванні до повзятої мети, всього того, словом, що виявили так ярко вищєменовані трудівниці. Відгомони подібних змагань дочуваемо ми і між галицьких русинок; дай же, боже, щоб ті відгомони вилились в один широкий а живий рух на користь Русі-України, на поліпшення тяжкого горя, в якому перебуває наш темний, нужденний люд, — дай боже!

*Падолист 1893 року,
Вілюйський округ, Якутської області*

* І с н и й — справжній, дійсний.

ЛИСТ ДО МОЛОДИ УКРАЇНСЬКОЇ

Не на підставі історичних прав «славетного» прошлого, а в ім'я насущних потреб сучасності та ліпшого будучого повертаюся до вас: працюймо! Націоналізм чи космополітство? Залишімо слова, що досі паморочили нам голови! Європейство на ґрунті українськ о м у,— то нехай буде написано на нашому стягові. Кожна народність має дорости до загальнопросвітнього рівня або загинути безслідно. Вибираймо одно! Хочете жити, то не згнивайте самохіть! Перейміться вищими ідеалами часу і несіть їх до люду, освітіть його розум, підніміть його добробут, прямуйте до вироблення волі. Яко українці ви повинні працювати коло народу українського,— то перша умова поступу; але пам'ятайте: зміст вашої праці мусе бути загальнолюдським, бо інак — смерть вам, яко нації. Державна відрубність (т. зв. сепаратизм) — то мрія, для здійснення котрої у нас немає ні сил, ні навіть далекої надії... Крайова незалежність у всіх проявах життя — то наші реальні вимоги. Ми віруємо в можливість чи, краще сказати, конечність, тієї незалежності, аби вона стала свідомим приводом громади і... народу в його принаймні передовому осередку. Виробити такий осередок — то первісна задача наша! Освіта, вільна від туману релігійного й шовіністичного,— то наш шлях. Хай питома народність осягне ступня інших народностей, остаючись тим часом народністю українською. Як усяка друга, вона не зречеться самої себе, а значить — і мови рідної,— то річ безперечна. Але поліпшення нашої долі можливе лишень яко послідок зміни тяжких обставин світових чи зокрема державних,— тож треба працювати в напрямку знищення отих загальних обставин; в тому напрямку закликаємо до участі всіх і кожного.

В своїй праці ми виходимо з думок радикалізму європейського, яко здоровіших нині засадів громадянських. Чимало людців не поділяє тих думок ні в Гали-

чині, ні на Україні; другі, признаючи їх прекрасними в істоті, вважають утопічними з погляду здійснення; треті — просто пустими чи шкідливими; четверті — навіть безбожними і т. д. Запримітимо одно: що це думки легально-поступової частини громади російської і можуть залякати тільки ретроградне подіння*. Законні еволюційного розвитку тіл соціальних породили ці думки і дали їм вагу.

З поля теорії та розумінь абстрактних ступимо до ґрунту дійсності: які ж мають бути конкретні прояви нашої діяльності? А то, кажучи коротко:

1) ширення всіма можливими способами ідей радикалізму межі українцями (звичайно, ця точка не виключає конечності відповідного працювання і межі іншими народностями);

2) зав'язання гуртів та товариств, що постановили б на меті оте ширення,— як прилюдних, в межах дозволу, так і приватних;

3) заснування якомога більш бібліотек, постійних і рухомих, для розповсюдження вартих книжок українських,— рухомих найпаче: ми знаємо чимало прикладів, що в Росії арештували людей за книжкові склади з 200, 500 примірників по наукам історичним та соціальним, затвори, додамо, найлегальніші, котрі відбирано і не вертано назад жандармами,— гинули і книжки, і люди; рухомі бібліотеки, окрім того, пособляють живішій обміні думок, особливо поміж селянами;

4) можливо ширша літературна праця на рідній мові в напрямі пропаганди радикалізму європейського, а також виробу самосвідомості народноукраїнської — легальна і вільна, як рівно популяризація руху українського в мовах інших;

5) заснування фондів грошових для видавництв українських в Росії і Цісарщині**, а також ширення тих видавництв межі робітництвом та селянами;

6) літературні збори, бесіди та вечорниці як в цілях агітаційних, так і інших: взаємного ознайомлення, відшуку матеріальних засобів тощо.

Такими, на нашу думку, будуть конкретні прояви

* Подіння — очевидно, маються на увазі найвідсталіші елементи.

** Цісарщина — Австро-Угорщина.

діяльності; значна частина їх — літературного характеру; мусять бути і другі — характеру суспільного... Але мова наша стосується головню до України російської, де громада не грає майже ніякої ролі, а вдруге: нам, далекому фактично від лану активної діяльності, трудно балакати про її можливі прояви. Що ж до праці словесної, то ми додамо ще деякі уваги. Насамперед нам бракує популярних, але науково та критично оброблених, дешево виданих, таких книжок, як «Історія Русі-України», «Історія письменства русько-українського», «Стан селянства русько-українського», «Стан робітників русько-українських», «Загальні умови життя російського», «Справжні причини бідунства людського і як йому зарадити», «Про сектантство українське, його причини й послідки, його певні і хибні боки», «Земельні відносини на Русі-Україні і якими вони повинні бути» (земля — громадська власність) і пр.

Добре, коли б конкретна діяльність українолюбців виявилася на першій раз хоть в такій праці. Другим виявом хай буде широка замога часописів галицьких — радикальних та народовських, переважно «Зорі» та «Народа»; ніяк, отже, ми не можемо згодитися з думкою шановного нашого публіциста, д. Драгоманова, котрий, як начитали, закликав українців не писати до часописів народовських. Не цуратись, а поліпшати власною участю, — отака наша думка. «Зоря» у нас одинока виключно літературна часопись; спільними силами не шкодило б поставити її хоч трошки вище, коли вже трудно, напр., підняти разом до російської «Русской мысли» або «Вестника Европы».

От з москвофілами у нас не може і не мусять бути ніяких зв'язків в межах літературних, хоч і може траплятись часом солідарність в справах суспільно-політичних, от як у справі загального голосування, коли деякі москвофіли простягли руку помочі народів; але при тому не треба забувати, що в основі — то воєроги нашого народу (свідомі чи несвідомі), а значить — і наші.

Тепер що тичеться до літератури «народної»; на неї треба звернути пильнішу увагу, але коли вона буде такою, як була досі, то може й сміло не появлятися на світ божий. У нас чимало перекладавали народні видання Льва Толстого: на мою думку, то марнування і сил, і

часу, і коштів; нехай ті видання будуть шедеврами: холодному та холодному байдуже про ті шедеври. Люд наш мучиться питаннями віри, змагається жити по правді, «по-божому», серед неправих та безбожних сучасних обставин соціальних, змагається виробити собі розумний світогляд на появи життя, а ми подаємо йому художницькі іграшки, де все пояснюється силами, де людина відривається від землі з її соціальними, політичними, економічними і всякими другими умовами, а живе в якійсь неіснуючій області добрих та злих початків духових, в котрих так любується пересичений життям граф. Такі книжки тільки більш затуманюють голови люду, і без того затуманені, — ба й не самому люду: частина інтелігенції російської отарою посунулася за тими книжками та думками; такий вплив ми вважаємо шкідливим з боку громадського і додаємо в ньому знаменник патологічного руху на деякий час; рух той зникне, як усе безжизнене, — «погибе пам'ять його с шумом».

Народна література мусять виробитись на ґрунті насущних потреб народних та живої дійсності сучасної, як і вся остання література українська взагалі, тоді її будуть читати не тільки українолюбці, а й інші гурти: українці-неукраїнолюбці (таких чимало), москалі, поляки і другі з тих, кому не чужі питання громадські.

На самих «українолюбців» плоха надія. От є у мене два товариші: один москаль, ідейний «общерус», другий — «кацапофоб», «українолюбець», — і що ж? Тоді, як «общерус» з цікавістю та задоволенням читає одну з відбраних мною часописів українських і переглядає другі, — «українолюбець» навіть не приторкнеться! Не вадило б мати на увазі подібні речі!..

Ще кілька слів про літературу перекладану; тій літературі, по моїй думці, бракує у нас певної системності та провідного напрямку, — це перше. Друге: які речі найбільше бажані до перекладу? Такими речами, на мою думку, мусять бути переважно: а) класичні твори поезії та краснопіси іностранньої; б) писання про справи громадські. Такі твори, як, напр., поезії Байронові, являються й надовго ще являтимуться живим джерелом ідей та завзяття свободолюбного незмірно дужче, ніж усі наші оригінальні галаси про Запоріжжя та козацтво. Повчила б нас дечого, от хоча б прихильності до рідного

краю, і поезія слов'янська. Щодо вислідів про справи громадські, то немає, звичайно, ні спромоги, ні необхідності перекладати усякі твори цілком; потрібніш, на мою думку, література біжуча, публіцистична, відповідаюча пекучим злобам години; тому-то краще б подавати за-вчасу стислі, але докладні огляди та реферати з поля науки громадської, перекладаючи повно тільки капітальніші речі. Не зайвим було б звернути більшу увагу і на критику літературну, котра все ще не вийшла у нас якось за межі бібліографії...

Чудним може здатись декому, що я, радикал, ставлю між іншим точку про вироб народноукраїнської самосвідомості. Але в тому я пересвідчений і не зречусь тієї точки. Ні конституція, на котру рожево споглядають многі, але до котрої я трохи скептичний, ні навіть революція, коли б така сталась, не покінчать цілком питання українського: революціонери російські в значній часті являються «общерусами» — «поєдначами», якщо не по програмі, то по духу; між тими «общерусами» подибується й наші братчики-українці, та ще й «завзятіші» (так опроче завжди буває). Тому-то, поділяючи програму вимогів радикалізму європейського, я закликаю і буду закликать земляків в тому напрямку до праці на ґрунті українському, коло народу українського, в мові українській.

Від нашої власної рухливості або байдужості залежить успіх рідної справи,— тож працюймо, поменше скидаючи вину на обставини побічні! Гіркі вони, та ще гірш наша громадська безжурність,— тож до боротьби, згідніше, розумніше!

Лютий 1894 р.

З ДАЛЕКОЇ ПІВНОЧІ

Чимало довелось мені блукати по світах, чимало лиха, неприязна доля швириля мене посеред моря життєвого: то й не знаю вже, чи діждуся коли кінця-краю своїм митарствам нескінченним, чи побачу хоч ще раз свою країну рідну з її горем невсипущим та радощами. Та остання думка шохвилі переслідує мене, острим бодем впинається до серця, охоплює нерозмайною журбою всього. Дика, сувора, безплідна природа навколо; хмурі люди, мертва жорстока північ поклала свою печатю на їх обличчя; тяжкий погін за потрібним шматком насущного скаменів їх серце. Але люди — звичайно люди; вони не знають, не бачили іншого життя, та й те їм миле... Та як почуватися тому, у кого там, десь далеко, осталося все найрідніше та найдорожче, кому все ще вчувається з-під стогону неперехідних борів чарівний звук питомої мови, доноситься в явовій сновиді дзюрчання сріблястих потоків, а в очах маніє принадна блакить теплого, південного неба? Як, добродію? О, цур йому й питати! Охочеш пиш ручми голову, стиснеш пекучу біль на дні, женеш усяку думку... Так ні... вона, мов той москаль, кажучи словами незабутнього Тараса, так і преться, так і змагається, щоб понівечити остатній проблисок надій не-вмирущих... Але навпаки — яких швидких та міцних крил прибере разом приглушена надія, які радощі несподівано отоплять твої груди, коли часом до тебе не серед уяви, а справді, дійсно долетить відгук рідної пісні, вчується живий звук любої мови... І таке, хоч зріденька, та прилучається іноді, так коли-інколи...

Втіхо моя, пісне українська! Мов дотик зачарованої істоти, ти зміцняєш мої сили, кріпиш почування, викликаєш жадобу життя, що таке огидне та безталанне іншої доби! Велика, незрівнянна, певно, твоя сила, коли ти зачудувала Європу, перейшла петрі Азії, прийнялася в Америці, а може, ще й по інших сторонах світу. Нехай що знають, те й галасують проти твого краю і народу

питомого, — твої найлютіші вороги не втечуть від казкових чарів твоєї мелодії, а забувши про всякі силоміцтва, самі пристають до хору твоїх співаків-виконавців... І лунаєш ти серед Європи на славу рідної країни і того люду великострадного, в серці котрого зародилась, серед мук та лихоліття котрого побачила світ... Про Азію, чи певніше Сибір, і не казати: не знайдеш, здається, кутка, де б тебе не можна було почути, де б твої чудові, тиховійні звуки, то міцні, то тужливі, не сколихували повітря...

Колимськ чи Обдорськ, Кара чи Сахалін — скрізь ти відома, скрізь ти відмолоджуєш душу зболілим та зажуреним; бриниш, як спомин незабутнього давнього, часом як єдина потіха, осолода на білому тяжкому світі. І де вже мені не доводилось бути; в таких місцях, що, здавалося, крук кості української не занесе туди, а глянь — ллється мелодійна українська мова, долітає, буцім з далекої сільської вулиці, українська пісня... І слухаєш та дивуєшся, і шепочеш собі нишком: «Ні, ще не вмерла... не вмерла наша мати...» Хоч дальша прозова дійсність і приглушить те мимовільне марення-шепотіннячко, але на годину-другу якимось легше стане на серці, хочеться жити та дивитись на світ божий...

Пригадується мені, як вісім років тому назад я бував за Каспієм, у містечку Ашхабаді... азіатське містечко; персюк, та текінець, та солдат, — більш ніякого люду й немає... де б там українщині узятись? А от пішов я раз надвечір понад таборами солдатськими... Чую — десь співають-виспівують... звичайна річ: скінчився дньовий клопіт з усіма муштрами та потилицниками для солдата; повечеряли; нумо хоч піснею розважимо тяжке-гірке бідкування в далечині... Підходжу ближче... немов знайома пісня, та ще й рідна... Задивувався, вслухаюсь... Аж до мене виразною голосною хвилею долітає:

— Чом, чом, чорнобров... і так далі. Проспівали чудово; скінчили — починають другої, та раз за разом, і такечки пісень з десяток українських безперестанку втяли (а співало не двоє чи троє, а, вважаєш, ціла казарма). Далеко лились-розливались в холодному вечірньому повітрі стрійні звуки, — зразу було знати, що перед вели співаки українці, та справжні з-посеред народа вийшовші, а не ті, що, чудуючись піснями рідними, цураються українщини, як чогось убогого та мізерного... Чимало таких добродіїв народилося нині, — ох, чимало!

«Хто матір забуває...» — знову згадав я Тараса, нехай царствує!

З Ашхабада думка переносить мене до Іркутська, найкращого города сибірського. Є там школи, книгарні, чимало освіченого люду, є театр — одне слово, город з усіх боків, а переважно для Сибіру... Хто б міг поклати, що тут також мається досить гарне співацьке товариство з міської молодіжжі, котре я б, не вагаючись, назвав українським, бо то переважно любителі українських пісень, коли не цілком. Те товариство любителське склалося приватно; воно дає українські концерти, вельми рухливе і вельми популярне серед громади городської. Склав і доводив товариством д. Концевич, сибіряк родом; але він їздив до Росії, опинився і жив кілька літ в Катеринодарі, де зішовся з українцями, полюбив усе українське і вкінці зробився навіть палким українським патріотом. До того, змалечку він припав душею до пісень, а пісні українські, коли він познакомився з ними, цілком охопили його любов'ю до себе. Змушений потім вернутись назад до Сибіру, він не забув України, а навпаки, принадив та причарував до її багатих пісень і своїх північних земляків. Ми не скажемо зайвого чи непевного, коли засвідчимо, що українські пісні — найпопулярніші серед іркутян.

Знакомі трохи сибіряки і з театром українським; хоч той театр і неабиякий, але спасибі й за прихильні до нас заходи в тому напрямі. Коли-не-коли до нас заходять українські трупи драматичні, як мусить бути відомо читачам часописів українських. А часом, що для нас важніше й цікавіше, за українські п'єси на тутешніх сценах беруться просто українські артисти-любители. Так не раз бувало в тому ж міському Іркутську, траплялось і по інших городах та містечках сибірських, як можна довідатись з часописів тутешніх або приватних переказів. Ось і зараз перед очима в мене лежить 30-е число іркутської часописі «Восточное обозрение» (Східний перегляд) за цей 1894 рік; в тому числі здибав я досить цікаву допис із далекого города сибірського Владивостока. Подаю її в перекладі буквально: «Легальне драматичне товариство наше примерло. Замість його склалося товариство українське, переважно з залізнодорожників. Виставлена в сих днях на користь родинам моряків, що згибли на «Русалці»,

п'еса «Назар Стодоля» дала нечувані доходи — 700 рублів. Готовиться друга вистава на користь музею: підуть «Гайдамаки». Допись помічена 1-м числом лютого цього 1894 року.

На Амурі, як відомо, почали в остатні роки класти сибірську залізницю; зростає наплив усякого люду, звичайно — і з нашої України, а за тим напливом людності починають бити всякі течії і в осередку таких рухів, як рухи театральні або співацькі; той наплив, як бачимо, додав і нашу течію — українську. Радіючи з того powodu, ми, одначе, бажали б, щоб добір п'ес викликав і надалі серед глядачів сибіряків прихильність до нашого слова і наших пісень; а це в силі зробити тільки українські драматичні твори першої вартості, а не ті «жарти», «кумедії» та «оказії», які просто сором до рук брати тому, хто хоч трохи знакомий з письменством та театром інших народів. А головно, танці та всякі викрутаси, якими виблискує наша сцена; вони здобувають до якого часу легкий успіх та оплески артистам, але в них, проте, і смерть нашому театрові, коли не перестанемо вживати їх на потіху грубого, нерозвитого смаку більшості глядачів; добірна громада відвернеться від таких вистав, де все полічено на той низький смак, — і годі буде плакатись на лиху долю та нещасливу.

Хай вибачають читачі, що збочив трохи. Наша драматична література — це мое «хоре місце», як кажуть москалі; дуже вже багацько болю викликає вона в моему серці, — тож не здивуйте, що висловився не до вподоби. Осуд — початок поправи, а хвальба — застою!

Май 1894 року

ДЕЩО ДО СВІДОМОСТІ ГРОМАДСЬКОЇ

З невимовним сумом перечитав я оце звістку про заборону «Зорі» та письменства галицько-руського на Україні. Нелюдський нечуваний вчинок! До того, однак, ішло в останні часи, такого саме замаху можливо було сподіватись. Лихі прочування виявлялися подекуди і в часописах, от хоча б у статейці д. Андровича (Народ, 1893, н-р 18). Що ще може надіяти з нами російський уряд? Відняти й белетристику? Заборонити «Зорю»? Се вийшло б на користь (смію се сказати) сучасному рухові між українцями, бо писателі, що тепер працюють у «Зорі», або пристали б до радикалів, або самі зорганізувалися в партію з закордонним, незалежним органом. Ге, нема того злого, щоб на добре не вийшло». Отак казав той палкий, але легкокомисний дописувач. Блажен, хто вірує, — тепло йому на світі, та, на превеликий жаль, таке суб'єктивне почуття далеке від справдешності і цілком безосновне. Заціпа не посоромилась зробити своє катівське діло, — що ж дальше — запитав? яка ж «користь» з того д. Андровичу? Скажіть нам, будьте ласкаві! Не я перший ставлю це питання, — його ставив уже в «Народі» (1894, н-р 7—8) д. А. Хв., хоч він і не звертався ні до кого почастино. Невеличка рожевість погляду проблискує і в того добродія, коли він допускає, що наказ цензури «окошиться на ній самій». Чи окошиться, чи ні, — сліпий сказав: побачимо; а от на нас так уже окошиться, — безсилий скрик болю рветься із наших грудей, шматує серце, обливаючи його кров'ю. «Чим гірш, тим ліпш», — то знакома пісня, та тільки до українців, якими їх зробили історичні лихоліття, а найпаче кістомахи з панського столу, вона не стосується. Ми так байдужі та безжурні з боку громадянського, що не зрушиш ніякими гарматами; ми перетерпимо ще й не таку наругу, як заборона невинніших прояв рідної мови, — о, в нас шкура товста на це занадто! Нехай забороняють — нам же на користь! — роздається утішний голос оптимістів: ми за-

снуємо вільний, незалежний орган; ми — і те і се... Гарні слова, та тільки я не йму віри й не повірю, щоб саме так сталося, щоб ті побожні маріння могли здійснитися, стати з химери фактом, з пустого гуку життєвим явищем. Д. А. Хв. оповідає, що був навіть зложився план заснувати в Галичині такий орган через «народовський реакційний деспотизм»... Збирались, та не заснували, — додамо від себе. — Чому? «Цензурна заборона порозбивала всякі плани», — доводить д. А. Хв. Дивно трохи; а от, по д. Андровичу, так ця заборона мала посунути наперед подібні плани, надати духу та енергії... Вийшло, однак, інак. Д. А. Хв. натякає на те, що видавання «Життя і слова» заступило конечність проєктованого органу, — добре; та що ж ми бачимо справді в цьому разі? «Життя і слова» мені довелося перечитати тільки одну книжку, так що я знаю його більш після оповісток, а з них видно, що там працює поки що 5—6 українців, та й то зачіпають такі речі, за котрі певно погладив би їх по голівці і «народовський реакційний деспотизм»; поступовість «Життя і слова», здається, не грає в їх працях ніякісінької ролі. 5—6 чоловіка з цілої України! Куди ж подівались усі ті, що бажали вільного, незалежного органу; куди — питаємо — позникали вони, в тій самісінькій хвилі, як народився готовий орган, без зайвих заходів та турбот з їх боку, — пиши та працюй! Чи, може, то була всього-на-всього невеличка купка з 5—10 чоловік? Така думка видається нам хибною, і ось після якої ради. В н-рі 21 «Народа» 1893 р. була оголошена відозва «Голос українців в справах Австрійської Русі», підписана, як повідомляє редакція, 62 чоловіками, людьми більш або менш освіченими, — вони, ті люди, значить, есть, — та тільки знов, куди ж вони подівались? Невже ж вони гуртом спромоглися єдино, що на оту куценьку відозву продзвонили, та й з дзвіниці к бісовому батькові? Скажемо так: частина їх віршує та повістарствує в сентиментальному напрямку по різних часописах українських; та все ж таки — 62 чоловіка... Іть це — сила, коли б тільки вона була живою, свідомою та енергійною громадою! Ми не добачаємо, однак, її живучості, не знаємо її праці, не чуємо її сміливого провідного голосу в насущних та пекучих справах днини. Україна стогнала останні роки під невмолною косою холери та голоду, не підвела гаразд чола з-під тих бичів страшних ще й досі; а які

одслідні полишили нам з того погляду наші письменники? Чи подав хоч один незабарвлені фантазією картини народного горя? Чи спустився до пекла мужицького бідуння, розслідив його причинки, зостановився над питанням, як покласти перешкоди таким роздираючим душу явищам? Загляньмо в часописі. «Народ», виходить, скільки можемо судити, при дуже тяжких та сумних обставинах, виблискує красномовним браком праць українських, а через це не може бути і мови про постійну та докладну хроніку нашого життя народного.

Те ж саме треба сказати про «Хлібороба», що держиться силами кількох галичан, — наші братчики туди, здається, овсі й не заглядають.

Про «Життя і слова» ми вже згадували; не бувши органом політичним, воно все ж, по нашій думці, могло б уділяти більше місця питанням та справам рідного краю. Не редакція, звичайно, тому виною, а наше власне недбальство та лінощі, наша українська безінтересованість до появ світового руху, що ми не відгукуємося навіть на готове, не маємо снаги та жвавості приложити рук до діла, другими навіть начатого, як-от, наприклад, видавництво поступового «Життя і слова». А ще міркуємо власними силами засновувати незалежні органи, організувати більш діяльні та свободолюбні гурти!

Раз назавжди пора нам зрозуміти, що для таких голосів треба і відповідного поступовання з нашого боку, треба не тільки язиком ляскати, а додати і мозку, щоб довести повзяте до належної та бажаної мети. Я не вимагаю великих діл, не требую геройства, боже мене борони! Ні, я вкажу на таку дрібницю, що можна зареботатись, а проте, ми й того не робимо. Через те ми стоїмо позаду усіх і скрізь, а наш народ одрізнений від нас, може, більш, як усюди.

Вернись уп'ять-таки до тих 62 добродіїв, що кудись подівались з-перед очей. Кожен з них уміє і читати, і писати, — візьмемо хоч це; кожен живе (покладаємо) серед українського люду, бачить ті або інші сторони дійсності, сяк чи так, а думає. Коли б кожен з них написав хоч по одній докладній кореспонденції в рік про те життя людське, яке у його щодня перед очима, то й то б ми не мали причини жалкувати з своїх злиднів та вбожества, читаючи, наприклад, «Народ» або яку іншу часопись українську. Так де тобі! Ми тільки й спромоглися, що на

кілечки стрік відозви! От через віщо я не поділяю оптимізму, чи легкомишності д. Андровича, а може, й інших. Або я помиляюсь? Нічого б так на сей раз не бажав, як саме помилитись. Та якась нерозмайна туга підіймається зі споду душі і не дає волі самообманові. Прості, безхитрі, але правдиві та докладні дописи про життя народне, отого найпаче бракує нашим часописям українським. Аби була охота, а писати, здається, є про що, — у нас переважно, що любуємося лишень в поезії та белетристиці.

В уяві нашій носяться садочки вишневі, лани широкополі та діброви; а «тричі проклята рука» цілого хмараща самогубів робить тим часом, не спиняючись, своє безбожне діло, нівечить красу неньки України, палить садочки, загребує у свою пельку чудові крайобрази, зваляє вікові ліси і так — без краю, без угаву. Простий люд, обібраний та знедолений, мандрує світ за очі, кидає дорогу, а пекельну батьківщину, шукає по других сторонах собі щастя, щоб кінець кінцем пересвідчитись, що його ніде нема й бути при сучасних обставинах громадських не може, а, пересвідчившись, ждати єдиного порятунку — могили, серед щоденних злиднів, голоду, розпуки та безнадійності.

Перечитайте часописі російські і ви побачите, що нівідки, може, не мандрує на нові землі такої сили люду, як з нашої «благословенної» України. І куди вже тільки не ганяє лиха доля оті нещасні жертви суспільності сучасної: Кавказ, Уфимські та Оренбурзькі степи, Закаспійщина, Сибір вдовж і впоперек... Скрізь вишукує притулку наш безпритулий на своїй власній землі хлібороб-українець, — вишукує і не знаходить. Та й як знайти?

Ідуть, звичайно, навмання, не знаючи ні місця, ні людей; шукають, як говориться, на благ святих... втрачують останнє шмаття, — і більш нічого. То конечно доля більшої, коли не всіх переселенців...

Та ся увага не врозумляє навіть таких, що бачили сходні приклади; якась надія жевріє в грудях: а може, й найдемо що-небудь... Даремна надія! Ось що читаємо в іркутській часописі «Восточное обозрение» (1894, н-р 92): «Починаючи від Иркутська і до самісінького Томська нескінчимою валкою тягнуться переселенці, що краю не видно; ні одного року ще не було такого багацька... ідуть на далекий всхід, в Амурщину... переважно полтавці...

наче прорвало греблю — і попливли... Слово «хохол» зробилось сього року рівнознакою слова «переселенець»... Цікаво розпитують про сторону, куди мандрують, не маючи про неї ніяких певних виображень... «Чи дуже холодно? чи ростуть груші та яблоні в лісі? чи садочок можна розвести? чи доспіває городина? Скільки днів Байкалом пливти?» і пр. Стриваються і поворотні — з Амуру, — то буквально голодранці, схудлі, понурі...»

Такими дописями переповнені всі чисто газети сибірські. Випишуємо деякі звістки. «Що божий день тягнуть переселенці через город Ачинськ, найбільше — українці (малоруси) на Амур; сила — бідноти. Жалуються, що їх довго держуть в Тюмені та інших пунктах; смертність серед дітей страшна, найпаче, коли доводиться пливти водою...» (Сибірський вестник).

«12 липня виїхали з Тюмені на Иркутськ 1098 підвід з переселенцями» (Вост. обозр.).

«13 родин — полтавців, що йшли на Амур, лишилися через недостачу средств в Мінусінському окрузі. Мінусінці або овсі не приймають їх до свого гурту, або після незвичайно тяжких умовин...» (Енисейський листок).

«Пароход з двома баржами вивіз з Тюмені на Омськ 50 полтавців, — хто в Барнаульській, хто в Тюкалинській округ; дозвіл мають не всі; 34 родини приписалося до павлодарської міщанської громади. «Нащо ви припидали?» — «Та це ми тільки так: нам аби як з дому сувались?» — «Та це ми тільки так: ми з міщанами жити не будемо». Ніякого скарбу, крім дріб'язків, не мають. Жалуються безперестанку: «Напхали як оселедців у бочку (це, бач, на баржі), а вода така, що як нап'єшся її, то так і бурчить в животі». На запит: «Чого покинули батьківщину?» — відповідають: «Землі своєї не маємо» (Вост. обозр., 1894, н-р 30).

«В Петропавловському окрузі до 1000 полтавців осіли двома громадами — Борисівська та Глібовська» (Вост. обозр., 1894, н-р 94).

«Щодня двічі, — пише тюменський кореспондент «Сибірського листка», — залізниця привозить переселенців; тута їм доводиться ждати тижнів по три, проїдаючи останні гроші... прямують на «любий» невідомий всхід...»

«В Енисейській губернії осіло в 1893 році 468 родин переселенців (2442 душ), в тім числі найбільш полтавці. Казенної допомоги дістало 86 родин на суму 135 руб-

лів (!), та 11 родинам позичив 46 рублів красноярський переселенський комітет. І зо всіх 468 тільки 30 родин дістали на місці землю. «Приймні приговори» були мало в кого, — трохи не всі йшли навмання, світ за очі. Більшість переселенців не мала при собі цілком нічого» (Енисейский листок).

«Степной край» звіщає, що маса переселенців про- ступе з Тюмені в Акмолінську область; їх перевозять арештантськими баржами, хвороби та смертність разю- чи; ідуть «без належного дозволу», часом — без ніяких паперів, — таких «самоходів», додає часопись, тисячами.

Добра половина, як бачимо, коли не більш, кидає батьківщину та вибирається наосліп, не знаючи, де до- ведеться спинитись, що і як; чимало — крадькома чи просто тікає без ніяких паперів. Уже з цього таким ро- бом повстають усякі прикрі випадки та несподіванки в дорозі; поглянуть люди, очевидячки, що скрізь не мед, і вертаються, розгубивши останне дрантя; а буває й так, що конвой (варта) припре назад — і голих і босих.

«2 червня сього року, — розказує дописувач «Русской жизни», н-р 175, — виїхала з Конотопу громада пересе- ленців, 338 душ — усі Кролевецького повіту, в Томську губернію. Одягнуті в якісь брудні рядна, — блідні, зне- силені. — Що примусило мандрувати? — Землі мало, неспромога жити. — А в Томській губернії? — Казали — по 15 десятин буде нарізка... ми за дозволом, не як інші... от попередю громаду вернули — без паперів, значить, рушили...»

Справді, того ж таки дня вертали під конвоем «само- вільних» кролевців — вертали в поруйновані села.

З «Курского листка» дізнаємось, що переселенці чи- малими купами вертаються з Сибіру по курській заліз- ниці; між іншим, проїхало 60 родин — полтавців та тав- ричан.

«Восточное обозр.» розказує, що безліч переселенців вертається з Байкала в Іркутськ; згромаджуються тися- чами, а «барак» помістить не більше як 50 чоловік; останні мусять перебувати під божим небом, у своїх об- дертих халабудах; а дощі саме періщать день і ніч — додає часопись (1894, н-р 94). Та серед шляху ще гірш. Переселенці, що гадали перепливати Байкал на паро- ході, вертають назад в Іркутськ, щоб плуганитись на Амур так званим «кругобайкальським трактом» (довко-

ла моря — занадта даль), бо пароход плаває всього тричі на тиждень, а то — раз везе пошту, другий — вагу і вже на третій приймає переселенців, але не більш як 20 підвід; переселенці тижнями «сидять коло моря», про- їдаючи гроші, що здались би на будуще. А «хохлы» ідуть, нічого того не знаючи, та тішать себе казками: «Переселенські начальники казали, що пароход щодень ходить і всіх забере» (н-р 89).

І таке робиться не на самому Байкалі; доводиться перепливати чимало річок, а це забарно, вимагає кош- тів, — страшенна халепа.

«Енис[ейский] листок» оповідає, що позаторік ще на- чальство приписало завести перевіз для переселенців в Ачинську, та його немає й досі. Передше, поки йшли невеличкими громадами, сяк-так обіходилися, але тепер, коли, по словам часописі, «почався великий розрух на- родів», переселенцям треба стояти бог знає скільки на березі, втрачуватись тощо. Губернатор приписав був телеграмою зробити перевіз, та городська дума не зду- жає якось зібратись в протягу цілих місяців, а нещасний люд терпить і дощі, і холодні ночі, що вже пристигли.

«Сибир[ський] вестник» подає просто неімовірні, та, на жаль, дійсні речі. 18 червня с. р. пароход Морозова «Третій» потяг з Тюмені баржу з переселенцями; 26 черв- ня на пароході тріснув вал; баржа з переселенцями була кинута серед річки і простояла, не мігши пристати до берега, цілих 24 суток, — то було серед пустинної околи- ці сургуцького краю, де ні за які гроші навіть не зна- їдеш шматка хліба. Другі пароходи того ж таки Моро- зова пропливали тим часом мимо, і ні один не захотів узяти до себе нещасних. Проводир переселенської гро- мади, Карпо Куліш, має офіціальне свідоцтво на пев- ність того вчинку, що вони справді люто були кинуті і терпіли тяжку нужду; на баржі, поверх усього, не було аніякої лікарської допомоги. Не дивною, отже, являється страшенна смертність межі переселенцями на баржах, що звалює до 150 чоловік кожного плаву («Русская жизнь», н-р 175).

Сибірські часописі подають безліч звісток про те, як міські жмикрути та дурисвіти гріють руки коло пересе- ленців; мов чорна прожерлива галич на падлючину, так вони накидуються на ті беззахисні жертви. «Все про- дається переселенцям втрое дорожче, — каже кореспон-

дент «Вост. обозр.» (н-р 92), — і все — найпоганіше». В Томську проявилася навіть окрема галузь виробництва, призначеного спеціально для переселенців, — вози, посуда, зброя тощо... а також окремий «переселенський торг», вражаючий своїми «безсоромними» цінами. Кінь, що коштує 10 карбованців, ходить по 50 і більш; інші предмети не менш дорогі; з цього погляду панує мовчазна змова межі дурисвітами, і один не перебаранчає другому — «ошукувати хохла». Чимало зайвих грошей лишають переселенці в Томську; а коні, що купують, — самісінький брак, дохнуть дорогою і не здужують везти. По селах ще гірш.

Волосне начальство, звичайно, покладає докупити з ошуканцями, так тут уже бідолаха-переселенець ніякого заступництва для себе не знайде, а хіба глузування та насильство (таке принаймні начитуємо по часописях). Ті факти підтверджує і дописувач «Сибирского листка» (н-р 48) із города Кургана Тобольської губернії. Насунуло переселенців і зразу ж повинні були заплатити данину ненажерливості курганців. Залізниця скінчилась, — тож треба коней, возів, всякої всячини. Зनावіснів Курган, каже дописувач, дух надбання охопив усіх, скоївся несподіваний ярмарок; ціни безбожні... та що робити? Ждати ще гірш; платили горопахи, що заправлено, а гирували * вже чисто не по-людськи; плакали, а платили, не ставало навіть коней; все доценту попродали. На улицах появилися в кінці кінців велосипеди; бабусі хрестились, думаючи, що світ піде перекида... і так без краю, все в тому ж роді.

Навіть на баржах та пароходах користуються темнотою та скрутним станом переселенців. Один самовидець, що їхав з ними десь по Волзі, розказує («Русская жизнь», н-р 188) сумні події. Нещасні годувались черствими сухарями і нічим більше; на пароході, проте, мався спеціальний казан з кип'ячем для переселенців; переселенці нічогосінько такого, однак, не знали, ніхто їм не сказав нічого, а пароходна прислуга брала по 5 копійок за чайник води. «Де їх наберешся, тих п'ятаків?» — казали переселенці і вдовольнялися сухарями.

Часом переселенцям доводиться годуватись милостиною, простягати руки, та не всюди подають і Христа

* Гирували — правила, заправляли ціну.

Ради. «Нас вважають заміжними, — жалуються містами переселенці... — кажуть, буцім від казни запомога йде... а нам, проте, нема ніякої запомоги... плуганимось ласкою божою... Самою водницею живіт споліскуємо... хліба бачимо, що випросимо... а запомоги ніякої...» (Вост. обозр.). З наведеного вище прикладу ми знаємо, в якій мірі дається запомога переселенцям (135 руб. на 86 родин); хоча в Сибіру й є кілька переселенських комітетів, та вони, після «Сибирского листка» (н-р 55), не здужують нічого поробити з безперестанним напливом нужденних та неімучих.

Але межі переселенцями трапляються часом, хоч дуже рідко, і багатирі; то звичайно люди, що визискували нещасне бідарство у себе, на місці, та загнались думкою ще дуж натлити пельку; проте вони не знають, що сибірський ґрунт вимагає великого труду і коштів, тому-то мало хто остається на нових землях, а мандрує назад. Яко конкуренти в пошуках вільних місць, такі добродії теж чимало шкодять переселенській бідноті, котру жене з рідного краю справжня нужда та безвиплатність.

Добачаємо таким робом, що наш люд, кидаючи батьківщину, не тільки не находити собі нічого кращого, а збуває та розтірює й останні злидні, зводиться з боку матеріального нінащо. Зайвих земель мало скрізь, а коли де й є, так вони або дуже вже далеко, або вимагають таких коштів, на які мандруючому бідареві ввік не скластись. Не диво, що сибіряки стрічають переселенців надто ворожо; чужа людина зразу мусить стати в неприємні відносини до тутешньої; а щоб бути прийнятним до якої міської громади, треба і чимало скоштитись, і вкінці зайняти підлегле становище у тій самій громаді.

Переселенство, до того, дуже стиснуто урядом, бо заборонено посідати кабінетські землі, а також селитись по Західному Сибіру. Тому-то така сила люду подається в Амурщину, котру переповнюють також різні вихідці з монгольської границі. Амурці самі починають відчувати, як свідчать сибірські часописі (Дальний Восток, Владивосток, Сибирский листок), брак землі, чи певніше — стиски, і переселяються на другі місця, утікаючи від непроханих приплентачів. Заходами уряду в Сибіру під останній час почалося до того насаджування крупного дворянського володіння землею; засада панської пере-

ваги над мужицтвом, що визначає собою нині всі урядові підприємства, прострунула* вже, бачте, й сюди, щоб вкінці підтяти людський добробут, як підтяла по інших країнах, обезземелити та погнати світ за очі і сибірського селянина, як погнала на Сибір полтавця; в Росії їй, здається, уже нема чого робити.

«Святіший синод» розсудив, що найкращими осадчими для Сибіру були б ченці; тож після звістки «Москов. ведомостей» рішив будувати на далекому сході монастирі для ширення православ'я. Ієромонах Олексій Осколков дістав наказ покласти підвалини першому монастиреві. Чимало у нас було легкобитів**, а тепер буде таким робом ще більше.

Послідки тих заходів уже починають виявлятися в Сибіру: народ цілими селами мандрує з місця на місце, та тільки от питання: куди мандрувати? бо скоро буде вже нікуди.

Казенні землі розпродуються в почастну власність; підтинається дрібне рільництво та порядки гуртові (общинні), де вони є, що далі, то більш. Уповати на щось путне, як бачите, нема чого; тому-то не вадило б спинити блягузкання*** про зайві та вільні землі, не вадило б заціпити тим добродіям, що торочать нісенітницю простому людові, не знаючи, про віщо плетуть. Не раз нам доводилось читати, що селяни перед тим, як переселитись, розпитувались у тямущих людців, та ті їм натуркували з дурної голови про молочні ріки та кисільні береги; межі такими добродіями вказує люді і на земських начальників; один доводив, що в Сибіру йде нарізка переселенцям по 15 десятин на душу.

Справді нічого такого немає; то краще б було таким людяцям працювати коло свого народу на місці, поліпшуючи добробут, хто як може та здужає, в його рідній батьківщині, усуваючи геть ті лихі обставини, що жемуть його — «із края в край тімаха»****.

«Землі немає; жити ні на чому; лягай та мри...» — так звичайно відповідають переселенці на запит про причини посвітних мандрювань. Землі немає — ото головна причина всього... «Немає», бо тому доля запродала од

* Прострунула — пройшла, просочилася.

** Легкобит — людина, що хоче легко жити, нероба.

*** Блягузкання — базікання.

**** Тімаха — спритний, моторний.

краю до краю, а сьому тільки те — де його поховають; отой остатній бідолаха і є, на превеликий жаль, наш простий, нужденний, окривдженний долею люд. У його, власно, бачте, немає землі, а так-то її чимало, — божого простору не осягти. «Немає землі», а тим часом «Южный край» подає таку цікаву вістку: в Богодухівському повіті, Харківської губернії, продано під буряки маєток Гебертштрайна, більше п'яти тисяч десятин землі з віковим лісом та заводами, сахарникові Кенігу. По безмежності це просто герцогство. За саму купчу виплачено нотареві 44 тисячі рублів та гербовий папер ускочив у чотири тисячі... Мимоволі станеш після отаких подій шукати щастя по всіх світах та поневірятись!

Буряки (для виробу сахару) — то лютий бич України; площа сівби більшає з кожним роком, захоплюючи лани з-під хліба. 1893 року, після звістки «Киевского слова», буряки займали в Київщині 73 681 десятин оранки, а в квітні сього року, коли сівба не була ще кінчена, площа доросла вже до 82 847 десятин. Далі йдуть губернії: Подольська — під буряками в сьому році 64 586 десятин; Харківська — 35 927 десятин; Курська — 30 198 десятин; Чернігівська — 10 530 десятин і Полтавська — 2377 десятин.

Тут саме мені згадався рідний куток; скрізь страшенно тяжко та сутужно; землі — хоч плач, теляти вигнати нема куди, — «хрещені душі аж пищать», але що кому до того?

Жив там один поміщик, людина не зла як на поміщика, де в чому навіть добра, дуже «старосвітська», трохи штукарна; володав він землею десятин коло тисячі, коли не більш. Лиха, звичайно, поміщик собі не бажав, та все ж перепадало дещо й околишнім бідарям; брали на одробітки землю під хліб, працювали з мірки або снопа; гірко було, та все ж вряди-годи свій хлібець мався то в того, то в другого. «Коли б не пан, так хоч з торбою йди», — казав не один (пан не був ніяким добродієм, а просто мав землю і частину здавав селянам — звичайно, не на шкоду собі). Нині мені дописують, що всю чисто землю поміщик здав під буряки Харитоненкові — «на дуже вигідних для себе умовах» (ще б пак!)... Господи, що ж отой горопашний сіряк робитиме тепер, куди піткнеться? Харитоненкових буряків у нас бувало і без того — досить кругом; далися вони-таки

добре ознаки людям; а тут ще на тобі! Як нині тямлю: пристигне час зносити подушне чи там яке, а вже «прикажчики» ганяють по слободах та скликають «на буряки» — бог знає наколи вперед. Скрипки та цимбали, горілка, даровані хустки — все пускається в обертас, аби заманити в лабети люд; це вдається тим легше, що грошей до зарізу треба кожному; про будуще роздумувати ніколи; і от пишуться в розправах розбишацькі «умови» з дивовижними «неустойками»; народ закабляється вперед по страшенно низькій ціні на весь круглий рік, дарма, що зарібна плата підіймається влітку вчетверо-п'ятеро. Мужик добре розуміє, що пани його ошукують, але йому нужда, викруту немає; хоть круть-верть, як то кажуть, хоть верть-круть; до того він уже трохи «окультурений» по-сучасному, тож гадає, як би з свого боку ошукати пана... Завдатки беруться, переходять писареві до рук, а пристигнуть одробітки — поробляться бідорачки до палкого часу та й розтікаються — де більш дають, де можна взяти новий завдаток; але все те на мужикові ж окошиться. Починаються позви, цінування останнього бідарського шмаття... О, я дуже добре тямлю ті смутні, краючі серця картини; як живі вони й тепер пересуваються у мене перед очима... Але втеки «з буряків» тим не спиняються, не можуть бути спинені, — треба, щоб усісінькі обставини народного життя наперед перевернулись догори ногами. Стали практикуватись замикання робітників на ніч, і мені відомий факт, що одного разу зробився наглий пожар, згорів «балаган», а в ньому півтораста чоловік сонного люду; може, таких випадків був і не один — не згадаю.

Отак діялося, коли я жив на Україні, та й тепер, певно, не краще; одміна хіба та, що чортова петелька жмикруцтва хижацького захоплює в себе все більш і більш просторони, хоч бідному мужицтву і так уже дихати нікуди. Винищується хліборобство, земля щодалі, то дужче одходить від мужика, — і це та сама «відзнака часу» або, як кажуть москалі, «знамение времени» та «антихристова печать», що підтинають наш люд, а з ним — і всі суспільності.

І урядові заходи, і розбишацькі форми сучасного «капіталізму» в Росії стоять у повній суперечці до життєвого ладу народного та віками вироблених природних звичаїв простого люду, нівечать навіть те, що є доброго

та положного в світогляді народному; у нас, на Україні, переважно. Українець споконвіку був хліборобом, рільником, ратаєм, коли не цілком, так головно, в значно більшому ступені, як, наприклад, москаль-великорус. В Московщині є цілі губернії, що годуються з фабрик та промислів, де хліборобство являється чимсь придатковим до всього першого; змалечку москаль трохи не всіх губерній шукає промислових заробітків на чужині, микається по городах, столицях тощо. Не те бачимо у нас. За небагацькими внемками, українець не знав ні фабрик, ні промислів, а коли й ходив на заробітки в Донщину, так і то на певний, стосунково короткий про-тяг часу, наймався лишень на косовицю, молотіння, — словом, завжди оставався селянином-хліборобом, а нічим більш; не пускався ні ґрунту, ні лану, не перекидавсь ні в робітника, ні в промисловця. Такі історично-економічні обставини не могли лишитися без відповідного впливу і на психічний, духовний стан українця: вони зробили з нього палкого окромишника (індивідуаліста), стійного прихильника власної хати, власного господарства, власної ріллі; це останнє, звичайно, мало і свої хиби, і свої добрі прикмети. Хоч межі українцями і вробився через усе оте погляд, що «гуртове — чортове»; хоч факт громадського держання землі («общинного землевладення») на Україні вважається явищем виключним, — проте хлібороб-українець дуже дорожить своєю господарською та особистою незалежністю; він хіба в крайньому разі піде в наймити, коли вже не остається нічого іншого, і то — не з легким серцем піде. Знавав я колись на Україні діда, що сидів у курені та стеріг баштану; частенько, бувало, навідуюсь до його; вельми горював дід, що прийшлося пустити свого господарства, тільки було й розмови; все збиравсь лишити баштан та сяк-так перебиватись на ґрунті, котрого чомусь у діда не було, та марив придбати. «Здоров, діду!» — ти думаєш мені легко слухати? то було кожне, що йде мимо двору, каже: «Здоров, хазяїну!», а тепер — «діду!» — сумував баштанник; той погляд виробився довгим часом тяжкої кривавої праці, він є властивий всьому селянству українському.

Все, однак, прямує нині до того, щоб, з одного боку, — відіпхнути цілком мужика від землі та хліборобства, а з другого — зробити його підневільним наймитом жми-

крутства, чи так званого «капіталізму» — значить, зруйнувати ті вікові та природні підвалини нашого життя народного, на яких воно тільки й можливе. Відси для нас стає зрозумілим і та безупинна течія переселенства українського, і те, що наші люди такими гуртами кидають батьківщину. Вони шукають двох речей: землі — раз, вільного, незалежного, власного господарювання — вдруге. Нічого такого, як ми вже бачили, вони ніде не знаходять, а це — сучасний трагізм життя народного робить ще більш трагічним, ще більш пекучим.

І от, поки ми галасуємо та змагаємось — чим нам бути: фонетиками чи етимологістами, українцями чи москалями, народовцями чи радикалами, — жорстока та невмолима логіка фактів помимо нас рішає ті не порішені нами задачі, мов той пекельний демон сміється над нашими мріями, знущається нам у вічі, а життя з його несподіваними висновками дійсності лишає нас на боці; поки — кажу — ми ламаємо пера та голови про те, чим бути саме нашому народові, — він, незважаючи на наші опікування, стає і уфимцем, і закаспійцем, і сибіряком, тиняється по всіх світах зі своїми кричучими, насущнішими потребами — землі та незалежності. Марні пошуки.

Що ж йому діяти; куди податись? — З цим запитом повертаємось нарешті до загалу українців, предкладаючи до свідомості громадської сумні повисші причинки, всім добре відомі, та не для всіх, на превеликий жаль, цікаві, не для всіх варті серйозної уваги. А таку увагу, аж кричить, треба викликати, — того рішучо вимагає гірка та нещаслива доля нашого рідного краю.

Вересень 1894 року

МИКОЛА ГАВРИЛОВИЧ ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ

М. Г. Чернишевський родився 19 юня 1828 р. в Саратові, де його батько був соборним протопопом. Була се людина дуже розумна і освічена. Миколу змалку вивчила ли яко одинчика, переважно мати. Грамоти його вивчила двоюрідна сестра; від неї ж він перейнявся любов'ю до музики і вивчився грати на фортеп'яні, від неї набрав звички до читання книжок. Батько його склав був досить значну бібліотеку, що нею користувався навіть М. Костомаров під час перебування в Саратові. В р. 1842 Чернишевський став учитися в Саратовській духовній семінарії, одержавши добру підготовку від свого батька, так що міг перекладати класиків. В семінарії взявся учити разом кілька мов: французьку, татарську, арабську й жидівську; згодом читав також по-англійському, німецькому й польському. В семінарії Чернишевський був тихим, соромливим хлопцем, не зважувався перший забалакати з товаришем; держався якось осторонь; його прозвали паничем і також оминали; приятелював тільки з перваком Левицьким, любив спорити з ним, закликав до себе, але Левицький, вбогий, нерепаний бурсак, не мав ні одежі підхожої, ні звички до громади. Бажаючи зблизитися з кращими семінаристами, Чернишевський заходив часом з ними до шинку, розмовляв, однак не пив горілки до гурту. Не одшукавши друга, стоваришувався при кінці зі своїм двоюрідним братом Пипінім, що був молодший на 4 роки.

В семінарії Чернишевський не випускав книжки з рук, робив виписки, поясняв, що трапилось, товаришам, ніколи не блукав без діла. Коли ніхто не знав якої речі, учитель звертався до Чернишевського: «Ви, бува, не читали?» Чернишевський, що доти звичайно писав у своїх зшитках, підводиться і починає: «Німецький писатель...» і т. д. Всі каже те а се, французький те, англійський те...» і т. д. Всі було слухають та дивуються; справді-бо, він надзвичайно відрізнявся від усіх своїми відомостями

та розвитком; його вправи словесні бували завжди взірцеві.

Із семінарії Чернишевський спочатку гадав їхати до академії, але якийсь родич пораяв вступити до університету; батьки не перечили, знаючи, як «унижено стан духовний»; тим-то в падолисті 1844 р. Чернишевський кинув семінарію, став готуватись дома до іспиту, а 1846 р. вступив до Петербурзького університету. Там займався переважно старими мовами, письменством та слов'янськими наріччями під приводом знаного Ізмаїла Срезневського; за його показом Чернишевський зладив словар до Іпатієвської літописі, надрукований в додатку до «Известий II. отд. Акад. наук» 1853 р. В р. 1850 Чернишевський скінчив науки і був оставлений при університеті для підготовки на професора, але в р. 1851 любов до батьків потягла його в Саратов, де став учителем гімназії. В Саратові М. Чернишевський жив самотинником і зблизився тільки з М. Костомаровим. З переїздом умерла його мати; Чернишевський одружився, а в січні 1854 р. був іменованій учителем 2-го кадетського корпусу в Петербурзі. Педагогічна діяльність його тривала недовго, бо він швидко опісля цілком віддався письменству. З літератами почав знатись уже з університетської лавки, буваючи у Введенського, з котрим познайомив його Срезневський.

Літературну діяльність розпочав Чернишевський писанням бібліографічних заміток для «Отечественных записок» Краєвського 1853 року та перекладами романів для того журналу; так, в 1854 р. був надрукований в його перекладі роман Чарльза Лівера «Семейство Доддов». Працюючи без віддиху, Чернишевський тим часом виготовив дисертацію на ступінь магістра п. з. «Эстетические отношения искусства к действительности», 1856 року блискуче боронив її на диспуті, вона була вихвалена та підписана радою університетською, але міністр освіти Норов на те не згодився, звелів її конфіскувати, і Чернишевський таким робом не дістав заслуженої пошани. Цей випадок зблизив його з редакцією «Современника», він зробився від того часу постійним співробітником сего журналу, взяв на себе відділ критики, помістив безліч журнальних статей, а крім того, дві просторі студії: «Очерки гоголевского периода» (характеристика Белінського) і «Лессинг и его время» (тут

також він порівнює Белінського з Лессінгом). В р. 1858 відділ критики Чернишевський передав Добролюбову, а сам узявся головно за публіцистику і працював так до 1864 року. За сей час він надрукував, між іншим, такі речі: «Экономическая деятельность и государство», по поводу «Очерков Англии и Франции» Чичерина, «Капитал и труд» (з поводу книжки Горлова «Политическая экономия»), переклад «Оснований политической экономии» Мілля з просторими примітками, що здобули Чернишевському європейську славу, низку переробок з Маколея під заголовком «Рассказы из истории Англии», «Борьба партий во Франции при Людовике XVIII и Карле X», «Июльская монархия», «Кавеньяк», «Антропологический принцип в философии», «О причинах падения Рима», роман «Что делать?». Тоді ж Чернишевський редагував переклад «Всемирной истории» Шлоссера, що почав був видавати Серно-Соловйович, далі до гурту з Добролюбовим видав біографії Пушкіна та Коляцова для дітей з вибіркою їх творів: першу біографію написав він сам, а другу Добролюбов. В р. 1858 Чернишевський був якийсь час також редактором «Военного сборника». Тоді ж саме Катков кликав його до співробітництва в своїому «Русском вестнике», що був ще органом чепурним, але Чернишевський не взяв участі взагалі в московських видавництвах, крім «Атеня», де помістив 1858 року прекрасну статтю «Русский человек на rendez-vous» з приводу повісті Тургенева «Ася»: то був гарячий поклик до найшвидшого знесення огидливої панщини.

В р. 1862 Чернишевський був арештований, а 1864 засуджений на 15 літ в каторжні роботи за мнимий поклик до визволених кріпаків та за шкідливий напрямок «Современника». Тоді ж появився в печаті й текст «докладу» (реляції), уложеного секретарем сената дотично справи Чернишевського (по теперішньому б то «обвинительный акт»). Там оповідалось таке. Офіцер гвардії Всеволод Костомаров був проваджений в Тобольськ яко політичний провинник. Дорогою він став перетрушувати свою скриньку, а з неї випав нібито лист Чернишевського в Москву до поета Плещеева (петрашевця); Чернишевський нібито писав, що поклик до кріпаків виготовлений, але в Петербурзі нема друкарні, де б можна було напечатати, то він просить Плещеева розшукати в Мо-

скві. Костомарова вернули зараз назад до Петербурга, де Ч[ернишевсь]кий уже був ув'язнений, і почали допитувати. Костомаров зізнав, що літом 1862 р. він їздив до Москви, то Ч[ернишевсь]кий просив його одвезти лист Плещееву; лист той він положив до себе в скриньку, а приїхавши в Москву, не міг знайти, бо він якось застряв поміж капшуками, де й перебував до сього часу. Лист той Ч[ернишевсь]кий буцім передав йому в якійсь бесідці (альтанці), де розмовляв з ним про поклик до кріпаків, що мав на меті вяснити їм сумну будущину, вироблену важкими економічними умовами панщинної реформи; ту розмову нібито чули два московські міщани, що ненароком трапились позаду бесідки. Така була б то головна провина Чернишевського.

Студент Ященко (якщо не помиляюсь, український писатель) вивів на чисту воду всю нісенітницю сеї історії. В р. 1864 він сидів за політичну провину в московськім «смирительном доме»; з ним разом відбували кару і два якісь «босяки», до котрих часто навідувався агент тайної поліції та довгенько з ними розмовляв. Нарешті один із них з журбою признався Ященкові, що його з товаришем намовляють посвідчити з-під присяги проти Чернишевського все, що буде їм сказано, а за те дістануть відповідну нагороду. Після невеличкого вагання «міщане» згодились і їх повезено до Петербурга. Подібна історія була й з Костомаровим: по дорозі в Сибір він бесідував з жандармським офіцером і прибирав способів собі на полегкість. «Шкода й гадати,— замітив жандарм.— А от у Петербурзі морочать голови, як би упекти Чернишевського, та не спроможуться. Зробіть так а так — будуть вельми вдячні». І Костомаров не міркував довго і поторохтів до Петербурга. Він був перед тим знаний яко дотепний поет-перекладач, проте ж людина дуже підла і легкодуха, зрадник і брехач; він набалакав навіть на якогось свого дядька, та в того нічого не вишукали провинного. В докладі знаходимо також допис якогось невідомого донощика з Москви (вгадували на Каткова), де читаємо: «Спасіть Росію від сього розумного соціаліста, дотепного софіста з безмежним впливом на молодіж, що ладен затопити край у крові». Приводилась записка Герцена, що кликав Ч[ернишевсь]кого до Женеви видавати «Современник», коли не можна довше видержати в Росії. І чимало дечого було нагромаджено...

Чернишевський одкидав і автентичність листа, знайденого у Костомарова, і свою розмову з ним у бесідці, potwierджену, однак, з-під присяги обома міщанами. Завиною проти Ч[ернишевсь]кого послужили також безліч уривків з його легальних творів, з поводу котрих мусив давати в кріпості пояснення. В кінці 15-літня каторга була скорочена наполовину, а восени 1864 р. Ч[ернишевсь]кого повезли на Сибір в м. Кадаю на китайській границі; там він перебував з Михайловим, котрий при ньому й умер; там написав свої кращі романи «Пролог прологу», «Дневник Левицкого» і «Пролог»; там і Михайлов написав чимало своїх перекладів, що стоять межі кращими в письменстві московському. Жилось спочатку в Кадаї не дуже скрутно, бо военного начальства не було, а смотрителем служив простенький, незлий дідусь. Літератор Шелгунов приїздив зі своєю жінкою провідувати Михайлова; вона навіть поселилась на якийсь час в селі коло острогу і прожила там аж півроку, поки не звідало начальство. Наскакали жандарми і повезли її в Петербург. Шелгунова заслали в Тотьму, Вологодської губ., а дідуся-смотрителя прогнали з Кадаєю в кінці літа 1866 р. Чернишевського перевели з Кадаєю в Александровський завод, Забайкальської області. Сюди приїздила його жінка, та їй дозволили оставатись тільки три дні — зустрічі їх відбувалися в присутності офіцера, не більше як 2—3 години. В Петербург її повезли потім жандарми, дарма що вона мала дозвіл їхати сюди від міністра справ крайових. Перебуваючи в Александрівському заводі, Ч[ернишевсь]кий жив у подовгастій кімнаточці з єдиним вікном; колись то був ганок, з його зробили комору, забивши вікно решіткою; там завжди було темно, а зимою ще й холодно; Ч[ернишевсь]кий ніколи не скидав довгого кожуха, надяганого просто на сорочку, і смушевої шапки. В п'ятьох інших коморах обік Ч[ернишевсь]кого поміщувалось чоловіка 60—70 поляків-повстанців, найбільше стояла страшна дати, майстрові тощо; задуха постійно стояла, прити-До Ч[ернишевсь]кого всі відносилися з повагою, прити-хали, коли вечорами сідав за книжки та папери, спиняли співаків та музик, хоч сам Ч[ернишевсь]кий прохав не спинятись, бо дуже любив слухати пісні; ремісники, щоб не мішати його заняттям, переходили в дальші комори; всяк старався якомога услужити: полатати одержу, ви-

мести долівку; ледве-ледве Ч[ернишевськ]ий одвоював собі право самому ставляти самовар. Перед двома роками до Чернишевського в тюрмі сиділи Стахевич, Муравський та чоловік п'ять поляків, київські студенти; всі вони зблизилися між собою, читали гуртом розмаїті твори по економії суспільній (між іншими і Мілля з примітками Ч[ернишевськ]ого), нарешті склали з себе робочу і спожиткову спілку-комуну. Але в тюрмі було також чоловіка десять шляхтичів з застарілими польсько-католицькими тенденціями; вони-то підняли галас проти спілників, обвинувачуючи їх в безбожності, а поляків зокрема в зрадництві за приятелювання з москалями. Остання громада в'язнів, завдяки дуже низькому рівню свого розвитку, поперлася за тим галасом; комуністи вирішили перейти в другу тюрму, але так не сталось: декого з шляхтичів пустили на поселення, потім донеслась чутка про знаний забайкальський бунт і забрала всю увагу. Тим-то Ч[ернишевськ]ого стріли вже без ворожості, а коли роздивились, що то за людина, пошанованню не було краю. До нього йшли за порадою, за розв'язанням спорів, за рішенням питань принципіальних; авторитет його не викликав сумніву. Через якийсь час у Александровський завод було приведено кілька каракозовців, що внесли трохи оживлення в сумне, одностайне життя тюремне. Та Ч[ернишевськ]ий не сидів з ними довго; зимою 1867 р., скінчивши строк іспиту, він був випущений з тюрми і одібрав дозвіл поселитись на квартирі поблизу. Він жив у заводського дячка і чимало гуляв по околиці, набирался здоров'я, купався, блукав по сопках тощо,— в тюрмі-бо вельми терпів через брак простору для прогулок, а на роботи, як інші в'язні, не ходив, принаймні його не посилено. Часто йому дозволяли навідувати тюремне товариство, а на різдво та паску 1867 р. він пробував навіть у тюрмі по кілька днів. Тут він читав свої романи, викладав плани не написаних ще творів, бував на представленнях сценічних, для котрих і сам написав три п'єси. Зміст одної з них такий: офіцер має дружину, котру держить взаперті, б'є, здиристує. Відки не взялись два ліберали-літератори і покладали визволити нещасну жінку або присоромити тирана. Офіцер, однак, нагнав такого переполоху на лібералів, що вони позалазили під стіл. Після того він залишив свій канчук, що мав у руках, а приказав почасти-

вати літераторів чаркою горілки; один із них виспівав навіть оду офіцерові. Останній напився і знов почав учинити дружину. Покликаний ним слуга натякав знаками, щоб літератори відіяли в офіцера канчук, а самого вигнали, але ті стояли по його боці; тоді слуга розправився з усіма сам.

Друга п'єса звалась «Мастерица варить кашу», а третя, найбільша, «Другим нельзя», в трьох актах. Зміст останньої, коротко кажучи, такий: чоловік радить жінці зійтись з приятелем, а сам застається докупити з ними,— вона ж однаково кохає обох. В тій комедії, як поясняв Ч[ернишевськ]ий товаришам, він вивів не типи, а 2—3 знані йому особи, яких, може, більше й немає, не державсь ніякої тенденції, бо виставлені події — річ виємкова.

Чернишевський був прекрасним оповідачем; одразу витворював перед слухачами цілі повісті, мовби читав з книжки. З писаного по тюрмах назвемо вдруге три прологи романи, задумані ще в Кадаї 1865 р., а скінчені 1868 р. в Александровському заводі, а власне: «Пролог к прологу», «Дневник Левицького» і «Пролог». Із них, скільки нам відомо, лишень перший був надрукований за кордоном (Лондон, 1877). У всіх трьох романах виводяться ті ж самі люди з початку 60-х років; дія ведеться на провінції і в Петербурзі під той палкий, кипучий час. Цікава річ: в романі «Пролог к прологу» Ч[ернишевськ]ий виводить між іншими і себе з жінкою, а під іменем Левицького зображає Добролюбова, которого дуже любив та поважав. Під іменем Соколовського змальовано також знаного польського повстанця Сераковського, повішеного Муравйовим. В р. 1869—70 Ч[ернишевськ]ий почав у Александровському заводі писати ще четвертий роман, за котрий приймался кілька разів, але котрий нарешті мусив спалити; події, описувані в ньому, дотикалися 62—63 років; звався він «Рассказы из Белого зала».

В падолисті 1871 року прийшов царський указ визволити каракозовців з каторги а повернути в поселенців. Їх переслали в Якутську область; двое з них (Ніколаєв та Шаганов) трапили на Вілюй, їх розігнали по улусах; в город Вілюйськ вони прибули в апр. 1872 року, а вже Чернишевський був там, хоч вони лишили його були в Александровському заводі, не мавши гадки знову стрі-

та нічого не вдіяв і був арештований. Ч[ернишевськ]ому ще гірше стало жити: навколо тюрми поставили воєнну сторожу, Ч[ернишевськ]ого нівроку овсі не випускали за ворота, а потім його став супроводити жандарм скрізь, куди б він не пішов. Познайомився Ч[ернишевськ]ий з якимсь попом, став інколи навідуватись до нього — попа заслали ще в дальшу глушину. Нарискався якийсь безглуздий справник з панібратством, а коли Ч[ернишевськ]ий вхилився такої честі, той почав йому всякі утиски коїти, і так без краю.

Вілюйці згадують Ч[ернишевськ]ого як людину надзвичайно простої та правдивої вдачі; не тямлять, щоб він коли вдав з себе іншого, як справді є; так званій «вищій громаді», що перлась до його в тюрму, він прямо відмовляв прийому, зате був без кінця прихильний до сірого люду, з великим і малим вітався при стрічі, заводив розмову, розпитував про життя, дуже всім, як кажуть, цікавився. Коли довідався, що хто хорує, то посилав або й сам водив до лікаря, просив остатнього потурбуватись, спостерігав, щоб той не одвертівся обіцянками. Найбільше любив діток, з охотою одвідуєчи хати, де їх бувало густенько. В теплу годину Ч[ернишевськ]ий любив погуляти по городу та околиці, іноді блукав цілими днями, розмовляючи сам до себе або виспівуючи вголос пісні,— співав, додають місцеві люди, «по-німецькому»; коли забачив супроти себе яку «значну» або неприємну особу, зараз звертав набік і брав інший шлях. Зодягався вельми просто: полотняні штани та сорочка, зверху хавельми, невеличка шапчинна «блинцем», ось і вся звичайна його одіж; серед літа назував іноді валянки; комір сорочки завжди розстібнутий,— так показувався усюди. Панське убрання, що йому слали з Росії, роздавав бідарям. Годувався переважно молоком з житнім хлібом, а обід хоч замовляв, то частіше віддавав послугачеві. Коли де бував, то звичайно не їв і не пив нічого: налляють склянку чаю, так так вона й захолоне. В камері Ч[ернишевськ]ого завжди була привішена під самісінькою стелею невеличка діжечка з водою, мабуть, щоб не налазили таргани, котрих тут страшенна сила.

Не любив Ч[ернишевськ]ий, щоб прибирали в його — се, певно, через те, що гидував підгляданням, котре міг допускати; тим міркуванням чи не треба пояснити також і се, що Ч[ернишевськ]ий повертав назад, зобачивши

незнайому людину. Спочатку він стискав руку кожному якутові, але потім залишив і другим радив, щоб упередити можливість зарази. Ні з ким із обивателів ніколи Ч[ернишевський] про політику не розводивсь. Один інтелігент висловився раз, що вірші — бридня, що згодом запанує сама проза. «Який ваш суд?» — спитали в Ч[ернишевського]. «А як на вашу думку, чи перестане коли люд співати пісень?» — відмовив Ч[ернишевський]. Один бесідник сказав між іншим Ч[ернишевському], що його брат учиться в університеті; Ч[ернишевський] на те тяжко зітхнув. «Чого се ви так зітхаєте?» — запитав його бесідник. «Хто зна, що спіткає його на тому шляху», — ніби відповів Ч[ернишевський]. Нещасну молоду людину справді розстріляли згодом.

Переписувався Ч[ернишевський], скільки нам відомо, тільки з жінкою; листи як від нього, так і до нього йшли через поліцію та губернатора, пильно перечитувались (закон про перечитування листів державних провинників не стратив ваги й досі, являючись одним із найгірших скорпіонів); Ч[ернишевський], коли правду нам передавали, писав звичайно по кілька стрічок, але й тут не встерігся лихої години: за якийсь «злочинний» лист губернатора велів раз посадити його на три доби під арешт (арешт в арешті!). Нам оповідали, що той засуд страшенно обурих Ч[ернишевського], що своє обурення він виявив досить палко та нездержно, дарма, що виглядав урівноваженим; та й чи здужав би хто не обуритись?

Літом 1883 року в Вілюйськ налетіли жандарми, щоб забрати Ч[ернишевського]: йому дали право вернутись до Росії. Ч[ернишевський] був уже дідусям і не здужав їхати верхи, то його мусили везти на санях (возами тут не їздять). Тюрма лишилася пустою. 1889 року до неї знов було замкнено чоловіка 20 політичних каторжників, але через півтретя року їх перевезли за Байкал в Акатуйський рудник. Сумно позирати на палі, що були моголою такого світового розуму, як Ч[ернишевський], за котрими конала та мучилось стільки молодих душ. Весною, коли розливається Вілюй, хвиля з страшенною силою б'є в беріг, а б'ючись, підмиває та зносить кручу; не мине, може, двох-трьох років, як тюрма, де загинуло стільки невідомих мирові думок, загуде на віки вічні в прірву, не останеться й сліду ганебної жорстокості людської.

Вернувшись до Росії, Ч[ернишевський] перебував першого часу в Астрахані, цурався громади, любив самотину і знов віддався праці літературній. Головним трудом того періоду являється переклад сливе 12 томів (по 1000 сторін в кожному) «Всесвітньої історії» Вебера, причому Ч[ернишевський] додавав свої примітки і цілі розправи історичні, а в другим виданню першого тому помістив «Очерк научных понятий о возникновении обстановки человеческой жизни и о ходе развития человечества в доисторические времена». Крім сего, Ч[ернишевський] здужав помістити в «Русских ведомостях» простору статтю «Характер человеческого знания», а в «Русской мысли» вірш «Гимн Деве неба», розвідку «Происхождение теории благотворности борьбы за жизнь» і «Матерьялы для биографии Добролюбова». Підписувався понайбільше Андреев.

В р. 1889 Ч[ернишевський] переїхав у своє рідне місто Саратов і там умер з 16 на 17 окт. в 12 годині 35 мін. ночі; хорував здавна катаром жолудка, перед смертю вгратив свідомість, дуже мучився, проказував з Вебера; нарешті кров кинулася до мозку, і його не стало, навіки закрились очі, навіки схололо серце людини, які не часто одвідують світ. Пером земля нехай буде мученикові хоч по смерті, коли довелось так терпіти та страждати за живота! А за віщо? Ч[ернишевський] ніколи не закликав до бунту чи повстання, але з невмолимою логікою та яскравістю розкривав на очі кожному дійсний стан сучасності, стоячи переважно на ґрунті суспільно-економічному, мало торкаючись обставин політичних, хоч з його писань ясно було, як він дивиться на ті обставини. Осередок ваги Ч[ернишевський] бачив у народі, а насамперед в його добробиті матеріальнім. Вся вина Ч[ернишевського] перед урядом лежала в тім, що се була людина неодхильної логіки, страшна для того, хто боїться світла критики, а держиться лишень примусом та темнотою. Чернишевський був іменно світлом все озаряючим, а се не мала вина сама з себе. Крім того, йому приписували події, до котрих він не мав аніякісного докторку; його вважали за чоловіка, здатного на все проти існуючого ладу. В маю 1862 р. (оповідав сам Ч[ернишевський] товаришам) в розпал пожарів петербурзьких до нього в хату влітає Достоевський з такими словами: «Миколо Гавриловичу! Ради самісінького гос-

пода, прикажіть спинити пожар!» Ніякі запевнювання, що він не має зв'язків з паліями, не пересвідчували Достоевського, — він вийшов з розпукою та прежнім розворушенням. Що ж могли гадати про Чернишевськ]ого другі, а тим паче уряд, та ще під такий бурливий, багатий подіями час? Ті, кому треба було, обрали для себе найдорогоціннішу жертву, підтяли велетня, що в другім краю повернув би був колесо суспільності на іншу стежку. Натомісць йому судилася каторга, що приневолила мовчати, кувала думки. Двадцять років безперестанної муки не загасили, однак, того великого світоча, не приглумили палкої любові до рідного люду, для котрого він працював до смерті. Людина — гідна подиву, приклад — гідний наслідування! Тож пильніше звернімо свої зорі! З почуттям шаноби та побожності згадаймо небіжчика!

Ноябрь 1894 р.

МИХАЙЛО ЛАРІОНОВИЧ МИХАЙЛОВ

Тяжким трагізмом відбивається на тлі минувшини нещасна доля Мих[айла] Ларіоновича Михайлова, одного з найкращих та найталановитіших поетів російських. Родився Михайлов 1826 р. на Уралі. Діда його, дворового чоловіка, засікли на смерть Аксакови за те, що посмів боронити свою волю, даровану йому старою панею, а не признану наслідниками. Про ту історію розказав у своїй «Семейной хроніке» Сергій Аксаков, а вдруге сам внук в повісті «Село Чембурово». Батько Михайлова, гірський урядник, був людина вельми освічена, а мати була княжна киргизька. У хлопця змалку були аж три напутники: француз, німець і поляк-засланець. 1836 р. Михайлов став учитись в Уфимській гімназії, та не скінчив її, жив якийсь час у Оренбурзі, а 1844 року вступив до Петербурзького університету вільним слухачем. 1845 р. стали появлятися в «Иллюстрации» і других виданнях його вірші; перші успіхи відтягли молодого поета від занять шкільних, а наvertsали більше до музи; тож батько, противний літерацьким заняттям свого сина, відмовив йому всякої грошової заповоги. Михайлову довелося терпіти страшенну нужду. Через те 1849 року він мусив шукати собі служби і переїхав до Нижнього Новгороду. При тім він не кидав улюбленої праці, а вірші посилав переважно в «Москвитянин». До того ж, узявся й за прозу і зложив кілька повістей, як-от «Нянюшка», «Он», «Адам Адамыч». 1852 р. приїхав до Петербурга і зробився співробітником разом двох журналів: «Современника» і «Отечественных записок». В «Современнике» за 10-літній протяг часу надрукував п'ять повістей, а саме: «Кружевница», «Голубые глазки», «Деревня и город», «Африкан», «Вольная пташка»; крім того, чимало статей критичних та публіцистичних, як-от: «Джордж Эллиот», «Женщины», «Американские поэты и романисты», «Дж. Ст. Милль об эмансипации женщины», «Юмор и поэзия в Англии», «Женщины в университете»;

помішав також віршовані переклади видніших європейських поетів. В «Отеч. записках» надрукував просторий роман з життя провінціальних акторів «Перелетные птицы». Писав Михайлов і в других журналах — повісті, оповідання, переклади, віршами і прозою. 1858—1861 побував за границею, об'їздив важніші центри Європи, а свої спостереження та враження видрукував у «Современнике» 1858—1860 років.

Натура чутка та перенятлива, цілком жіноча, літератор з природної вдачі, Михайлов стояв оддалеки всякої політичної діяльності аж до кінця 50-х років. Шелгунова перша пхнула його на той шлях. Восени 1861 року він випустив поклик до молодіжці і кілька зшитків під назвою «Великорусс». Видання ті мали надзвичайний успіх, а особливо поклик, у котрому Михайлов вказав молодіжці її будучу ролю. У «Великоруссе» він безпохибно прочув і висловив найдушевніше бажання громади — конституцію з федеральним складом країн, а зокрема свободою Польщі. Михайлова арештували, і сенат засудив його в каторжні роботи. В кінці жовтня 1861 р. коло 300 студентів було одведено за університетські демонстрації з Петербурга в кронштадтську кріпость, де перебували з місяць. Почувши про засуд Михайлова, замкнуті написали до нього прощальний лист в стихах — знану пісню, що починається словами:

Из стен тюрьмы, из стен неволи
Мы братский шлем тебе привет...

Молодіж зве тут Михайлова своїм учителем. Михайлов відповів сердечним віршем, котрий подаємо отсе в перекладі:

Дружно, міцно всіх вас, браття,
Я б до лона притулив
І надії і прокляття
З вами разом поділив.

Так женуть лихі катюги
З гурту рідного мене
В хмурий край снігів та хуги,
В підземелля кам'яне.

Хай судились тьма та холод,
Хай тяжкий рудник — і там
Найсвятішу віру в молодь
Збережу на глум катам.

У гнітучій млі загнання
Непохитно світла жду.
А в душі одно бажання,
Як молитву, покладу:

Будь навёрсі сила ваша,
В бою стрінь побіда вас,
І минай гіркоти чаша,
Що труїла стільки нас! *

Написав Михайлов ще один прекрасний вірш по до-розі в Сибір про гірку долю кайданників, та не знаю, чи той вірш був де надрукований. Сибірська громада вітала Михайлова з превеликим співчуттям та шанобою, робила овації, а найдужче в Тобольську, де з нього зняли навіть фотографію: сидить перед рішотяними ворітьми тобольського острогу, в арештантському убранню та кайданах, знятий у весь зріст. Ті овації потім окошилися на декому з урядників тобольських.

Каторгу Михайлов відбував у Кадаї, на китайській границі, і завжди марив тікати; ота надія додавала йому сил та терпливості нести тяжке життя невольницьке. У його було навіть 700 руб. грошей приховано на всякий раз. На жаль, він зважився повірити свою тайну якось авантюристові, польському повстанцеві Бингарові, з котрим умовився втекти до гурту. Бингар узяв до свого розпорядку гроші Михайлова і потихеньку попросив начальство, щоб його перевело в другу тюрму. Таким робом зникла надія на втечу. На деякий час, як уже знаємо, до Михайлова приїздила Шелгунова і прожила з півроку поблизу острога, але налетіли жандарми, арештували її і помчали до Петербурга. Все те важким каменем лягало на його розворушену душу і нарешті поклато його до труни: він умер в тюрмі літом 1865 р., в 39-й весні свого життя.

В письменстві російському Михайлов займає визначне місце як взірцевий поет-перекладач, котрому не було рівного між тогочасними поетами; такий суд складають поважні історики літератури, нпр., Скабичевський у своїй книзі «История новейшей русской литературы». Його чудові переклади здибаеш у кожній читанці для школярів, як також по збірках творів класичних для дорослої громади, а такі твори, як «Сон невольника» Лонгфелло,

* Переклад П. Грабовського.

«Пісня про сорочку» Гуда, «Скутий Прометей» Есхіла, пісні Бернса або Гейне становлять найкращі перлини в перекладному письменстві російському, дарма що воно таке багате.

Для нас, українців, Михайлов цікавий та гідний уваги і яко перекладчик Шевченка на мову московську. В збірнику його творів («Стихотворення М. Михайлова», 1860) надруковано дві п'єси: «До Основ'яненка» і «Іван Підкова»; остання видрукована також в книжці московських перекладів Шевченка, виданій Гербелем, і являється, по-нашому, найкращим з усього, що там зібрано: переклад визначається близькістю передачі, добірністю вислову, мелодійністю вірша, читається легко і не прокидає обурення своєю недотепністю.

В р. 1890 вийшов поповнений збірник перекладів Михайлова, та, проте, звичайна громада читачів ледве чи й знає, що то був за чоловік, як конав і за віщо.

Тому-то ми зважилися отсе подати дещо до відомості читачів українських. Нехай спогадають добрим словом достойну людину.

Ноябрь 1894 р.

ЧЕРВОННИЙ ЖУПАН

НАРИС

Зимового ранку під'їжджав я до однієї з якутських управ (рід нашої волості). Сивувасте світлечко розливалось по пухкому снігові, над покрівлями кількох руських хатин звивався привітний димок, клубками розсипаючись у повітрі. Зморені коні ледве перебирали ноги, — я їхав під недорід: сіна не косили, скотина вражала бідокраю і падала серед дороги. Скрізь мене вражала бідокраю, скрізь передо мною вставали картини нелюдського існування, скоро я заходив до якутської юрти (міське житло — хлів, обмазаний кізяками, з товстими крижаними вікнами) або стрівався з тубільцями. Брудні вишусякої можливості, з остудженими носами та щоками, понайбільше сліпі або косі, — отакими були переважно мої перші знайомці. Серце стискалося на вид країни — суворой та нещасної.

Ось заманячив на пригорі якийсь хмурий, обдертий будинок; загавкали собаки.

— Школа! — звернувся до мене в тій хвилі мій візник. — А от і управа! — додав він, показуючи рукою на другий будинок — ще дужче обдертий та невидлядний. Услід за тим візник моторно виплигнув із саней — приїхали. Я позирнув на управу: вітер грюкав пошматованою вивіскою об стіну, рвав дошки з криші; від усього подихало сном та пустою. В управі, проте, повставали: оклецькуватий писар з якутів зітхав, протираючи очі; його помічник шамотів паперами; до кухні набирались людці, що все були такі ж голодрані та замурзані, яких уже мені доводилось бачити. Писар повітав мене з добродушною ласкою, що так подобала його годованій по-статі; господарка, досить принадна молода якутка, турбувалась коло самовара. Любо пригрітись у затишку після цілих тисяч верстов лихого подорожування по сльоті або холоді; любо нарешті зобачити близький кі-

нець настогидних митарств, хоча б тебе навіть провадили до пекла,— любо принаймні на одну-дві години... а там... змучена думка не сягає далеко, переболілі кості прагнуть відпочинку, щоб завтра защеміти ще дужче, ще гірше... Незабаром і мій шлях кінчиться; часом аж страшно було згадати про те... Але в ту мить я тільки бажав погритись, перепочити... Кухлик, другий чаю покріпили мене трохи; приємна теплінь розливалася по задублому тілу... Забутися б від усього, набратися сил після стількох літ задухи, самоти, розпуки, хороб; забути б... Так де!.. Передо мною появляється скулений, сухий, в лахмітті дідусь-якут, покірно схилиє голову і починає кланятись раз за разом. Я не знав, до чого воно йдеться.

— Тойон, тойон! (Пане, пане!) — повторяв дідусь, кланяючись.

Він став щось висловлювати по-якутськи швидко та палко, але що, я не міг розібрати. Одно хіба я зрозумів відразу: що це був не звичайний старець-прохач, яких незліченна сила поміж якутами, а що тут, певно, криється якась «образа», ремство на людей або долю, словом — що-небудь схоже. Мені здалося навіть, що обличчя дідусеве не раз мінилося, а на віях тремтіли каплині сліз.

— В чому річ? Чого йому треба?

Писар і кілька інших зареготались.

— Шалений... до всіх в'язне... вештаючий... Чимало тут таких... «Баратур, баратур!» (Гайда!) — гнав писар «вештаючого».

— Та з якої ж ради він до всякого в'язне?

— Ет... Не забалакаеш з ним... сам не тямить, чого йому треба; ремствує на всіх і все... дурниці верзе... Чимало тут таких... про сіно... про ставки... про недоїмки... дурниці, одно слово, верзе... «Баратур, баратур, акари!» (Гайда, гайда, дурню!)

Прохач заморгав очима і, зігнутий, пригноблений, пішов нерівною, хиткою ходою до дверей. Почувся гамір серед люду,— сміялися, очевидячки, з «безглузлого», той мовчав понуро, напружено, від часу заглядаючи крізь двері.

— «Баратур, баратур», Червоний Жупан!.. Його, бачте, Червоним Жупаном величають у нас,— додав писар, звертаючись до мене.

Червоний Жупан, видно, не хотів вгамуватись, стовбичив край порога, усе поглядаючи на наш бік.

Запрягли коненят, і я виїхав з управи. Минуло з тиждень. Я опинився «на місці», верстов сто за управою, в невеличкій якутській юрті; зацікавлені якути просто не давали мені спокою спочатку. Одного ранку, коли я ще був у ліжку, передо мною знову станув скулений, сумний, «вештаючий» Червоний Жупан. Знову поклони, знову палкі несподівані зливи — немов просьби, немов ремства, немов бог знає й що... Я нічогосінько не розумів по-прежньому; я чув, що не маю чим допомгти, а що допомгти було б треба,— допомгти не шматком хліба або пучкою чаю, а чимось іншим, більш дійсним. Довго силкувався пересвідчити мене в чомусь Червоний Жупан, довго дивився на мене журно та докірливо і виїшов — сумтний, невдоволений. Таке повторювалося кілька разів. Потроху я обізнався і з особою Червоного Жупана, і з його «шаленством». Червоний Жупан жив самотою, і з його «шаленством». Червоний Жупан жив самотою, а колись у нього малась дружина і дітки. Був то якут середнього достатку — мав юрту, десятків два худоби, середнього достатку — мав юрту, десятків два худоби, сіножатку, словом, усе, без чого якут-господар стає «бахсаном» (сіромахою). Але ось усяке лихо посунулося на голову Червоного Жупана: жінка вмерла з родин, дрібнят роздав по людях, де вони спочатку посліпли, а потім також перемерли. До управи налетів вихром якийсь урядник-слідчий, і Червоного Жупана докупи з іншими потягли на його грізні очі. Тут Жупанові вигодили сили досить зрозуміло, що він кілька літ не платить податків, а мусить вистачити безодмовно... Даремно бо жився та присягався Червоний Жупан, що до остатньої копійчини все вносив князеві (так якути величають своїх старостів), — квитків у Жупана не лишилося, а староста (о, тямуща людина отой староста!) «знать не знає, відати не відає». Продав Жупан дещо з худібчини, збув за безцінь роками придбане сінце: все загарбав оте один з управських глитаїв, що пильно сидів на сторожі, сплативши частину незліченної недоїмки Жупанової. І почали осідати злидні сірому Жупану, почав він підпадати з року в рік, поки не зробився старцем без повороту; юрта його розвалилась, нової будувати не став,— дарма праця... До того, на Жупана почало щось находити... Зажурився Жупан над своєю гіркою долею і заплакав; ніхто не бачив, правда, його сліз, але багачко люців

чули, як виспівував Жупан. Ідучи на бику верхи, про своє тяжке життя, виспівував про худобу та сіно, що вже їх нема й не буде, жалівся на неправду людську; то справді були ридання душі — ображеної та наболілої. Потім Жупана мов вода змела: згинув кудись і пропадав безвісти; довгенько щось не було, як ось виявився і здивував людей своїм несподіваним шаленством. Жупан вишукав спосіб зарадити лихій долі таких, як сам, бідарів: треба було тільки спустити одно чимале озеро в річку, — от вам і сіножаті, і все... Прочумайся, голото; послухай, що тобі радять... Думка ця тупо засіла в мозку знищеного * Жупана і не давала спокою. Насамперед він удався з нею до голови та князів (старостів), а потім звернувся і до звичайного сірого люду. Насміхами та знушенням відповіли Жупанові... Даремно розмовляв Жупан про свої мари-привиди: снилось йому, буцім вийшов з озера водяний дух у поставі бика і став битися з духом суходолу, що також у бичачій поставі пасся по луці; страшенно билися, але нарешті дух суходолу поборов духа водяного; даремно Жупан бачив у тім привиді вказуючий палець божий, — все оставалося голосом серед пустині.

Почув Жупан, що до управи приїхав «улахан тойон» (великий пан) справник — і зараз до його; кланяється, просить; очі горять блиском надії та відряди... на жаль, передчасної. Вислухав пан і зареготався.

— Піп, бігме, піп; просто хоч у проповідники... оце так дідусь... і де в бога впійметься... Ризи б тобі, та й годі... Тривай лишень...

Погрібся пан у скриньці, пошукав нашвидкуруч і витягує нічний червоний жупан.

— Оце тобі, попе, й ризи — не треба кращих... Козак, вдягни його!

І покотився з реготу. Вдягли дідуса в панське убрання. Боже, скільки сміху було та знушення!

— Червоний Жупан! Червоний Жупан! — заgrimіло по всіх кутках управи, — і прилипло те ймення навіки. Понури голову Червоний Жупан; бачить, що не дійти йому «правди», поклонився низько і вийшов. Тиск люду гнав за ним.

— Гей, бийте у дзвони... служба буде... попа нового

* Знищений — збіднілий; від дієслова *знищити* — збідніти.

настановили... — і жорстокі гигашки покривали ті грубі діткльві жарти.

І побрів собі Жупан один зі своєю думкою — незрозумілий, оганьбований. Але те його не зраджувало. Ні одного тойона (пана) не пропускав Жупан, щоб не висловитись перед ним, не поділитись думкою, не попросити за помочи. До владики його не пустили; тоді Жупан почав перепитувати крізь вікно і був допущений.

— Безглуздий, ваше преосвященство! — доклав якийсь тойон управський; владики махнув рукою, — і вивели Жупана без нічого.

Не залишив Жупан підмовляти до своєї думки і звичайних людей, подавав просьби до всяких осіб, але все по-дурному. Жупан зробився «притчею во языцех».

Раз якось я підійшов до річки... Був кінець серпня. На березі метушилися люди: насипали хлібом та картоплею пліт, щоб гнати в город.

Крик, галас, біганина. Серед плоту я зобачив і Червоного Жупана — він був зворушений, виявляв нетерплячку, галасував до гурту. Я підійшов — поздоровкався. Червоний Жупан покидав наші краї: ціле літчко він прокосив у якута, хазяїна плота, щоб той довів його при нагоді до города; відти Червоний Жупан зваживсь іти пішки, Христовим іменем, аж до Якутська, все з тією ж думкою, щоб допомогти бідарям.

Він був певний, що його діло — праве і що не може відмовити йому «справжнє начальство».

Лаштування скінчилось, — пліт попхався за водою. Звичайно скулений, Червоний Жупан стояв тепер прямо, посеред плоту і міцним голосом давав порядок. Ніхто не слухав його, не звертав жодної уваги, але те йому було байдуже, не спиняло нітрохи, — на душі легко і любо. Мимоволі пригадалися мені «безглузді» пошукачі усяких правд серед нашого знедоленого люду, — і з тяжким почуванням я покинув берег.

Червоного Жупана я не бачив більш...

1894 року

СЛІВЦЕ НА СЛІВЦЕ

Учіться, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь,
И свого не цурайтесь!

Ті слова пригадав я собі, прочитавши розправу д. Вільхівського про Івана Левицького з поводу 25 років його діяльності письменської. З правдивим докором згадує д. Вільхівський нашу інтелігенцію, з болем зазначає в неї брак національної самоповаги. «У нас знають,— пише він між іншим,— таких щоденних літературних робітників московських, як Сибіряки, Решетнікови, Потапенки, а не знають такого таланта, як Левицький, не знають романів Мирного, оповідань Федьковичевих або Франкових». Дійсно — сумно. Та, поділяючи тяжкий жаль з поводу нашої української безжурності до всього рідного взагалі, а до письменства зокрема, ми задивовані тою легкістю, з якою д. Вільхівський зводить до спільного знаменника Сибіряка (Мамина) з Потапенком та ще й Решетнікова на придачу, стосує до купи людей, котрих ніяким робом не пристосуєш. І Сибіряк, і Потапенко, і Решетніков мають кожен свою відмінну, визначну фізіономію. Пощо ж брати їх під один шнур, пощо виробляти сумбур в виображеннях галицької громади, і так не дуже обзнайомленої з дійсним станом письменства російського? Коли можливо з натяжкою балакати про Сибіряків та Потапенків, то вже ніяким чином не заговориш про Решетнікових, бо Решетніков яко писатель був у Росії тільки один, та, на жаль, завчасу помер (1841—1871), а натомісць не бачимо і не бачили такого другого. Решетніков не «щоденний літературний робітник московський», якого працю сьогодні прочитаєш, а завтра забудеш. Ні, такі не густо родяться, а, з'явившись перед світом, надовго остаються живі в його вразливій уяві, зіркою сяють йому серед темряви, навчають (а се

головна річ) справжньою, діяльною любов'ю любити пригнобленого брата, служити ліпшій справі своєї батьківщини. Таких письменників, щоб писали «кров'ю серця і соком нервів», щоб плакали щирими сльозами над нещасною долею людини, того затопаного в багні та нарузі образу божого,— таких письменників, кажу, не гук, а саме таким був небіжчик Решетніков, що заставляє нас ридати над своїми знедоленими «Подлиповцями», опанує нашу душу, пробуджуючи в ній найсвятіші почуття до ближнього — забутого, зниженого, окривдженого, що навіть подобу людську втратив. Перейдуть часи, Потапенки та Сибіряки зробляться «преданьем старини глибокої», але ім'я Решетнікова безстороння історія збереже від забуття до гурту з невеличким рядом справжніх борців за кращу будущину та визволення чоловіцтва, справжніх оборонців тої верстви суспільної, яка найдовше і найгірше стогнала в путях безправності.

Решетніков не ширяв на крилах фантазії, не вистругував панським звичаєм своєї мови, не заносився в облоки, а держався землі з її горем та нудьгою, з її безпросвітною темнотою, з її пеклом кромішним. Вийшовши з простого та вбогого осередка, Решетніков до смерті болів муками того осередка, жив його життям, розказував про нього світові у своїх творах, щоб хоч що-небудь зробити на користь йому, а розказував, до того, його ж власною мовою, як роблять справдешні писателі, що держаться ґрунту, як робить і наш Шевченко. Чи можна ж Решетнікова рівняти до Потапенка або Сибіряка?

Потапенко — писатель не симпатичний з погляду ідейно-громадського, але не без таланту, котрому шкодить тільки чисто казкова плодовитість; та з купи сміття або полови в нього можна вибрати кілька зерен, насіпати поодиноких епізодів дуже цінних, навіть для перекладу на мову українську, нпр. з повісті «Генеральская дочка». Сибіряк — не менше плодовитий оповідач, переважно на заснові етнографічній, іноді дуже скучний, а вдруге цікавий, не без теплого почуття до простого люду, але — повторяємо — громада забуде їх обох, як тільки перестануть писати, хоча серед сучасних письменників російських вони займають не остатнє місце. Ми, українці, нічогосінько не втратимо, коли овсі поминемо обох, та не можемо сказати того ж про Решетнікова, не можемо гуртувати його з ними, як то робить д. Вільхів-

ський. Навпаки, ми порадимо — хоч наша рада може видатись непатріотичною — українцям читати Решетнікова поряд з Левицьким, Мирним, Федьковичем та Франком, а переважно перед деякими іншими письменниками нашими, бо коли такі твори, як решетніковські, можуть засталити в серці читача любов до рідного люду, призвичаїти думку писати про нього його ж власною мовою, себто, кажучи зокрема, українцеві писати про свій люд та край по-українському, то такі перли, як наші «торбини реготу» або підхожі до них, тільки компромітують українське письменство і в силі відіпхнути іншу людину від дальшої знайомості з українщиною.

Мушу признатись, що на мене самого не раз робили таке вражіння деякі книжки українські. А тим часом я плакав ширими слізьми, читаючи Решетнікова, з любов'ю притуляв до розворушеного серця «Пилу» та «Сисойка», думкою ж линув до рідного села, де конали та мучились, хоч трохи й на інший лад, такі ж самісінькі «подлиповцы». Тож нехай вибачить д. Вільхівський за моє слівце на слівце. Тракувати нарівні всіх трьох письменників — то річ суперечна дійсності і цілком безпідставна, а згідний погляд на Решетнікова не має за себе жадних причинків. Недаром Тургенев в листі до Анненкова каже про Решетнікова: «Я его ценю высоко». Не цурайтесь свого, але й чужому поучайтесь, коли воно того гідне, — закінчимо ми розумним заповітом батька Тараса.

Т. ШЕВЧЕНКО В НИЖНІМ НОВГОРОДІ

В московському журналі «Исторический вестник» за май 1893 р. появилась стаття якогось Дем'янова під заг. «Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгороде», — з котрої тут дещо подаємо:

В кінці вересня 1857 року, — оповідає між іншим автор, — Муравйов (тодішній губернатор) посилає власноручний лист до К. А. Шрейдерса і запрошує якнайшвидше приїхати. Увійшовши до губернаторського кабінету, Шрейдерс дуже був здивований, що в кріслі проти Муравйова сидить сутула постать людини, одягнутої в якусь драну кожушинку та прездоровенні чоботи. Оглянувши незнайомця, Шрейдерс запомітив, що то була людина літ 40—42, з виразом глибокої муки на чолі та добрими, світлими очима; темно-русе рідке волосся було зачісане на один бік; довгі, чималі вуси характерно спадали вниз. Повітавшись, Муравйов промовив:

— Оце, Константине Антоновичу, ваш славнозвісний співець Т. Г. Шевченко...

Потім губернатор розповів про «помилку п'яного писаря», що в Шевченковому білеті замість «в Оренбург» прописав «в Петербург», внаслідок чого Т. Г. Ш[евченко] і опинився в Нижньому Новгороді.

— Поки що, — кінчив губернатор, — уклінно прошу вас, К[онстанти]не А[нтоновичу], пригостити у себе Тараса Г[ригорови]ча.

Шрейдерс з радістю пригорнув бідолашного поета, запросивши під свою гостинну стріху, де останній і прожив з півроку (трохи не до паски — каже Дем'янов). Тут, між іншим, написав Ш[евчен]ко «Неофітів» та «Нащо мені чорні брови», а також змалював олівцем художницьке обличчя нині небіжчика Шрейдерса, лишивши на ньому і власноручний підпис. Серед місцевої громади Ш[евчен]ко здобув собі пам'ятку чулої та сердечної людини, здавався ідеалом лагідності та правди; доброта

його не знала границь і стала навіть предметом багатьох оповідань, в більшості аналогічних.

В Ниж. Новгороді Тарас часто слабував, мучився душею та ридав, а особливо, коли в розмові згадували про тяжку кріпацьку долю. Тяжко передати, — каже автор, — що тоді робилось Ш[евченко]ві!

Раз якось був обід у Шрейдерса, коли це входить справник Горбитовського повіту. Господар познайомив його з Ш[евчен]ком. Поет нахмурився, поник головою і сидів мовчки.

— А позвольте вас запитати, — звернувся він несподівано до справника, — чи ви-таки справді справник?

— Справді.

— А що ж, пане справнику, ви часто маєте діло з мужиками?

— Доводиться.

— Еге... доводиться. А що, пане справнику, — казав далі Тарас тремтячим голосом, — доводиться, що... і в пику, і в потилицю, і хлосту задаєте? ...А що ж і не бити оту божу скотину, — таж вона безсловесна та безпомічна... Бийте, бийте на здоров'я!..

І по цих словах Ш[евчен]ко заридав, підвівся з-за столу і пішов до своєї кімнати. Трохи згодом Шрейдерс увійшов до Тараса; той сидів, схиливши голову та закривши вид руками. Довідавшись, що горбитовський справник особисто чоловік добрий та людяний, розворушений поет почав приходити до себе і навіть жалкував, що образив незнайомця.

У Шрейдерса стрінувся Шевченко і з Павлом Івановичем Мельниковим (Печерським). Мельников, треба сказати, любив про все блягузкати, а найбільш про історію, що була його улюбленою темою. Зайшла одного разу розмова про тутешню країну, а потім розпалений оповідач зачепив і історію українську. Господи! Чого вже він тільки не мовив — одного лишень його й чути було. Нарешті Мельников спостеріг пильний погляд Тарасів і запнувся.

— Що ж ти, Павле Івановичу, дальше не брешеш? — запитав Шевченко.

А після цього поет спокійно та методично пояснив речникові, що мовчав, доки той не чіпав України, йому добре відомої, а брехав про інші речі.

Побачивши серед громади гостей якогось джигуна

«чиновника особых порученій», що був прилизаний та розряжений, не здіймав рукавичок та завжди ламався, Ш[евчен]ко запитався господаря:

— А що це таке за панська дуля? Чий оце чоловік?..

У Шрейдерса, а не в Муравйова, здивався уперше Ш[евчен]ко із своїм приятелем Щепкіним.

Перед паскою 1858 р. Ш[евчен]ка виправили до Петербурга з жандармом.

Зимою 1857 р. Шрейдерс, будучи у Петербурзі, передав Лазаревському обличчя Ш[евчен]ка (власної роботи поета — олівцем). Лазаревського Шрейдерс розшукав десь на п'ятому поверсі; квартира його була битком набита студентами, що святкували якийсь свято. Коли присутні довідались, що перед ними той самий, у кого знайшов притулок їх коханий поет, — оваціям не було краю; молодіж носила Шрейдерса на руках... Перед виїздом з Петербурга останній дістав невеличку суму грошей та дещо з одяжі для передачі Шевченкові.

СПОМИНКИ ПРО Д-РА В. АЛЕКСАНДРОВА...

З журбою перечитав я свого часу звістку про смерть Вол. Александрова. Мені особисто доводилось знати небіжчика, хоч і ненадовго,— завжди я згадую його з прихильністю та пошануванням. Небагацько трапляється людей, так широко перейнятих любов'ю до рідного краю, незважаючи на свій поважний вік, як був перейнятий В. А[лександр]ів. Скільки в нас було патріотів, що галасували на шкільній лавці про Січ-матір та присягались писати питомою мовою, а куди вони подівались, який лизень злизав їх? Патріоти, як В. А[лександр]ів, що не тремтів за свій чин, не вважав прихильності до рідної неньки України за «помилки молодощів», а остався певним та незломним до кінця-краю,— такі патріоти щось дуже рідкі в нинішню добу. Тим дорожча для нас пам'ять покійного!

З В. А[лександров]им познакомився я 1885 року, в Харкові, в редакції одної міської часописі: нас представили одного другому яко українців. Ми розбалакались; на прощання А[лександр]ів запрохав мене до себе, після чого я став його відвідувати. Відразу причарувала мене його тиха, щира, чула та людяна вдача, його рідка простота та, я б сказав, почування товариські: ще не знаючи мене ові, небіжчик подарував мені на спогад дещо зі своїх книжечок, з найприхильнішими написами до мене яко українця,— на жаль тільки, все загубилося під час моїх посвітніх мандрювань... Чимсь рідним та затишним вияло на мене, коли я сидів поруч з А[лександров]им у його салі, украшеній обличчями гетьманів українських, та слухав його читання: саме тоді він збирав матеріали для № 1 «Складки» і перечитував мені дещо в рукописах. Між іншим, пам'ятаю відповідь Кулішеві, написану, коли не помиляюсь, самим покійником з такого приводу. З початку 1885 р. Куліш надіслав до харківської часописі «Южный край» пайку своїх поезій, котрі редакція і почала друкувати; то були переважно хвалебні гімни

Петрові та Катерині за втиски України та зруйнування Січі і т. ін.; між іншим, тут був вірш, що починався, пам'ятаю, отсими словами:

Я був собі п'яний, а баба Талалайка
Безкостим язиком мене благословила
І голову мою, почавши з Наливайка,
Високославними героями набила...

Вірш отсей і викликав з боку А[лександр]ова відповідь, що починалася так:

Ой онуче, ой онуче баби Талалайки!
Що, скажи, тебе доводить до брехні та лайки?..

Чи сам автор не помістив того вірша до «Складки», чи цензура не пустила — не знаю; мабуть, перше. Треба сказати, що «Южный край» подав поезії Кулішеві в одному чи двох числах тільки, бо далше цензура заборонила друкувати раз назавсідги які не є українські речі у видавництві, що має дозвіл виходити лишень московською мовою; а до того часу в тій часописі траплялось дещо і в нашій мові.

Ще до знакомства з А[лександров]им я вчитав у міських часописях, що він спорудив комедію «Семінарист дома, становий в сливах» (так, здається, вона називалася). Розмовляючи, якось я запитав про неї автора; пок[і]йний А[лександр]ів відповів мені на мій запит, що цензура ту комедію заборонила і що, коли пам'ять не зраджує мене, у його не лишилося навіть «чернетки». Дія ведеться на селі. Становий та семінарист залицяються до однієї дівчини, більш прихильної до семінариста, на котрого становий подав врешті донос про політичну непевність; щось похуже становило сюжет того твору.

Мені особисто радив пок[і]йний А[лександр]ів скласти життєписи видатніших гетьманів українських рідною мовою, для якої цілі брався я перечитати джерела книжкові, на жаль, я не мав тоді спромоги взятись за ту роботу.

Крім творів, українській громаді відомих, А[лександр]ів написав ще кілька віршованих казок для дітей мовою московською, а також складав поезії латинські.

Що я найчастіше згадував, то—кабінетик А[лександр]ова з обличчями письменників українських та безлічю

книжок в нашій мові, се справді здавалось і нині в моїй глухій далечині здається мені багатством неоціненним. Скільки разів я думав-гадав отут собі самотою: коли б дав бог опинитися у Харкові, зараз би до д-ра А[лександр]ова та за ті дорогі книжки — до останньої стрічечки б поперечитував, та ба... сказано — дурень думкою багатіє,— так оце й я... А коли спромога була, то все, бач, думалось, що тій спроможі не буде краю, або овсі про інше думалось,— звичайна людська доля...

Той, хто до 70-літнього віку зберіг молодечу прихильність до батьківщини, як д. А[лександр]ів, має, безперечно, право на щире пошанування нащадків,— ми певні, що вони не відмовлять небіжчиківі тієї подяки, палкою любов'ю та совісним трудом заслуженої.

ДО ТИХ, ЩО МАЮТЬ ЧИМ СЛУХАТИ

(ПОБІЖНА ЗАМІТОЧКА)

Не знаю, як би придатніш назвати галицьких москальофілів. Уявіть-бо собі: шмагають їх і спереду, і ззаду, плюють межі очі, а вони лжуть руки та навколішки виспівують хвалу своїм шмагачам-гнобителям. Трудно знайти другий підхожий приклад. Відома річ: для поступової громади російської галицькі москальофіли були тільки історичним посміховищем; уряд, хоч давав часом об'їдки з панського столу, так за те при нагоді й «латав як хоча», латає й нині. Дивовижне явище: уряд російський забороняє ту самісіньку «общерусскую литературу» галицьку, в котрій виспівуються його ж лицарські вчинки, котра тільки й снила, що про панування «всёной неделимой России» та підвертання під її ноги «Монького врага і супостата». Раджу Ос. Маркову або Мончаловському з товариством перечитати цінний історичний документ, що ось недавно оголосив хвалений ними уряд в науку нащадкам; зветься він, до слова, так: «Алфавитный каталог изданиям, на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатанию в России. Составлен в Главном управлении по делам печати по 1-е января 1894. С.-Петербург, 1894». Прочитайте, добродію, коли ще не читали,— вельми цікава річ! Умильна картина виходить збоку: поряд з виданням російських терористів-царезабийців, забороненими «Головною управою», видруковані і прославляючі російський трон та деспотство гімни москальофілів галицьких! Крашої, більш навчальної подяки не можна вигадати для рабів та блюдолизів! Але чи вони навчаться чого-небудь? Ми не певні в тому. Заборонена навіть «Галицко-русская библиография» (видана, як звісно, московською мовою.— Ред. [«Зорі»]) Івана Ом. Левицького... Сором сказати: заборонено звичайнісінький каталог, чи покажчик книжок, які були видавані в Русі австрійській русинами,— факт, якому,

може, не поймуть віри наші нащадки. Коли хто й згадає добрим словом москальофілів галицьких, так хіба через ту чорну невдячність, якої вони в даному разі дізнали. Закута в кайдани людина завжди буде викликати в нас почуття болю та прихильності...

Остаються слов'янолюбці, що досі всякими правдами і неправдами вирятовували з багна москальофілів галицьких. Але *tempora mutantur**, переміняються і слов'янолюбці російські. Напевне, щось діється з слов'янолюбством російським, коли й «останній могікан» В. І. Ламанський застромив хрест над його могилою і з миром відпустив його на всі чотири боки. «Немає в нас більше,— каже з сього поводу талановитий фейлетоніст Буква (Василівський),— ні слов'янолюбства, облісканого веселкою містицизму, ні слов'янолюбців, яко предтеч, довідців та золотоустів». Більш сорока років треба було, каже він в час[описі] «Русские ведомости» № 342 за 1894 р., щоб сучасний голова слов'янолюбський самохіть приніс сумне каяття і прилюдно відрікся він від слов'янолюбства, навіки потрощивши хибкий човник, що плавав по Тисі та Дрисі, по Саві та Мораві. Слов'янолюбство виявлялося у нас в збиранні та роздаруванні всякого символічного реквізиту; дзвонів та знамен, малюнків та книжок, коців та доброхитних складок, що переводились на австрійську та турецьку монету. Брати-слов'яни пішли були в моду, зуміли стати для нас тими захудлими небожами безцвітного образу думок і подій, котрим дарують з ласки червону хустку на шию та четвертака на цигарки фірми «Слава». Але наостанці вони нарobili прихильників. В одній слов'янській країні брати-слов'яни лупцюють самих себе; в другій—цілих два королі; в третій, у «богемських братів», стоїть в прикутку бойовнича заслона, на котрій намальовано страхаючого дракона — Росію; треба когось полякати — заслону покажуть крізь вікно; треба миритись — заслону швиряють на смітник; в четвертій, галицькій країні, «якісь збігли попи, однією ногою стоячи на австрійській межі, другою — на російській, співають Лазаря та невідступно просять заповоги («воспособления») у Москви»... Дививсь, дививсь на все оте шановний професор-дідуць, не

* Часи міняються (лат.).

видержав, висловився і плюнув. Він заявив одверто, що слов'янолюбство стратило всякі реальні підстави, смисл його давно вивітривсь, що від визнавців слов'янолюбських не лишилось нічогосінько, крім пам'ятного стягу, що пора москалям кинути опікуватися непрохано над братами-слов'янами, а зажити власним тверезим життям. Через те він, Ламанський, складає свою слов'янолюбську зброю і відрікається від своїх старих мрій та надій з сього погляду. Що відмовлять на се «збігли попи галицькі»? Чи послухаються вони розумної ради свого колишнього прихильника та почнуть «жити власним, тверезим, творчим життям» замість ловити шматки з панських рук? Невже не послухаються? А здається, що — ні, бо немає, мабуть, нічого на світі твердішого над галицьких москальофілів та міцнішого, як їх загартовані в темряві туподумства лоби. Невже і влучна довбня професора Ламанського не проб'є тих непорушних, на диво утворених лобів? Побачимо, що з того буде, хоч і не припускаємо нічого доброго. Що відмовлять також і деякі з наших старих українолюбців, що досі панькались з «чесною компанією» слов'янолюбців російських? Невже, як перше, будуть обніматись та брататись? По правді кажучи, ми ніколи не могли зрозуміти такого ганебного панібратства деяких наших українців (*potina sunt odiosa**) з традиційними, заклятушими ворогами всього українського, якими завжди були і є слов'янолюбці московські. Таке панібратство свідчить і за брак широкої української свідомості деяких наших старих українців, і за те, що вони не мають ні певної програми громадської, ні найменшого такту політичного.

* «Імена ненависні», не будемо називати імен (лат.).

НА ДАЛЕКІЙ ПІВНОЧІ

ДУМКА В ПРОЗІ

Невимовна туга щоразу стискає моє серце, як тільки я проходжу повз оцей сумний, закинутий будинок, з важким замком на воротах та карюковою печаттю на замку.

Кругом панує тиша, ні душечки, а колись... і мене тягне упасти на колінки перед високими заостреними палями двору, цілувати слід дорогої людини, — слід, що так виразно уявляє моя зворушена думка... ні, не слід... та й не однієї людини... сліди моїх милих, коханих, незабутніх... Де вони? Їх обличчя зоріли крізь оті чорні, похмурі палі, їх голоси роздавались отут серед двору... брязкіт заліз стогоном краєв груди... Все затихло нині... ані шурхне... зловіщо дивляться побиті, загратовані вікна...

Будинок стоїть на березі чималої глибокої річки... Очеркання лісів губляться в далечині... все вкрито блискучим сніговим килимом... стужа набирає неможливих ступнів, хуга ріже по виду... Безпритуло, моторошно... Оселі простяглись збоку... маніє церковця... на улиці ні лялечки... сум та мертвота завжди... Вишукали, отже, і цей куток, зробили ужиток... Даремно ховався хижак, гнаний лихою годиною, — лабети не минули його дітей; кишеня розчинилась перед непроханими чужинцями.

Побожно стою я край воріт, зазираю крізь щілі, а думка біжить до іншого краю, біжить і знов вертається... низка дивовижних подій та обставин спливає до гори... перейде час, — все стане казкою, а поки що... то гірка, непідмальована дійсність, правда, що лихше усякої казки...

Уява опанувала мене цілком; мої очі розкрились: серед ганку показався слабий та сивенький, скарючений недолею дідусь, у сіренькій свитинці, з книжкою та паперами на руках... живий мертвяк... тільки серце билось любов'ю до люду, а розум ворушили питання — земні,

споконвічні... Він жив власним осередковим миром, відтіль черпав снаги та жвавості... і все гадав, — гадав про іншу країну з її хмарною долею, неуттвом, темнотою... невідале зв'язано йому руки, приборкано його мрії... невідхильний тягар пригноблює душу... Дідусь пометнувся до хати, зник з-перед очей... але моя уява бачить... він сидить на стільчику та все пише — довго, запопадно... а за ним стежить наглядач, що ніколи не кидав на самоті...

Я похитнувся, мов підтятий; а думка робить своє; спогади пливуть знищечку, обурення росте зісподу... Була година... багно життя заворушилось... змагання вставали за змаганнями... громада прокидалась від сну, придивлювалась до меншого брата з його занедбанними потребами, ламала старі кайдани... Вибухла палка особотребам, ламала старі панування... жінка визволялась з чоловічої кормиги... хвилі нових ідей з казковою силою змивали плями сучасності, перли вперед і вперед; ремство охопило всі появи життєві, вимагаючи кращої та правдивішої будучини...

— Що робить? — заgrimів з-посеред хору ширих провідників дужий голос молодой, беркої*, талановитішої людини, — і кругом неї згуртувалось все, що було тільки рухливого, совісного, розумного; джерелом забила гаряча праця... знижені та бездольні підіймали голови, перемалювались снагою та надіями... То була світла, свята година людського прокиду, що ніколи не забудеться... Промені сипнули зусюди і на все... Але от вони почали гаснути, збігла хмарка, заторохтів грім... завірюха зломила не одного дуба, погнула не одно чоло... і молодий боець був кинутий за палі, зневажений, оганьбований... І от він працював над паперами, а пильні очі доглядачеві пронизували душу... Якись муки вертіли дідусеву (він-бо став уже дідусем) голову, сльози підступали струмом, — і в'язка списаних паперів летіла до огню, що злизував без жалю, без перешкоди до клаптика... і ніхто не довідався, про що гадала та турбувалась велика людина, які думки та мрії віддавались на жертву полум'я.

Не трохи води утекло, а дідусь не бачив просвітку, не ждав визволу... Смерть посувалась на очі, але живий дух перемагав ослабле тіло. Блиснула, отже, зіронька, — зачоченець побачив милу країну, та не радувала вона його.

* Енергійної.

Він ховався від людей; праця була його єдиною втіхою... тільки годі було працювати: очі зімкнулися навіки... Дехто і над труною вилаявся... хто сумував за світову понівечену силу...

Дідусе[ве] місце недовго тривало зайвим і знову спустіло, бо відшукали ще дальш... тута, бач, близько... Сльози мої текли на землю, де вбачався слід колишніх конань, де витав дух великої мужності... душа відчувала якусь надзвичайну силу, а невідомий голос нашіптував слова втіхи та поклику.

Вітер бурував намети, жалібно квилів над будинком; в ушах стояв брязкіт заліз, а огонь поїдав думки змученої людини; сивенький дідусь стояв перед очима, маючи в якусь далечінь, до панства любові та братерства!..

ЕКОНОМІЧНА БЕЗВИКРУТНІСТЬ БЛАГОСЛОВЕННОЇ ПОЛТАВЩИНИ

Красномовні цифри щодо економічного стану Полтавщини дає нам недавно видрукуваний та пущений у світ «Обзор сельського хозяйства в Полтавской губ. за 1894-й год». Се вже дев'ятий «Обзор» зряду, зроблений статистичним бюро Полтавського губернського земства та присвячений виясненню економічної спроможності селянства. Безвідрадно картину тої спроможності рисує він нам на підставі 776 дописів, одібраних статистичним бюро з різних кутків губернії. З 776 дописувачів 287, себто 37%, вказують на господарську незабезпеченість та безхліб'я селян, дарма що урожай в 1894 році був навіть високий супротив урожаю 1893 року. Завдяки неврожаю попередніх літ люди змушені були наробити неврожаю позик, залізи в ярмо незліченних довгів як у окремих осіб, так саме у громади та уряду, і от тепер ті позики треба хоч-не-хоч сплачувати, не лишаючи собі майже нічого інінько на прожиток. Відси нескінчимий, більше та ширше виростаючий підупад, що охоплює звільна всі куточки губернії. Трохи не чверть дописувачів констатує той сумний факт, що більша половина людності годувалася купленим хлібом, не мавши або продавши з необхідності свій власний. Якого великого розміру досягала нужда, про се свідчать дальші цифри «Обзору»: 57,5% дописувачів стверджують факт нужди в протягу більш як півроку, а 17% з них так кажуть навіть, що люди не мали свого хліба в протягу цілого року. І це — зважте — при високому врожаю! Що ж було б під недорід, як в попередні роки? Справжній голод, не кажучи зайвого. Підупад почався не вчора і дурдарства, щоб один або два роки доброго врожаю підвели люд з того прогресуючого підупаду. При всьому тому з висновків статистичного бюро виходить, що безхліб'я згаданого року не так дошкуляло, як попереду, бо зубо-

жена частина людності, завдяки низькій ціні на хлібні продукти, а відповідно високій зарібницькій платі мала спромогу прогудуватись «без натуги фізичних та господарських сил», «тихим старанням», як висловлюється один з дописувачів, себто кажучи просто, без кучерявих фраз: шукаючи заробітків на боці, з самостійного господаря стаючи наймитом, побільшуючи з протягом часу і без того широкі кадри сільського пролетаріату. Недорід попередніх літ був тільки одною з причини невиплатних позик у Полтавщині, але не головною або єдиною, тим дужче, що цілковитого недороду і не було; головна причина зростаючого вбожества — се загальна розхитаність та підупад сільського господарства, що люд не здужає вже боротися проти випадкового лиха, як незначний недорід, град, кобилка тощо; не рятують його вже, як бачимо, навіть «високі» врожаї; тут криються причини більш глибокі, більш корінні та органічні. Дописувачі (14%) вказують на плоский вимолот хліба в деяких місцях, але се знов причина частна, випадкова, така, що при високому врожаю не може мати жодної ваги. 31% дописувачів покликується на здирство при стягуванні хлібних позик за попередні роки, — причина справді важна, не випадкова, властива якому-небудь одному рокові, а загальна при стягуванні всяких довгів з люду, хоч і не першорядна. «Здирство та штрафи», каже дехто з дописувачів, вганяють селян в нові позики у свого брата жмикрута за нелюдські наростки* для сплати старих Паутиння, що почало охоплювати хлібороба, не випускає його таким чином із своїх обіймів, а снується круг його дальш і дальш, без краю. Найбільша ж частина дописувачів (55%), місцевих жителів та господарів, добре ознайомих з дійсними обставинами життя, вказують на безземельність або малоземельність селян як головну причину їх убожества. Оце буде річ найвідповідніша справдішньому складові життєвих умов, що вкінєць захитує та підтинає всяку можливість корисного господарювання для мужика, тим дужче що Полтавщина завжди належала до губерній з найменшим пересічно наділом на ревізьку душу. Безземельність жене селянина на далекі заробітки, шпурляє в наймити на місці, а дехто так овсі кидає хліборобство, беручись за промисли,

* Наростки — проценти.

бо з ріллі не виживеш. Одним із перших наслідків безземельності являється також і те, що цифра домашньої худоби з кожним роком уменшається та падає, скотина упливає з мужицьких рук не спиняючись. Цікаві звістки начитуємо в «Обзорі» щодо цього сумного явища. «Худоба в протягу 1893 та 1894 років перебувала, — пише «Обзор», — в найліпшому стані, в найбільше сприяючих умовах, коли звертати увагу на погоду годину та достаток паші...» Але з дальших сторін «Обзору» бачимо річ трохи в іншому світлі: паші було вдосталь через те, що дуже мало було худоби. Скільки ж саме було? — «Не побільшало супроти торішнього, — коротко відповідає на те «Обзор», а торік, себто в 1893 році, як начитуємо далі, — «безліч господарів розпродала майже всю свою худобу через недорід, крім найпотрібнішої, а бідарі остались цілком без ніякої скотини». Набути знову худобу селяни не мали спромоги, завдяки високим цінам, поголовному знищенню господарства та невиплатності позик, як се доводить більшість дописувачів. Скотина не гуртується навіть в руках жмикрутів, а уменшається в цілій губернії, відси й високі ціни на неї, дарма що ні на що купувати. «Грошей, — каже не один дописувач, — немає ні в кого, а продати теж нема чого». В кого ще оставалась худобина, той умудрявся зарадити лихові в такий спосіб: продавав на ринку кращу та дорожчу скотину, а собі старався набути пліхшу, дешевшу. Дуже багачко селян знаходили собі таким робом гроші для сплати податків та вдоволення своїх насущніших потреб. Не міняв волів на телят та сухоробрих шкап тільки той, хто їх не мав, бо круторогі доброго старого часу одходять в обсяги минувшини, трапляються часом у заміжніших козаків як щасливий виняток з загального складу речей. Худоба як схудорлявіла до неможливості. Все оце тичеться не тільки 1893, але й 1894 року, що відрізняється своїм високим урожаєм перед іншими.

Невдивовижу після цього, що більшість дописувачів свідчить про широкий підупад мужицького добробуту, про швидкий зріст того підупаду та його неминучі наслідки. Потрібні найсприяючі обставини, і то в протягу цілого ряду років, щоб селянин міг видужати з тої економічної хвороби, звестись на рівні ноги та полатати дірки в своєму зруйнованому господарстві або й закласти наново цілком. Чи йдеться ж до того справді? Чи єсть же

хоч невеличка надія на поправку тої лихої долі селянської? Поки що безсердечна дійсність не дає підстави для красних сподівань в тому напрямі. Щоб сплатити позики, селянин везе на торг свій хліб, свою криваву працю, не міркуючи довго над тим, що доведеться їсти самому. На торзі селянина обхоплюють цупким кільцем безвихідності: з одного боку, страшно знижена ціна на хліб, з другого — жмикрутські обертаси скупщиків та комісіонерів-факторів різних купецьких фірм, що б'ють переважно на безвикрутність з усіх боків оточеного бідною хлібороба. Скуповують комісіонери хліб у селян далеко дешевше супротив риночної ціни. Селянин хоч добре про це знає, та нічого не порадить, згинаючись під тяжкою лиходійних обставин. Поряд з безвідрадними умовами мужицького життя дописувачі підкреслюють ще такий факт першорядної ваги: се страшенна висота сплатків, цілком не відповідаюча тій земельній дохідності, яку дістає за свою працю та піт обдертий селянин; хлібороб віддає до розправи майже все, що придбає з землі, нічого не лишаючи для себе. Кінець кінцем, і заможний господар, і бідуючий зводяться нінащо: перший через низькі ціни на хліб, а другий — через малоземельність, брак худоби, дорогі відробітки за чужу землю та пашу, надмірність оплатків та позик, здиство при їх стяганню і т. д. «Про піднесення мужицького добробуту тепер, каже один з дописувачів, нема чого й мріяти, не то що міркувати».

Нема чого й дивуватись, що люд незлічимими валками подається на далекі заробітки або тікає шукати щастя на Амур, не знайшовши його у своїй рідній батьківщині. В 1894 році на заробітки помандрувало більш як 25 000 чоловіка; йшли з усіх 15 повітів, з волостей виходило більш як по тисячі; з усяких кутків підіймались в дорогу $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$ цілої людності; народ плив річками, плив з жінками й дітьми, шукаючи кращих заробітків, годуючись самим хлібом, інколи випрохали Христа ради. Йшли заробітчани по спеці та дощу в різні місця за копією: в Херсонщину та Катеринославщину, в Таврію і на Кавказ, в Донщину і за Кубань, на сахарні заводи Київської та Харківської губернії, йшли рибалчити в Ростов на Дону та Одесу. Така сила люду вирушила з дому, що зразу почав відчуватися брак робочих рук на місці, в Полтавщині, як про те не без нарікання свід-

чать дописувачі, находячи таке явище ненормальним. Справді-бо: людям дають роботу на місці, а вони мандрують за тридев'ять земель, терять останній гріш в дорозі. «А скринька просто відмикалась»: зарібницька плата на стороні була далеко вища супроти місцевої: для мужиків на 31,5%, для жінок — на 40,9%, для недорослих — на 60,4%, тому-то й тягло з дому таку незліченну силу народу, обурюючи полтавських поміщиків та жмикрутів. Опроче на стороні в 1894 році, додає «Обзор», заробітки були нижче торішніх — для недорослих на 1,2%, для жінок на 6,9%, а для мужиків на 13,9%.

Ще один наслідок економічного підупаду: зростають недоїмки на позиках, не сплачених селянському банкові, так що банк не вспіває навіть продавати мужицькі землі, вертаючи роздавані кошти. За 12-літній час банк поміг купити 95 112 десятин землі, а продав з того числа за недоїмки 10 484 десятини, себто 11%. В 1894 році банк одібрав у селян та продав за недоїмки вдвоє більше землі супроти торішнього, а просторинь перепроданої землі побільшала трохи не втрое; через се число земель, куплених від осіб інших станів, а переважно дворян, поменшало майже втрое, трохи не так само поменшала і просторинь тих земель; загальне число операцій поменшало на 13,8%, поменшало й число покупців; проте в 1894 році куплено за підмогою банку землі більше супроти торішнього на 24,4%. Значить, банк відбирає куплені землі у бідаків за недоїмки, а пособляє купувати їх тільки заможним, котрим і продає. Річ зрозуміла: так обережніше, та тільки нащо тоді зватись селянським банком? Звався б глитайським, шахрайським, кулацьким, дворянським і ще там яким, але не селянським, бо таким він не є справді, існим селянам, що потребують перед усім його допомоги, він не пособляє, а значить, і не виправдує тої ролі, яку мав грати.

Такі обставини і сплодили масовий переселенський рух, що широким потоком розлився по всій Полтавщині. Не поменшав він і в 1894 урожайний рік; народ цілими громадами вирушує на Амур та до західного Сибіру, шукаючи вільних земель, піклуючись за насущний шматок хліба. Але, повештавшись на чужині, багачько вертається назад ні з чим, як, наприклад, повертались мир-

городці, знищені та обдерті до посліднього,— повертались, щоб бідувати та поневірятись ще гірше. В зв'язку з переселенським рухом та дешевими цінами на хліб починає понижатись і рата*, але бідарям з того невелика користь.

Між іншим, «Обзор» доводить, що добрий заробок давали людям деякі домашні промисли: шевство, краєцтво, ткання і другі.

Указує «Обзор» також на те, що селяни починають набувати всякі хліборобські знаряддя, дорогі речі купуючи спільно. Набувають їх, правда, поки що найбільш заможні селяни, але починають заводити, завдяки земським складам, і люди середньої заможності, навіть малозаможні господарі, спілкуючись по кілька дворів; найдужче розповсюджено молотилки, залізні плуги та букери, що стали заміняти собою рала. Буває й так, що, обмолотившись, спілка пускає молотилку на заробітки, т. е. позичає другим хліборобам за умовлену ціну, розпросторюючи таким чином і серед бідарства. Та річ відома: ні сьогочасні знаряди хліборобські, ні поліпшені заходи коло праці не вирятують селянства з безземельності та загального підупаду економічного; тут потрібні інші ліки, більш дійсні та більш радикальні; поодинокими мірами багацько не заподієш.

* Рата — термін платежу або частина платежу за певний термін.

ДЕЩО ПРО ОСВІТУ НА УКРАЇНІ

В сумному та безпорадному стані перебуває, як свідчать часописи російські, народна освіта по деяких кутках України, а переважно в неземських губерніях південно-західного краю. Справа шкільництва поставлена тут в найгірші умови, дійшла до останнього упадку, з якого в інших губерніях вирятовують її по змозі земства, значно приборкані, а проте все ще живучі та діяльні. Такий безвідрадний стан речей стверджує, між іншим, і справоздання попечителя київського учебного округу, навівши яскравіші цифри щодо шкільництва людowego. Тоді, як по губерніях земських трохи не кожне село має свою школу, в неземських губерніях південно-західного краю за щастя вважають, коли яка волость удержує одним єдину шкільку на цілий обшир; супротив числа людності се така мізерія, що може існувати лишень на посміх всьому світові, коли б зачеплена справа не була така насущна та болюча. Чи то ж не сміх, а до купи й горе, погадати, що в цілому краю одна сільська школа припадає на 11 413 душ людності пересічно, а зокрема по губерніях одна школа припадає: в київській на 20 793, в подольській на 9 424, в волинській на 8 200 душ. До того автор справоздання додає, що закладання церковно-приходських шкіл дуже утруднене або й безхосенне* в південно-західному краю, бо сектярі-іновірці, яких тут не трохи, цураються сих шкіл, радо посилають свої дітей до школи міністерської, де їх не пригноблюють так, як по школах церковно-приходських. Річ зрозуміла: міністерська школа має задачу прищепити перші початки освіти серед простого, убогого люду і виповняє ту важну задачу, як здужа; школа церковно-приходська цілком далека від цілей справді просвітних, а навпаки, застоює безпросвітну темноту та неучтво. Останній факт стверджують всі совісні та компетентні вислідувачі лю-

* Безхосенне — некорисне.

дової освіти в Росії. Така школа на Україні дуже лиха і з боку щиро національного, бо не навчить нічому путньому, крім дикої нетерпучості та «мракобесія». Цікаве питання: наскільки духовенство українське не витратило в собі ще почуття національно-питомого? Чи бере воно нині участь хоть в літературному русі українському, як брало почасти в передущих десятиліттях? В мене особисто немає, на превеликий жаль, жодних відомостей, щоб відповісти певно в тому або іншому напрямі на таке питання. Здається мені, однак, що справжнє українське духовенство, себто попи, дякони та дяки, а не їх світські нащадки, не грає майже ніякої ролі в письменстві нашому, не грає навіть в особі одиниць, принаймні хоч скільки-небудь помітних. Дай боже, щоб таке поверховне здавання було помилкою, а не вражінням дійсного складу речей. Безперечний факт, що духовенство на Україні не грало в останні часи доброї ролі ні з боку національного, ні з боку загально-просвітнього. Як не пнеться церковно-приходська школа стати на ноги, як не підпирають її всякі заходи урядові вона лишається мертвим явищем на тлі народного життя, «притчею во язицех» серед громади, а знаходить прихильність лише серед обскурантніших органів печаті російської. Головним чинником живої просвіти людської являється в певному ступені земство, дарма що ті ж самі заходи урядові з року на рік підтинають і його силу, і його засоби. Воно заводить книжкові склади та читальні, скликає учительські з'їзди, закладає або своїм коштом удержує школи по селах не тільки загальнопочаткові, а також господарські і промислові, не кажучи вже про інші об'яви роботи суспільної. Ось вам з прикладів. В Миргороді закладено художницько-промислово школу імені М. В. Гоголя; на удержання цієї школи полтавське губернське земство поступилося давати по 10 000 рублів щороку, а повітове миргородське земство дало на ту ціль одноразово 5000 рублів за помочи. В Харківщині земство докладало трудів, щоб завести якнайширше та розплодити шовківництво, за котре люд береться з великою охотою. Щороку харківська повітова земська управа випикує цілими тисячами шовковицю для садження, і вся вона розкупується наперехватки учителями та селянами. Про такі або подібні речі не раз доводилося мені начитувати по часописах; не раз подибувались звістки про те, що в сьому або

іншому місці закладається господарська чи промислова школа для мужицьких дітей. Школи такі закладають коли не земства, так почасти особи, прихильні до темного люду та освіти народної. Нічого цього або дуже мало там, де немає земства та де освіту віддано до рук духовенства, як-от у південно-західному краю, не кажучи вже про те, що безліч церковно-приходських шкіл існують лише на папері, суть чистісінькою фікцією, а грошики на їх подай; «хрещені душі аж пишуть», та що поробиш? Школи такі, скажемо наприкінці, мають лише вагу статистичну, але ніякої ваги та користі дійсно життєвої не можуть мати і не матимуть її ніколи. Школа мусить бути чинником просвіти, а не паморочення, служити цілому народові, а не одному станові чи навіть касті, як в данім разі. Тоді тільки з неї можна сподіватись пуття, а без того вона нуль або навіть шкідлива, переважно у нас на Україні, сіючи поміж людом обмороження та темряву. Які жнива уродяться з такого сіву, коли він прийметься, і подумати гірко. Але жива душа наша, а з нею не вмерла й надія на будущину; нехай же, як провідна зірка, вона показує нам шлях наперед та виводить в обсяги поступу і світлої думки, а духи тьми, що оточили нас, хай гинуть навіки з своїми ворожими, гидкими заходами!

СУМНА СТОРІНКА

В «Київській старині» за 1896 рік друкуються, між іншим, листи протоієрея Арсенія Лебединцева до архієпископа херсонського, писані під час звісної облоги Севастополя. В листі з 22 квітня 1855 року подибуємо отсю сумну сторінку щодо історії кріпацтва на Україні. Після слів свого брата, законоучителя білоцерківської гімназії, Лебединцев пише, що маніфест про рушення посполите викликав у Київщині чимале збурення серед люду: селяни, придавнені кормигою польської шляхти, обрадувались нагоді і не хотіли більш знати своїх панів. Всі бажали служити богу та цареві і «бути вільним козацтвом». Пішла чутка, що такий саме був зміст маніфесту і що в попів єсть указ «не робити панщини». Вимагаючи таких указів, а також писання просьб та адресів, парафіяни по селах з образою або й живосилом наступали на попів. А тут ще хтось пустив звістку, що після великого четверга годі вже писатися в вільні козаки. Те збурення було придушене збройною силою. В одному місці одразу вбито тридцять чоловік селян, а тридцять понівечено. І таке робилося майже в переддень 19-го лютого, в переддень великої реформи кріпацької! Цікава й друга річ: як довго традиції вільного козацтва держались серед зневоленого народу українського!

ДЕЩО ПРО ТВОРЧИСТЬ ПОЕТИЧНУ

Довелось мені перечитати недавно в одеському журналі «По морю и суше» критичну замітку д. М. К. на збірник Грицька Кернеренка «В досужий час». Я не бачив того збірника, як і попередніх творів автора, то й не знаю, наскільки справді вони заслугоують такої гострої критики. В даному разі се питання мене і не клопоче; я ладен здатись навіть щодо кебети* та вартості творчої цілком на думку д. М. К. Інший бік звернув на себе мою увагу і зацікавив: це саме бік, з якого д. М. К. заходжується критикувати автора та підступається до його творів. «Зальоти його, себто автора, — каже критик, — не завше, мабуть, були вдатними, а через се, незважаючи на чари «кругленьких личок і карих очей», до котрих у поета «великий смак», він малює жінок понайбільше холондними, бездушними, зрадливими кокетками». Може, воно й так справді, але такі здогадки цілком підстава, тим ком зайві та не оправдані яко критична цілі. Нам годі більше, що ніколи не здужають досягти цілі. Нам годі залазити в межі особистих поведи́н автора, а тим паче коли його твори не дають до того безперечно слушної підстави; та се не може нас і цікавити серйозно. Чоловік може бути добрим сім'янином, скромною людиною, далекою від усяких зальотів та горобцювання, а проте писати такі самі речі, як Кернеренків збірник «В досужий час», що дає критикові нагоду до прикрих для особи автора здогадів. Тут можна, повторяю, і влучити в точку, але частіш доведеться попадати пальцем в небо з такими підставами критичними. Спіткавшись з тим або іншим поглядом автора, з тою або іншою хибою його творів, треба вишукувати причин не здогадкових, а твердо уґрунтованих, опертих на певні дані, що мали б загальну вагу чи вдачу; треба дивитись після творів, чи має автор хоч дещо з тих неодмінних ознаків, які саме ви-

* Кебета — обдаровання, здібності.

робляють поета в справжньому значенні слова, без яких навіть сильний природний талан може занепасти та загинути; тим більше треба володіти такими ознаками людям пересічного хисту. Чи володіє ж ними д. Кернеренко? Що свідчать про се його твори? А свідчать вони, безперечно, про брак трьох основних речей у автора: певної освіти загальнолюдської, тверезого цілокупного світогляду громадського і потрібного розуміння ваги та цілей діяльності поетичної. Без тих трьох речей не буде ніколи поета справдешнього; а якщо в його й талан при тому не яскравий, то годі й думати, щоб його праця мала яку вартість або справляла користь громаді. Брак тих речей — то суще безголов'я для поета чи письменника взагалі, і таку думку ми могли б ствердити відповідними прикладами з історії літературного руху світового. Відси ми розуміємо і слабкі та хибні боки творів д. Кернеренка; таку мірку, не кажучи вже про талан, ми завважаємо потрібним прикладати і до всяких інших творів поетичних. Як би там не горобцював та не карався за невдатні зальоти автор, належний ступінь ревної* освіти завжди вдержав би його на певній висині сучасних поглядів на жінчину; поступово вироблений світогляд дав би різнобарвний зміст його творам, а правдиве розуміння своєї ролі, своїх задач та мети направило б його на добрий шлях працювання громадського, навернуло б його до вислідження явищ та обставин безпосередньо життєвих, замість цвірінкати, як та божа пташка серед гаю, верзяти всяку нісенітницю, що забрела зненацька в голову. Так верзикають тільки дикарі, у котрих немає ще поезії; гору побачив — про гору співає, ліс — про ліс, дерево — про дерево і т. д. Але сучасний співець не повинен вертатись до того стану первісного; бо який він після того співець, який навіть сучасник? А коли він стоїть пониже від загального рівня, то яким проводирем громадським може бути або що зуміє цікавого, позиточного сказати другим? До яких серйозних заходів чи просто думок наверне він читача? Яку струну в людському серці своїм співом порушить? Яке горе хоч на хвилинку розважить-осолодить? Який шлях та мету вкаже тому, хто опинився на розпутті, не знаючи, куди податись? Се думки, котрі повинен обмірковувати кожен

* Ревної — справжньої.

співець, виступаючи з своїми творами перед громадою, коли він єсть свідомий своєї високої задачі; не триндикати без пуття його діло, а робити гуртову суспільну роботу, вживаючи своєї кебети та знаття, бо в протинім разі на якого гаспида він потрібний? Цікавий, широлюдський зміст до купи з виробленою, художньо закінченою формою становлять головні прикмети всякої істинної поезії; отсих прикмет і повинен шукати в поетичних творах насамперед критик. Їх дають поетові — талан з одного боку, а з другого — ті умови, котрих брак ми зазначили у д. Кернеренка. «Штуки для штуки»* не було, немає і не може бути в дійсності; се — пустопоржня, пустодзвінна фраза — не більш. Вона, навпаки, завжди прикривала собою найтенденційніші замахи думки, проповідувала найгрубішу тенденційність в літературі. «Штука для штуки» — се в устах проповідників значило: затчи уші та затули очі на голосніші потреби життя, тікай від його прози, літай понад миром на крилах летесеньких, принадливих мрій, лоскочи потихесеньку нерви, з поезії зроби панську примху — отакій їх закон і вимоги. Не треба, кажуть, тенденційності в штуці! А сі вимоги — не тенденційність, гидка, шкідлива, егоїстична? Дурниці минулися. Робить на пана перестали вже і в поезії, не тільки на полі. Поезія мусить бути одним з чинників поступу загальнолюдського, а в рідному краї зокрема — загальнонародного, средством боротьби з світовою неправдою, сміливим голосом за всіх пригноблених та окривджених. Така її задача! От нащо вже не тенденційним, кажуть, поетом був Кольцов, виспівував без зайвої думки, як та пташина гайова; та чи можна ж його поезію назвати «штукою для штуки»? Нітрошечки. В свої твори Кольцов вкладав не самі почування, але й глибоку думку, себто тенденцію, майже завше мав на оці певну мету, себто грішив против головних вимог панської теорії, та й не міг не грішити, родившись та зрісши серед простого народу. Він співав про людське горе, бо воно вражало його та обуряло; він співав про крашу долю, бо всею душею бажав, щоб вона запанувала замість горя; він добре розумів, про що співає, як і для чого. Еге ж! Про що, як і для чого! А се, на превеликий жаль, не завжди розуміють наші українські поети та

* «Мистецтва для мистецтва».

письменники, а через те й появляються твори, як-от Кернеренкові. Не так робили справжні поети, не так виспівував Шевченко; про його й поготів не скажеш, щоб він був поетом «штуки для штуки», бо вся його діяльність творча стояла в повній суперечці до тої нісенітничі. Шевченко був поетом-борцем, найкращим діячем громадським; він завжди знав, куди йде і за чим. В своїй праці поетичній він мав на оці тільки людину та її щастя; з сього погляду він являється для всіх нас найкращим прикладом, дає найпевніший провід не дріб'язками, які ми хапаємось переняти, а цілим напрямом своєї творчості поетичної, напрямом своїх думок та почувань громадських, на що у нас досі мало звертали уваги. Теми, що були колись на часі, одживають свій вік, але остається загальний дух та напрямок творів, остається тенденція; на неї переважно ми й повинні звертати увагу. А тенденція творів Шевченкових, повторяємо, зовсім не та, яку часом добачаємо у поетів нинішніх, у котрих ні змісту, ні форми, а якась порожнеча і думок, і вислову. Не переймеш талану, коли його немає, але все інше можна до певного ступеня перейняти, виробити; треба тільки справжньої освіти, щирої цікавості до життя та свідомого працювання над повзятими задачами. От тоді поменше у нас буде і збірників — таких, як Кернеренків, а автори їх вживуть своєї кебети чи охоти письменницької з більшим успіхом для себе та більшою користю для громади. В противнім разі вся їх праця зведеться нінащо. Мотиви поезії повинні бути щиро життєвими; а ця життєвість придасть їм до якогось ступеня і живої, багатой та оригінальної форми, як те бачимо на чарівничих піснях народних. Форма їх справді далеко багатша в порівнянні до творів поезії штучної; досить переглянути хоч не дуже давно виданий збірничок пісень — «Живі струни». Що за милозвучність та краса, не кажучи вже про класичну простоту та безпосередність нахнення! Се — джерело, з якого на здоров'я довго ще будуть пити нащадки! Влучність вислову надзвичайна, а стислість під час просто непередатна! Такої б форми нам було треба; форми кажу, бо зміст та мотиви — це питання часу і одмінні, як сам час. Форма теж поступає наперед, але форма народної пісні нашої не стала ще спогадом минувшини, а додала б і нині краси якому хоч

творові поетичному. Треба лишень розуміти, що і до чого брати.

Думка про мотиви поезії української не раз займала мене. Справді, цікаво було б вислідити від Котляревського до наших часів: якими мотивами одушевлялася та жила наша поезія? Що в тих мотивах було свого, щиро народного, викликаного цілокупністю життєвих обставин, властивих нашому краю, а що позиченого в сусід? Якого характеру були ті позички? Наскільки вони відповідали тутешньому складові умовин, чи не мали жодних зв'язків з життям українським та його потребами? Бо можна позичити певний напрямок думки, а прикласти його по-своєму до ґрунту місцевого, керувати ним уповні його по-своєму; а можна позичити й такого, що ніяким разом не стосується до життя нашого, навіки останеться для нас чужим, мертвим. А бували і такі позички. Що в мотивах поезії української було безпосередньою, яскравою ознакою переживаного часу, а що являлось наслідком тої або іншої моди, держалося з традиції, коли вже усунувся з-перед очей навіть ґрунт, на якому та традиція виросла? А що деякі мотиви у нас держалися в поезії виключно з традиції, це річ безперечна. Досить спогадати тільки, як наші поети до останнього часу переспівували де в чому Котляревського та його наслідувачів; досить звернути увагу на те, що наші письменники й досі ще не визволились з відгуків солодушного, цілком неприродного сентименталізму, хоча життя наше не дає до того жадної підстави. Вислідити все те було б дуже цікавою та хосенною * річчю, в кого єсть до того хист та спромога. Разом з тим наворачтається першорядне питання: яку роль грала поезія українська в нашому житті громадському? Еге, яку?

1896.

* Хосенною — корисною.

СЛОВ'ЯНАМ
НОВІ ВІРШІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Під таким заголовком помістив знаний професор Стороженко у жовтневій книжці «Київської старини», за 1897 рік, буцім би то нові Шевченкові вірші, котрі відшукав у паперах слідчої справи про Кирило-Мефодіївське братство. З яких причинків висновує д. Стороженко свою думку, приписуючи ці вірші Шевченкові? На наше здання, так се вірші Костомарова, а в сьому нас запевняють такі здогади: 1) Вірші написані важкою, не поетичною мовою, перемішаною з москалізмами та церковщиною, з граматичними формами, не властивими слову українському, як звичайно писав Костомаров. «По Твоїй волі», «виглядаймо» (замість — виглядаєм, виглядаємо), «вічної (замість — вічної) волі», «і з поруги давній (замість — давньої)», — так не говорив і не сказав би Шевченко, у Костомарова такі вислови трапляються раз по раз. 2) Погляд на Слов'янщину, який висловлюється у сих кострубатих віршах, скидається більш на тумановито-безпідставні мрії книжкових теоретиків мислі, але цілком не нагадує тверезих, реально-узагадених думок Шевченка, котрий хоч і співчував усім слов'янам укупі, проте панславістом в московському розумінню ніколи не був і не міг бути, бо добре знав ціну такому панславізму; він був насамперед ворогом всяких кайданів, всякого панування, а стояв за волю та невідлеглисть кожної народності слов'янської, прив'язаної до цілої Слов'янщини не живосилом, а з доброї волі, на ґрунті федералізму. Костомаров з приятелями залюбки смакував Коллара або Ганку з Шафариком, але для Шевченка цілком було неприродною річчю знати «всі мови слов'янського люду», а «своєї — дасть біг»: своя мова, свої люди панували його думками, держали на ґрунті живих потреб дійсності. 3) Вірші, видруковані д. Стороженком, зовсім не нові, а здавна українцям відомі, і ми дивуємося, як редакція «Київської старини» не звернула на се уваги.

Вірші ці видруковані під заголовком «На добраніч» у «Збірнику творів» Ієремії Галки, т. е. Костомарова, в переробленому виді, а значить, появилися на світ божий ще в 1875 році. Варіант, відшуканий д. Стороженком, є певно першою редакцією сього стихотвору; очевидячки, Костомаров його вигладив згодом, повикидав фрази про слов'ян, лишивши без зміни деякі уступи загального змісту. Важко допустити, щоб Костомаров покористувався в сьому разі чужим твором, взявши його у Шевченка та додавши укінченості.

Д. Стороженко каже, що відшукав ці вірші в паперах Костомарова; се вп'ять-таки підміняє нашу думку. Може, в слідчій справі ці вірші і значаться Шевченковими, так се звичайна помилка, які часто трапляються у таких справах. Може, навіть вони переписані власною рукою Шевченка, так знов-таки: переписав не значить — написав. З усього видно, що тут вийшла помилка; вірші ці, повторяємо, і не нові, і не Шевченкові; по нашій думці, автором їх був не хто інший, як Костомаров.

Якутськ, 1897

ДАНИЛО МИХАЙЛОВИЧ КАВУННИК-
ВЕЛЛАНСЬКИЙ

з приводу п'ятдесятилітніх роковин його смерті (1774—1847)

Перші зароди справжньої, більш або менш самостійної філософської думки в Росії надбуємо з початку 19 століття, в двадцятих та тридцятих роках. Перший почин в сій справі доводиться завдячити докладному ознайомленню російської інтелігенції з видатнішими тогочасними течіями філософської думки західноєвропейської, а переважно — з німецьким ідеалізмом, що дістав собі найясніший вираз в системах Шеллінга та Гегеля. Кант та Фіхте також мали свою частину впливу, але не таку значну та широку. Ідеї французьких енциклопедистів та англійський емпіризм були теж потроху відомі і пересаджувались на російський ґрунт, але не знайшли тривкого становища. Річ зрозуміла: ні Фіхте з Кантом, ні реалізм французької філософії, ні англійський емпіризм не могли довгий час запанувати серед громади російської, громади — додамо — недіяльної та нерухливої, що не грала ніякої активної ролі в життю політичному, а була, до того, замала чи мала дозу містицизму та вдавалась в солодкий романтизм; ідея метафізичного абсолюта для такої громади неначе впала з неба, кращого не можна було й вигадати. Відси та незмірна популярність, якої зажила в Росії філософія Шеллінга, що, по словам одного з своїх російських прихильників, князя Одоєвського, «з початку 19 століття був тим самим у 15 віці був Христофор Колумб». Роль же російського Колумба, роль першого самостійного, справді дотепного філософа сього напрямку в Росії судилося відграти нашому земляку-українцю, Данилові Михайловичу Кавуннику-Велланському, що оце згадуємо з приводу п'ятдесятилітніх роковин його смерті. Нині мало хто знає Велланського навіть з імення, а проте він стояв

свого часу на чолі інтелігентних гуртів громади і полишив невитравний слід в історії розвитку філософської думки в Росії, як найперший і найталановитіший шеллінгіст в сій громаді.

Родився Велланський в Борзні, Чернігівської губернії, 1774 року, від простого міщанина-кожем'яки, на прізвище Кавунника, а мати його пекла бублики та виносила на базар; по смерті батька вона зробилась просвіреню і з того годувала дітей. Данило був старшим, знав від дядка грамоти та читав дуже гарно на крилосі. Хлопець з його завдався не абиякий, а меткий та охочий до роботи. Прибираючи способів допомогти сім'ї, йому спало на думку зробитись фельдшером (хірургом), бо фельдшерові давали тридцять карбованців нагороди річно, а се було не малим коштом для бідаря. Убравшись поспражниковому, подався він до повітового лікаря Костенецького, щоб той прийняв його за фельдшера. Задивувався лікар знадзвичайного хлопця, але відмовив, що, не знавши латині, не може бути фельдшером. Така відмова дуже засмутила Кавунника. Треба пособити дитині, подумав Костенецький, і вдався до одного знайомого пана, що держав у себе в домі латиніста з Київської академії; пан згодився узяти до себе Данила. Не пройшло й року, як молодий Кавунник явився до Костенецького з просьбою свого власного укладу, написаною по-латині. «Не фельдшером тобі бути, а лікарем: може, по мені місце переймеш», — відказав, прочитавши просьбу, Костенецький і радив хлопцеві вступити до Київської академії. Данило послушав, добрався якось до Києва і був прийнятий в академію. В академії він був найкращим та найспосібнішим учеником, але чимало завидували йому за шкуру сала школярі, пустивши на посміх його батьківське прозвище — Кавунник; через те він став просити одного з своїх товаришів, Білозерського, вигадати йому фамілію. Білозерський назвав його Велланським, від слова *vaillant**, бо ніхто ще не побивав Кавунника ні в якій спірці, і став він з того часу Велланським. Начитавшись духовних книжок та перенявши загальною атмосферою академічною, думав був він спочатку постригтись на ченця, а поклони грів з таким завзяттям, що «з його лоба не сходив червоний опух».

* Сміливий (франц.).

його праця. Головні думки, висловлені в «Фізиці», Велланський оголосив в 1831 році в формі викладів, що хоч не зібрали великого гурту слухачів, а всього 25 чоловік, проте до кінця певних, бо кожний заплатив професорові по 100 карбованців. Звичайна громада байдуже віднеслась до «Фізики»; в Петербурзі знайшлося усього 50 підписчиків, а в Харкові — так навіть лишень шість. Зате здобула собі великої слави серед московських філософських кружків, на чолі котрих стояли професори Павлов, Надеждін, Давидов та інші. Прихильники філософії закликали Велланського на два місяці до Москви, визначивши йому 20 000 рублів нагороди за двадцять викладів, але Велланський відмовився браком часу і не поїхав. Критик Полевой також повітав прихильною статтею, «Фізику». Але Сенковський написав глузливу пародію, так звану «Большой выход сатаны», заткнувши дірку в пеклі «Фізикою» Велланського. Ображений Велланський оголосив через часописи, що заплатить 5 000 рублів всякому, хто науковими доказами звалить хоч одну з його думок; на той поклик ніхто не відгукнувся.

Дехто, як Сенковський, сміялись з Велланського, його наївної вдачі та помилок; вважали його виклади метафізичними та мало корисними для вузько-життєвого вжитку через брак досвідчення емпіричного. Нехай би на тому й скінчилося, так ні: в Петербурзі тоді саме лютував сумної пам'яті попечитель Руніч, розшукуючи поміж професорами революціонерів та безбожників; посипались доноси і на Велланського, рукописи його лекцій були відбирані від слухачів академії та переглядані, але ніяке око не могло в них знайти і признаков вільнодумства. Вороги, проте, не перестали робити закид шеллінгістам «в порушенні основ». Велланський спочатку не лякався доносів, «але з того часу, каже він, як обскурантизм почав правити колісницею російського Феба, вжахнувся я від хмар, що оточили її, а через те остався без діла».

В 1837 році Велланський осліп і мусив покинути кафедру, але не кинув літературної праці, в котрій йому чимало помагала дружина, німкеня Тон, женщина розумна та освічена, вона читала йому годин по десять на день і писала з його голосу. Умер Велланський в 1847 році і похований в Петербурзі; на його могилі стоїть нагробник, збудований на кошт прихильників.

Що Велланський з своєю філософією був на хибній

дорозі, нема чого й казати, але всі історики філософії в Росії признають, що то був глибокий як на свій час природознавець, совісний та трудящий учений, а до того, незрівнянний лектор. «Його виклади,— оповідає сучасник,— завжди бували цікаві, а оживлялись природним гумором українським. Ніколи не читав він з книжки або рукопису, як інші. Студенти слухали його з такою увагою, що коли б він замовк, то можна б було почути, здається, тремтіння павутини». Велланський говорив з захватом і твердо вірив в те, що говорив. Коли яка думка здавалась дуже вже парадоксальною, то він додавав з рішучістю: «За се я відповідаю своєю головою!» Відомості, ерудиція Велланського були справді великі; за свого професорства він викладав ботаніку, фармакологію, анатомію, фізіологію і патологію, хоч Велланський і був ворогом емпіричного знання, але не відкидав утилітарного значення науки і заохочував слухачів до дослідів над явищами природи, вишукуючи «спільне в окремому». І то була велика заслуга Велланського, що він привчив тогочасне покоління систематично та філософічно мислити про природу, що він, як перший провідник німецького ідеалізму, сказав нове слово громаді своїх слухачів, розворушив уми, викликав цікавість до справді філософічного мислення, розширив межі знання супротив тих, що панували до його. Якими б абстрактними та далекими від життя не здавались початки філософії, зачерпнуті з німецьких джерел, вони будили думку, виробляли моральне та естетичне почуття серед громади. Досить сказати, що з тих початків вилились згодом такі різномодні на перший погляд течії, як слов'янофільство і западництво; на тих початках виховались не тільки Хом'яков з Кириєвським, але також Бакунін з Белінським. Замилювання німецьким ідеалізмом мало і свої погані, дуже темні боки, але, незважаючи на те, воно було для російської громади справжнім новим словом, світлом та відкриттям, починало нову добу в історії думки та розвитку духового, для того щоб серйозно перейнялись початками філософії більш життєвої та більш свободолюбної, щоб ухопитись за Канта та Фіхте, за філософів французьких або Локка; для того не було навіть відповідного ґрунту серед побожно-реакційної, задоволеної всякими страхами суспільності російської, охопленої шовіністичним «мракобесием» після 1812 ро-

ку та пануванням усяких злірств при Фотії, Аракчєєву, Шишкові, Ростовчині. «Вольтерьянство», що почало було пускати корені, стало тепер ознакою революціонерства та браку патріотизму, накликало кару на «вільнодумців». Ретроградні елементи підняли голову, найменша сміливість мислі задавлювалася. Знання Каразін, основатель Харківського університету, був ув'язнений в шлісельбурзьким казематі за записку на ім'я імператора, а потім висланий в свої маєтності. «Не тільки всі стани народу,— пише він в тій записці,— але всі віроісповідання мов напмисно пригноблено». Після звісного 14 грудня і всі стали лякатись усяких думок про насущні питання життя. Тільки й оставалося, що туманні німецькі абстракції, єдине джерело свіженької водиці, та й те під час скаламучували мордування Магницьких та Рунічів. Що ідеями німецького ідеалізму користувались для своїх цілей і реакційні вороги всякої думки, в тому, звичайно, німецький ідеалізм нітрохи не повинен, бо на ґрунті його вирости й такі радикальні системи, як марксизм та сучасні доктрини так званого економічного матеріалізму.

Зводячи все до купи, бачимо, що як українець Скворода був єдиним філософом з XVIII століття на всю Росію, так українець Кавунник-Велланський був першим філософом в Росії в столітті XIX, в тому його головна вага і заслуга перед нащадками. Др. Гайне в посмертній згадці, видрукованої в «Medicinische Zeitung Russland's», 1847 року, називає Велланського російським Шеллінгом і дорікає громаді, що мало оцінила його труди. Так саме дивиться на Велланського і сучасний історик філософії російської М. Філіпов. «Фізику» Велланського він називає «замечательной», надає їй дуже велику вагу і каже, що се справді не фізика, а космологія, знаменита не тільки в історії і філософії лише, але загалом в історії науки.

Треба сказати ще кілька слів про Велланського як людину: совісність та чистота його душі були навдивовижку. Після того, як Велланський осліп і не міг заробляти професорством, якийсь книгар Жебелев давав йому 6000 рублів за другий наклад його книги про «животний магнетизм», що мала великий успіх по першій виданні. Велланський відповів, що висловлені в тому творі думки не відповідають його пізнішим поглядам і дальшому поступові загальнонаукової думки, а що він напи-

ше нову книжку. Він справді написав її під назвою «Животный магнетизм и теллуризм», але духовна цензура признала її противною православної релігії, так вона й не побачила світа. Бувши професором академії, Велланський одцурався пристати до ганебної інтриги проти ученого Франка, утвореної його начальником Віле, і порвав з останнім всякі зносини. Спересердя Віле сміявся та кпив з натурофілософії, але не зважився скинути Велланського з кафедри, як людину, що була світлом академії.

МОСКОВСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ ТВОРІВ ШЕВЧЕНКОВИХ

огляд

I

Ніколи ще не доводилось мені читати прихильних відзивів критики московської про українські переклади з чужих мов; противно: погорда та глузування завжди були нагородою наших перекладачів. Святий знає, на якій такій підставі виробився серед москалів погляд, що наша мова придатна лишень до уличної лайки, п'яного базікання чи пташиного воркування закоханих, але цілком вбога та недотепна, щоб висловити ті високі думки та почуття, які подибуємо у Шекспіра, Байрона, Шіллера тощо. Хто з нас не чув такого сміливого суду, кому він не натуркав ушей? Незграбний вираз, ця або інша хиба одного чи другого письменника ставилися в провину всьому письменству та мові, давали привід галасувати про нашу загальну недотепність та вбожество. Незважаючи на ту лиху долю, в якій довелось розвиватись українському слову, незважаючи на ті штучні безперестанні перешкоди, що ставила на шляху органічного розвитку ворожа рука наших добродіїв, ми, однак, не вмираємо й не бажаємо вмирати, маємо літературу, правда, не дуже ще багату, та нехай і вороги наші не пишуться... Кому багацько дається, з того більш й відси й відти, хто гарбав власними жменями до кишені й відси й відти, хто мав хоч яке-будь право господарювати у себе дома по-своєму, той мусить і другим більш дати, і відповіді докладніше. «А проте — що ж ми добачаємо? Цілком навпаки!» — скажемо словами Шедрина...

Передо мною оце лежить книжка: «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов, изданном под редакцією Н. В. Гербеля».

часом», «жито жати»,— рими на зразок: «коза́кам» — «байдаком» і т. ін.? Це однаковісінько, якби ми, українці, перекладаючи який московський твір, писали: «свекровь», «рожь», «лепешка», «повойник», «спрятались», «птицы», «ужинать», «дэвица» і т. ін. в тому ж роді. Про нас кажуть, що ми гребемо, відки лиш мога, або куємо слова! На се краще нічого не відповідати. Куємо... нехай буде й так... то наша доля... Що ж, коли ви, добродії, з неба впа-ли цілком готовими та виробленими, з тим багатством та мелодійністю мови, якими хвалитесь нині... не всім таке щастя... тож доводиться й кувати... відповіді в таких справах не дають... то — природне право людини чи народності, як само життя, не вами дароване... Та що сказати, коли з'являються ковалі в такій багатій та розвиненій мові, як московська, та ще такі забісовані ковалі, які нам, сіромахам, і не снилися,— що, питаю, казати? Хто дасть на те відповідь? Хто не кричить про українських письменників, що вони не розуміють мови свого люду, що вони витворюють якусь власну нісенітницю; яке ледащо, що часом не знає двох слів наших, не репетує в тому напрямку? Ми звикли до того галасу, він не вражає нас більш, як усе, що висновується не з суті речей, а з уваг «особливої вдачі»,— не вражає і не зду-жає вражати, як не вразять омильні лікарські засуди міцного організму, що не стратив у собі здорових зародків кипучого, нехай навіть на який час придушеного обставинами життя... Та що сказати, коли представники народності, більш щасливої, як ми, більш багаті та освіченої,— народності, що по праву може хвалитись мовою Пушкіна та Лермонтова, не розуміють рідної мови, а своїми творами доказують досить виразно, що закони тієї мови навіть не про них писані; що, питаю, сказати? Щоб не бути голословним, прошу полюбовати хоч з отсих перлів. Перекладаючи заспів «Думи мої, думи...», д. Гербель каже, між іншим:

...Думи мої, дети,
Для чего любил вас, для чего ласкал?
Иль заплачет сердце хоть одно на свете
Так, как я над вами? Может, угадал...

Не кажу вже про те, що само «иль» здається нам дуже немелодійним, але воно тут й не до шмиги, бо краще по-московськи висловитись:

Заплачет ли сердце...—

та й з оригіналом вийшло б згідніше.
Той же таки Гербель так далі перекладає:

...Или сердце, или очи
Карие найду я,
Что заплачут и над вами —
Больше не хочу я... (18 ст.).

Не знаю, по якому це буде, тільки не по-московськи: і не грамотно, і на кошт смислу... тее...
Перекладаючи «Перебендю», Гербель вживає такі речення та форми:

...На базаре — «Лазарь» - песню,
Аль, чтоб люди знали,
Запоет, как Сечь родную
В бойски разоряли... (22 ст.).

Розмовляючи прозою, ніхто не скаже ні «Лазарь-песню», ні «аль», ні «вбойски»,— останньої форми в московській мові годі шукати; це вже буде той «воляпюк» чи коване, якими люблять москалі дорікати нас, українців,— та хвороба, яку вони звикли валити з власної голови на нашу.

В поезії «Тяжко-важко в світі жити...» Гербель перекладає, між іншим:

...Аль пришелся не по сердцу,
Как с тобой спознался?... (60 ст.).

Оте «аль», що по двадцять разів повторяється на сторінці, та оте «спознался» — це такі цвіти, що аж за перекладача сором робиться.

...С кого они портреты пишут,
Где разговоры эти слышат?

Мимохіть пригадуються вірші Лермонтова, бо ж справді, де вони, перекладачі, чули отакі розмови?

А если и случилось им,
Так мы их слушать не хотим,—

продовжимо словами того ж поета.
Так саме: може, й доводилося їм чути вирази на зразок «аль» або «спознался», бо чого пак на світі не по-

чуеш (у Толстого, напр., один мужик замість «дійствительно» каже «двустительно», не розуміючи того панського слова), але людині освіченій та ще й поетові слід би розуміти свою мову настільки, щоб відрізнити пшеницю від бур'яну, знати що, відки і коли брати; нехай, повторюю, й доводилося їм чути, але ми, українці, не хочемо слухати їх «язичія», принаймні в перекладах творів дорогого нам Шевченка, не хочемо знати тих на свій лад «двустительно», якими пістрить весь збірник. Такі вирази Гербеля, як, напр., «во степях ли» (92 ст.), «кличет мать ее вечерять, не докличет дочку» («Катерина», 94 ст.), «сердце вянет, распевая, как причину знает...» (ibid. *), «ох, чего в огне пожара я вчера не сгинул!» («Гайдамаки», 236 ст.), або

Одного отца ведь дети —
Жить бы, веселиться...
Не умели, не хотели —
Надо разойтисься...
(«Гайдамаки», 235 ст.) —

вони або недотепні, або грішать проти складу мови московської, або не дістали ще прав горожанства в письменстві. Хто ж бо таки з москалів говорить: «Чего я не сгинул?»... А що до виразу «разойтисься», так це така класична цяцька, що й галицька «кацапорутенщина» не вигадася краще. Та пострівайте, д. д. читачі, чи ж те ще буде?

Гербель — родом з німецької сім'ї, вчився та ріс у Ніжині, значить не справдешня «русская душа с падапльокою», міг і схибнути та помилитись, хоч воно для знаного поета й ніяковсь. А от візьмемо хоча б Мея, з котрим укупі Гербель перекладавав значну частину «Гайдамаків», саме: «Галайда», «Бенкет у Лисянці», «Гонта в Умані» та «Епілог». Хоч Мей теж не широко московського роду, як більша половина найвидатніших писателів московських, але він так «обрусавотився», що й речі не може бути про його чужоземщину. Які ж уступи подибуємо ми в перекладах цього поета? Та не згірші від Гербелевих, щоб не сказати зайвого. Та ж сама язикова «двустительность», ті ж самісінькі хибні супроти складу мовного, ті ж самісінькі пориви коваль-

* Ibidem — там же (лат.).

ські. Що, напр., сказати про такі висловни, як: «времени потрапа» (242 ст.); «ни полячки» (242 ст. — по якому се?); «а тем часом гайдамаки ставят вдоль базара стол да стол...» (243 ст.); «горя не уважим...» (244 ст.); «я в него удался» (246 ст.); «весна... поднесла земле барвинок...» (262 ст.); «солнца мало, рясок мало...» (262 ст.); «злота братьев вдвое...» (262 ст.); «конны погодові» (264 ст.); «благо-невелички» (264 ст.); «уж я не увижу их черные брови» (268 ст.); «после ужина, вечерн...» (269 ст.); «ой, мой батяка арендарь, чеботарь...» (269 ст.). До якого гурту треба зачислити отакі заходи перекладацькі? Та, може, д. Мей зручніш вправився з перекладами, що творив самостійно, як-от «Наймичка» та деякі п'єси дрібненькі? Де там! У своїх самостійних перекладах він навіть далеко гірший та недотепніший. Пам'ятаєте про-сті, безхитрі слова Тарасові:

Після Пречистої в неділю
Та після першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі, на приспі...

Як же вмудрувався передати їх Мей? Та я б не йняв віри ушам своїм, коли б не мав перекладу в себе перед очима. Послухайте, люди добрі, коли не чули:

Введенсье разломало уж леденье;
Прошла и первая неделя. В воскресенье... і т. ін. (150 ст.).

Начитавши такі перли, я просто не міг стямитися з перекладацької сміливості д. Мея, мовби мене хто обухом по потилиці гепнув. Що ж мусить відчувати москаль, спіткавшись з такими несподіванками словесними? Нам, українцям, не снилася навіть можливість таких перекладацьких еквілібрацій та такого нівечення рідної мови, яку оце добачаємо в д. Мея. Такі перли не пошкодили б навіть галицькому Маркову і т. ін. Нехай лишень тепер який учений москаль, от хоча б д. Пипін, насмілиться закинути, що галицькі кацапорутенці пишуть такою мовою московською, якою жоден народ в світі не говорить, — представники галицького москвофільства з-за таких догори головами можуть відстрілюватися з-за таких твердинь, як Гербель зі своїми «аль», або Мей зі своїми класичними «леденьями», і взагалі стануть зсила-

тись на «Кобзарь Т. Шевченка в переводе русских поэтов»...

Або як переложив д. Мей Тарасові слова:

А наймичка у порога
Вхопилась руками
За одвірок та й зомліла.
Тихо стало в хаті,
Тільки наймичка шептала:
«Мати... мати... мати!»

Що ж вийшло у д. Мея? І сміх і горе! Але любуйте самі з того добра, що нам з братерської ласки підносить шановний перекладач:

А батрачка за дверями,
В косяки вцепясь руками,
Словно мертвая стояла...
«Мать... мать... мать...!» — она шептала (145 ст.).

З страшного, пекучого «жалю» д. Мея, як бачите, спромігся лиш наробити «сміху», та ще й якого! Д. Мей і в головах, звичайно, не клав, що могла вийти якась непоетична двоємисність, яка справді вийшла, але така авторська необачність, то пак сама з себе чимала хиба, не кажучи вже, що переклад і без того — ні к бісу. Дивує нас одно: як Мей не здужав відчути тієї різючої какофонії, що виплила з його перекладарської недбайливості чи недотепності; як в ньому могли на сей раз пригаснути всякі естетичні почуття, котрі у нього, скільки відомо з інших творів, малися?!

З наведених вище взірців уже добре знати, наскільки справді вартні ці переклади. Даремно б ми стали шукати в них Шевченкової сили та краси або хоч формальної близькості до первотворів. Ось кілька взірців тієї нікчемності, якою вирізняється цілий збірник. Уступ з «Перебенді»:

А щоб тебе не цурались,
Потурай їм, брате!
Скажи, враже, як пан каже:
На те він багатий.

Гербель переклав так:

А чтоб люди не чуждались,
Потакай им, баром!
Скажи, враже, как пан каже:
Он богат недаром.

І це звеґься перекладом? Господи, твоя сила...
В пісні «Нащо мені чорні брови» слова «чорнявому зрадливому» перекладені: «чорнобровому злодею...»
В п'єсі «До Основ'яненка» подибуємо такий уступ:

Тяжко жить с врагами!
Поборолся бы я с ними,
Лишь была бы сила,
И запел бы — был и голос —
Да судьба сломила...

Чи є ж в цьому уступі хоч який натяк на характерне, повне невимовної гіркоти: «та позички з'їли», — не кажучи вже про власні вигадки перекладача?

Досить вільно, а до того, цілком незручно переклав «Гамалію» д. Берг. Хоча б тобі невеличкий відбиток того палкого завзяття, тієї сили та краси надзвичайної, яку додачаємо в цьому творі Шевченковому. Вийшов не переклад, а якесь старече, безсиле плямкання, без ніякого хисту.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достает;
Достала, зикнула, встает —
І на ножах в крові німіє.

Ті міцні, енергічні слова Берг передає так:

Вот уж близко, доплыла
И на пиках замерла.

Де тут хоч крихітка того бойовничого духу, яким перейнятий «Гамалія» в Шевченка?

До вільніших та найпоганших треба зачислити і переклад «Гайдамаків». Багато пропусків, власних вигадок, непевностей тощо. Переклад, очевидно, робився навмання, абияк, внаслідок чого виявилась повна його недотепність.

А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану...—

передано:

А под повечер — вот чудной-то —
С нею распрощался,
Чтоб Максим не рассердился... (260 ст.) —

і все в тому ж роді.

Не можемо вважати вдоволяючим і переклад «Причинної», зроблений Крестовським. «Така її доля» вийшла якоюсь бридкою пародією, — краще б д. Крестовському не братись було за таку річ. Збірник взагалі має служити красномовним взірцем того, як не слідє півечити чужих, а переважно таких, як Шевченкові, творів. А ці переклади, проте, самі ставали оригіналом для переспіву на деякі інші мови! Так д. Халюна переклав почески Шевченкову «Хустину» та не з первотвору, а з Мейового перекладу тієї п'єси під заг. «Navrat z vojny» (в збірці «Niva» вид. Сімачка 1885 р. в Празі *). Без читання легко уявити собі, що то мусять бути за переспіви.

Цікава річ: взялися за переклади поети, більш або менш визначні в письменстві московському, а проте що за нікчемна та бездарна праця вийшла! От Плещеев — один з найкращих поетів російських, Мей зробив непоганий переклад «Табору Валенштайнового» з Шіллера, а також деяких пісень з Гайне та Беранже; Гербель не без успіху перекладав Байрона і ін. поетів світової слави. Чого ж вони спіткнулись на творах Шевченкових, чого їх переклади в даному разі такі невдатні та безсилі?

Перекладати Шевченка не така легка робота, як очевидно, здавалася поетам московським, що не перекладали, а швидше переписували його на свій лад. Та дуже добрий переклад Тарасових творів на московську мову, по нашій думці, ледве чи й можливий, навіть тоді, коли б за працю взявся геній, рівнодушний Шевченкові. Природна снага та краса кожної окремої країни, як саме духовна міць та краса кожної окремої народності, можуть бути виспівані вповні та знайти цілком придатний вираз для себе або, як кажуть, втілитися — тільки в рідних звуках даної країни та народності, — всяка друга мова тут буде недовершеною чи навіть безсилою, щоб вичерпати та висловити всю міць, красу та глиб духової творчості країни, котра таким робом мусить запропатитись для світа, лишитись без ніякого корисного впливу на виріб поступу загальнолюдського, себто стратити всяку вагу космополітичну. Шевченко наскільки був ди-

* Василь Лукнич. Нові переклади Т. Шевченка. Гл. «Зоря», 1889 р. Ч. а 6--7. (Примітка П. Грабовського).

тиною своєї країни та народності, а яко поет-українець так художницько та непередатно зачепив у своїх творах вияв духа та життя властиво українських, так поставив та показав перед очі світові ту окремішну самобутну в межах свого ґрунту породу українську з її багатими в зародку дарами краси та сили внутрішньої, вніши тим щось нового, доти незнаного або малознаного, в скарбництво духових здобутків всьогосвітніх. як не міг зробити того ніхто другий, а тим паче — чужинець та ще в мові чужій, далекій від самої природи української. Але що б міг дати світові Шевченко, яка доля спіткала б його, коли б він пішов по слідах багатьох талановитих українців та опинився в таборі «добродійському»? Він був би не останнім поетом і в Московщині, та, певно, не мав би ніякого значення космополітичного, яке, безпечно, має нині. А коли б спогади дитинства чи які інші почуття і потягли часом до сюжетів українських, то обляюючи їх в мові чужій, він, певно, плував би серед отих незрозумілих, цілком прикрих «аль» та «иль», якими виблискують дд. Гербель та Мей з спільниками. Хто, напр., знає Гребінку яко письменника московського з п'ятьма томами його творів московських? Проте капинка творів, написаних ним в рідній мові українській, на дуже довгий час, коли не на віки (бо що на світі вічне?), збережуть від забуття та заглади його ім'я.

Московські переклади Шевченкових творів могли б дати добру науку галицьким кацапо-рутенам, коли б вони мали чим слухати та розуміти. Вже ж між ними немає ні Плещеевих, ні Меїв, ні Гербелів... що ж вони можуть зробити на користь не кажу вже світові, а хоча б власному народові, навіжено видираючись з того природного ґрунту, на якому єдино щось тільки й здужають зробити? Буде, кажуть, каяття, — вороття не буде. А що нарешті прийде час каяття — ми в тому більш ніж певні.

II

Ми розібрали вже збірник московських перекладів, виданий Гербелем, і казали, чого він стоїть, якої пошани заслугує. Тепер ми роздобули дещо з новіших спробунків перекладацьких і будемо довжити огляд.

1892-ого року в Києві коштом Іогансона вийшла невеличка книжечка під таким заголовком: «Маленький Кобзарь» із Т. Г. Шевченко. Переводы И. А. Белоусова». Хто такий Білоусов,— ми не знаємо; знаючи, однак, що він працює понайбільше в дитських виданнях, ми сподівалися від його перекладів чогось путячого, бо той, хто пише і складає книжки для дітей, повинен, по нашій думці, мати неабияку кебету письменницьку. З такими сподіванками і взялись ми за «Маленького Кобзаря». Складається він з двадцяти п'єс Шевченкових (в тім числі однієї ніби Шевченкової), а саме: 1) Минули літа молодії; 2) Не нарікаю я на бога (уривок); 3) Ой гляну я, подивлюся; 4) Вітер в гаї нагинає; 5) Ой одна я, одна; 6) Три шляхи; 7) Посаджу коло хатини; 8) Полюбилися; 9) Не женися на багатій; 10) Ми вкупці колись росли; 11) Було роблю що чи гуляю; 12) Чи ми ще зйдемося знову; 13) Не питай ти моїх пісень; 14) Минаючи убогі села; 15) Удовиця; 16) Не тополю високою; 17) У неділеньку та ранесенько; 18) Калина; 19) Неначе праведних дітей; 20) На великдень на соломі. П'єси, як бачите, все дрібненькі, що переважно вимагають укінченого оброблення та форми художньої. Добродій Білоусов, очевидно, з іншими поглядами брався за свою працю, іншим способом розумів свою задачу. Сподіванки наші на щось путяще не те що не справдились, а навіть вразили своєю безпідставністю. Здивувала нас та надзвичайна сміливість, яку в даному разі проявив д. Білоусов супротив читаючої громади, не згадуючи вже про Шевченка. Так-таки «ничтоже сумняшесь», взяв та й надрукував: ось вам, люди добрі, читайте собі на здоров'я та дякуйте за ласку. Читати, може, й читатимуть, але щоб дякувати... навряд чи знайдеться така добра душа. Коли ми дуже мало одшукали поезії в збірнику, злаштованому Гербелем, то що мусимо сказати про збірник д. Білоусова? Він не видержить жодного порівняння навіть з Гербелевим, робить враження останньої мізерії, книжкового сміття — не більше.

Із усіх двадцяти п'єс тільки переклад стихотвору «Ой одна я, одна» сяк-так удався авторові, тільки він один не викликає ремства та обурення. Його не можна назвати дуже добрим, але він по крайній мірі написаний звичайною людською мовою, чого не скажемо про всі інші п'єси. Вони нижче від усякої критики; годі в них

шукати краси або поетичності, хоч якої-небудь близькості до первотворів, навіть чистоти мови і стилістичної (се вже справжня дивовижа!) бездоганності. Перекладач чухрав через «пень-колоду», ні перед чим не спинався, ніщо не торкало його почуття, не муляло вуха. Недбайливість разюча, недотепність взірцева. Не перенявся серцем, не вдумався головою, не попильнував коло форми, не збентежило його навіть велике ім'я Тараса! Коли б не те ім'я, виставлене на перекладах д. Білоусова, та не почування обов'язку ствердити свій осуд докладнішим розбором, то ми сміливо могли б не балакати більше на сю тему, бо збірник цілком нікчемний, жодної уваги не вартий. Д. Білоусов не перекладає Шевченка, а понайбільше переказує, викидає місця, де не піддаються до переказу, приточує чимало свого, тулячи горбачого до стіни, не віддає ні змісту, ні форми, повторять-ся раз за разом, плутає серед фраз... слова, слова... часом нові підроблені... і більш нічого. Ось, наприклад, деякі уривки.

Шевченко каже:

Нема з ким тихо розмовляти
І ні порадитись...

Білоусов переказує:

И слова некому сказать,
И никого кругом не видно —
Кому бы думы рассказать,—

не спостерігши, що дві останні стрічки повторюють зміст першої, а через те цілком зайві; Шевченкові ж слова: «І ні порадитись» так і полишені без перекладу.

Не жди уж встретиться с весной,
Уж не придет весна...—

риторствує далі перекладач, мов би хотів тими «ужами» виразити дві розмаїті думки,— «не вмер, а змерз», як кажуть у нас; до слова додамо, що «ужи» — се найгірші камінці спотикання для поетів російських; не можна сказати, щоб д. Білоусов успішно боровся з ними.

Ой, гляну я, подивлюся
На той степ, на поле...—

читаємо ми у Шевченка. Д. Білоусов, щоб не клопотатись довго, так за ним і чеше:

Как я выйду в чисто поле,
Выйду, подивлюся...—

або не розуміючи первотвору, або забувши, що українське «подивлюся» і московське «подивлюся» се — не рівнознака, що українське «подивлюся» по-московськи значить «посмотрю»; а московське «подивлюся» по-нашому «задивуюся»; вийшов не переклад, а якась нісенітниця, однаково прикра як для українця, так і для москаля. Кінець цього вірша перекладач просто одкинув, себто одкинув найкраще та найсильніше місце:

Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люди добрі,
А то одурію!

Склад вірша, стих у д. Білоусова цілком неможливий, «убійницький» — сказали б москалі.

Посажу на память милой
Грушу с яблонею я...

Ну, хто же другий, oprіч д. Білоусова, відважиться отак скомпонувати? Покликаюсь на всіх знавців поезії московської, почавши з Жуковського, а кінчаючи Бальмонтом. Москалі виробили форму вірша до найвищих ступнів краси та мелодійності, стали навіть віртуозами в сій справі. А д. Білоусов, проте, лепече, мов недоріка, з превеликим трудом одшукує потрібні вирази. Через те часом він просто переписує Шевченка, чому приклад ми вже бачили і побачимо.

Нашо було д. Білоусову перекладати стихотвір «Полюбилася я» і свій кепський переклад пускати між громаду, — святий його знає; стихотвір сей ще в 60-х роках переклав Плещеев, і переклав непогано, далеко краще від д. Білоусова; чи відомо се останньому? Навіщо також було нівечити «На великдень на солоні», коли є людський переклад, зроблений Суренком?

«А я нынче обедала!» —
Сиротка сказала.

Дивно, як д. Білоусов не зрозумів ні Шевченка, ні бідної дитини-сиріточки. Не в тім сила, що вона «нынче обедала...»:

«А я в попа обедала!» —
Сирітка сказала.

Ось у чім сила. Хто жив на селі, той добре знає, що значить для сирітки пообідати в попа та ще й на великдень. Чи, може, д. Білоусов «не вбгав у віршу сього слова?». Може. Розумна причина поступитись змістом задля складу!

Де сила не бере, там треба, кажуть, хитрощів. Пускається на хитрощі і д. Білоусов, та тільки дуже незручно. Пам'ятаєте прегарний Тарасів вірш:

Не женися на багатій, бо вижене з хати;
Не женися на убогій, бо не будеш спати...

Закортіло д. Білоусову перекласти, та що діяти, коли з капосними римами не даси ради? Д. Білоусова не залякаєш. Хоробро виводить він на папері:

Не женися на богатой —
Выгонит из дома...

Труднації, як бачте, ніякої; але яку ж риму прибрати до слова «дома»? Не вагаючись довго, перекладач додає «молодому», а потім, поміркувавши там трохи чи, може, й довгенько, пише:

Не женися на старухе —
Пара ль молодому?
Ты женись, удал молодчик... і т. д.

«Бога побійтесь, добродію!» — закричить читач: — Таж Шевченко нічогосінько сього не говорив, відки ж воно узялося? Наївні люди: стане д. Білоусов потурати на Шевченка, — може, Шевченко не до ладу казав, — от воно що!

До найпоганіших треба зачислити, між іншим, переклад вірша «Ми вкупці колись росли», зроблений недбало і недотепно. Бідну Оксаночку перекладач

ославив нізашо, наплів нісенітници без жодної підстави, кажучи:

Все стала по ночам гулять...

Перечитавши сі перекладарські вигадки (у Шевченка нічогісінько сього немає), легко подумати, що дівчина кинулась до розпусти або гульні, а тим часом вона збожеволіла; слово «гулять» тут зовсім не до місця, треба було б сказати «бродить» або «разгулювать», коли вже так кортіло; краще ж просто обмалювати психічний стан божевільної без зайвих фраз, як се і зробив Шевченко. Тим самим робом скривдив перекладач і удовицю, про котру розказує, нібито до неї їздили та проводили з нею ночі козаки, тоді як Шевченко ясно розповідає:

Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір...

Се ріжниця, з котрої видко, як легкомісно обходився перекладач з первотвором.

Шевченкові слова:

Нехай і так!.. Не наша мати,
А довелось поважати!..—

д. Білоусов переказує:

Пусть так!.. Хоть не Украину-мать
Нам довелось удобрять!..

Запримітимо на се, що московське «удобрять» по нашому значить «угноювати»; судить, наскільки сей переклад коштовний. Переклад віршів: «Калина», «Минаючи убогі села» і «Неначе праведних дітей» не тільки поганій, а навіть і безграмотній. Що може бути краще отсих слів, повних надзвичайної простоти та почутливості:

«Чого ти ходиш на могилу? —
Насилу мати говорила: —
Чого ти плачеш, ідучи,
Чого воркуеш уночі,
Моя голубко сизокрила?..» —

Але що ж вийшло у д. Білоусова? Полюбуйте з сього нікчемного базікання:

«Что ты ходишь на могилу? —
Говорила дочке мать: —

И зачем, когда идешь ты,
Станешь плакать и рыдать?..»

Зверніть увагу на дві останні стрічки: по якому воно буде? Жодний грамотний москаль не сплете такої фрази; ну, в кого-таки достане духу вимовити: «Зачем, когда идешь, станешь плакать?» Тут брак початкового знаття грамматики, брак усякого нюху до чистоти та краси мовної. Ну, хто-таки з грамотних людей напише хоча б отсі стрічки:

И праведно господь великий
Цепей стальных велел ковать
И мрачных тюрем намуровать.

Ні один тямущий москаль, а тим більше літературно освічений, того не скаже. Говорять по-московськи «праведно прожил», але не почуємо «праведно велел», «праведно поступил», кажуть простісінько «справедливо», та й годі. «Цепей ковать!..» — за такий вираз не похвалять і гімназиста, не то що писателя; не думаємо ми, щоб і «тюрем намуровать» було по-московськи, хіба яко «поетична сваволя», котру так безсоромно зловживає д. Білоусов.

Виразів і цілих речень, непевних з боку граматичного, подибуємо чимало; зустрічаємо також слова і форми, що вживались за часів Державіна та Хераскова, а нині віджили свій вік; інші вирази д. Білоусов вживає не в тому значенні, в якому вони москалями вживаються; є й такі, що мало чи зовсім не вживаються, а виковані для своєї потреби; чимало до того слів і виразів українських полишено без ніякого перекладу. Ось вам дещо на зразок: «жито жати», «никто, хоть на смех, мне не скажет», «в холодочке», «где тебе что больно», «коль», «любуйсь, матери на нас», «прудок», «с дитею», «пришлет сваху сватать», «матка», «во лесок ходила», «с маленьку», «в позаднепровской стороне», «понад Днепром» і т. д.

До всього додамо, що д. Білоусов не держався жодної стихотворної міри, а віршував абияк; московські поети вживали іноді, наприклад Кольцов, міри та складу людських пісень, надаючи тим своїй штучній поезії особливої краси й оригінальності; але то зовсім інша річ.

Д. Білоусов просто нехтує всякі вимоги прозодії, не даючи, проте, жодної форми оригінальної.

Наш осуд може здатись дуже гострим, але іншого переклади д. Білоусова не заслугоють. Коли він подасть нам що-небудь путяще, то ми перші розхвалимо і подякуємо.

1886-го року в Петербурзі вийшло ілюстроване видання «Гайдамаків»; до українського тексту додано московський переклад Гербеля, що ми вже розбирали. Початок поеми, проте, не Гербеля, а спеціально для цього видання зроблений іншим якимсь перекладачем («Все йде, все минає...» до інтродукції). Підписано И. П. К-ев. Що ж сказати про сей новий переклад? Не можна його назвати сміттям, як компонування д. Білоусова, немає в тому таких б'ючих хиб та незграбності; видно, що пише людина, більше вправна з боку літературного. Але що з того? Переклад все-таки нічогісінько не стоїть, не задовольняє найлегших критичних вимогів. Ні доброї техніки, ні сили виразу, ні загального враження, що хоч трохи б нагадувало первотвір. Хоча б тобі сякий-такий натяк на ту глибину великого ліризму, котрим визначається п'єса у Шевченка,— один з найкращих, з найнедосягливіших його творів. Переклад млявий, нудний, формалістичний,— аби та слава, що переклад. Часом перекладач не розуміє первотвору або не звертає на його потрібної уваги, коли, наприклад, замість

А я поміркую, ватажка де взять...—

каже:

Я же буду думать, где отца вам взять...

Чимало скорочень, непевностей, вигадок; мова теж хибує значно, та се вже загальна вада перекладацька. Де краса, де розкішний цвіт пахучої поезії Шевченкової? Красу ту понівечено, цвіт оббито. Гай, гай! Що ви робите, добродіі?

В журналі «Русское богатство» за 1892-й рік поміщено переклад заспіву «Думи мої, думи мої», зроблений поетом Ольхіним. Переклад сей також дуже слабкий, а визначається тими самими хибами, що й інші московські переклади з Шевченка: первотвору не нагадує й трохи, лишає цілі місця без зміни, вживає невжитих або мало знаних виразів і т. д. Ось вам деякі зразки.

Ах, сердце
Больше и не хочет...
За одну слезинку карих
Пан я над панами...

В оригінальному творі москаль ніколи б так не висловився.

Сердце...
Пело темны ночи...

Се знов-таки більше б личило Державіну, ніж сучасному поетові. Наша думка така: не пиши в віршах нічого того, чого б ти не зважився повторити прозою. Але хто ж з прозаїків московських напише такі речі, як «Мати Україна», «А куда вас дети?» (себто подіти, по-московськи «девать») і тому подібне, що знаходимо у Ольхіна? Ніхто прозою того не скаже, значить, не слід би говорити і в віршах.

Кінець кінцем мусимо згадати про розкішний переклад Шевченкової «Чуми», вистачений Л. Трефолевим, а поміщений в його віршованій збірці. Се справді дуже гарний переклад, що не робить, як інші, зневаги імені нашого генія, а сміливо може бути зачислений до віршованих творів Шевченкових на мову московську? Можливі, наскільки силу та красу вкраїнської вдачі можна виспівати в неприродних звуках чужомовного складу. На жаль тільки, такі дотепні перекладачі, як Трефолев і Бальмонт, зовсім чомусь не звертають уваги на поезію українську. Чи немає в тім вини і з боку самих українців?

Квітень, 1897

III

Пощастило мені роздобути ще одну книжку московських перекладів із Шевченка,— щастя, правда, неабияке, але так, бач, говориться. Се — переклади Н. Чмирьова, видані 1874 року у Москві, під заголовком «Кобзарь Т. Г. Шевченка». Містить у собі сей дивовижний «Кобзарь» шість великих поем, саме: 1) Черниця Мар'яна, 2) Неофіти, 3) Гайдамаки, 4) Невольник, 5) Москалева криниця, 6) Княжна і дев'ять коротеньких

зати про чоловіка, котрий узявся за перекладування Шевченка? Але подивимось дальше. «Почивать в глубокой»... Що за гаспид! В чому се — «в глубокой»? Щоб зрозуміти, треба вернутись назад та пошукати сущника; але хто ж таки так говорить та ще віршами, де все має бути зрозуміле, коротке та красне? Таких місць ми могли б набрати безліч, але книжка не варта того, щоб над нею так довго нудитись, то ми й не будемо розбирати так докладно. Такі вирази, як: «хамский сыну...», «...не по их сталось...»; «На тот свет хотели...»; «Скоротал я век ваш, дети...» — такі або ще гірші без ліку розкидані по перекладах. Не наводимо більше хоча б тому, що одна-однісінька фраза «скоротал я век ваш, дети...» являється таким красномовним свідченням про те, як Чмирьов знає московську мову, що не треба ніяких інших взірців. «Скоротать» значить «прожити», а не «вкоротити», — непростиме незнаття та безсмыслиця.

З «Гайдамаків» Чмирьов переклав, з деякими пропущками, отсі речі: 1) Інтродукція; 2) Галайда; 3) Титар; 4) Свято в Чигирині; 5) Треті півні; 6) Червоний бенкет; 7) Гупалівщина; 8) Бенкет у Лисянці; 9) Лебедин; 10) Гонта в Умані; 11) Епілог. Переклад сей — повторяємо — найпоганший з усіх московських перекладів найкращої Тарасової поеми. Щоб показати, як виглядає Шевченків текст в поетичному майструванні д. Чмирьова, візьмемо початок «Галайди»:

Ярема, хёрст ду, хамский сыну,
Пойди кобылу приведи,
Подай пантофли господину
Да принеси скорей воды.
Внесешь дрова и печь затопишь,
Засыпешь корму лошадям,
Коров на пастбище угонишь...

Українське «сину», як бачимо, так і осталося без зміни; «господиня» якимсь чудом перекинулася в «господина», гуси та індики попереверталися в коней, все пішло шкереберть з чародійної вдачі Чмирьова; такої плутанини у його чимало — господь з нею! «Давайте приску!» Чмирьов перекладає: «Давайте песку!», не розуміючи як слід української мови; прикладів — скільки хоч, та досить буде й того, що ми вже сказали. Лишімо д. Чмирьова з його перекладами в супокої! Але нас цікавить загальне питання: для кого і для чого друкуються такі перекла-

ди? Літературної ваги вони ніякісінької не мають, бо се навіть не література, а звичайнісінька писемна праця, та ще й недотепна. Вони не то що обтинають красу та велич первотворів, а нехтують всякі вимоги здорової думки та природності, живе людське слово засипують половою безглузних вигадок та пісенітниць. Українець шпурне від себе таку книжку, обурившись за неславу та ганьбу, заподіяні Тарасові; москаля теж не навернеш до неї, бо з перших листків він побачить, з якими перлами спіткався, а вдруге не візьметься. Читачеві, що не розуміє української мови, а бажав би прочитати Шевченка, вони так само не пособлять, а хіба одіб'ють охоту до читання нашої поезії. Вже коли перекладчик та видавець мали на меті таку думку, так видрукували б краще Шевченка по-українському, а наприкінці додали невеличкий словничок українсько-московський, то всякий москаль міг би сміливо взятись за книжку, зрозумів би далеко більше, ніж у Чмирьова, а до того, мав би правдиве поняття про першого поета України. Годі! Гарного, кажуть, потроху. А писання д. Чмирьова такі гарні, що як раз покоштуєш, то вже більше не заманеться. Цур з ними!

Якутськ, 1897

К ПУШКИНСКОМУ ВЕЧЕРУ В НАРОДНОЙ АУДИТОРИИ

В настоящем году вся Россия праздновала столетний юбилей со дня рождения Пушкина. Сегодня Пушкинский вечер устраивается и у нас, в Тобольске. Чем же был велик Пушкин? За что мы чтим его память? Ответим кратко: Пушкин был величайшим нашим поэтом, гениальнейшим творцом в области родного слова,— творцом, составившим славу и гордость России. Только Пушкин создал литературу истинно русскую, литературу в полном смысле этого слова. Ложноклассицизм старых писателей породил лишь жалкое подражание сомнительным иностранным образцам. Романтизм, возникший в Европе на почве живых общественно-политических отношений, явившийся реакцией чувства против рационализма XVIII ст., протестом личности против нивелирующих социальных теорий, в России отразился крайне односторонне, уродливо и не имел ничего общего с действительностью. Были у нас писатели, были литературные произведения, но литературы, как живой общественной силы, не было. Державинская муза, отмеченная печатью несомненного поэтического таланта, витала далеко от земли с ее будничной прозой и мелочами. Жуковский, писавший таким легким, таким красивым стихом, всецело ушел в дебри немецкого романтизма, в мир фантастических грез и призраков. Батюшков прекрасно владел формой, но от его произведений так же веяло мертвечиной и безжизненностью, как ото всей вообще литературы того времени. Но вот является Пушкин с могучей силой своих песнопений,— и сразу все почуяли что-то новое, свежее, оригинальное и близкое в его чарующих звуках; чем-то неведомым, но всякому понятным дохнуло от этих пленительных звуков. А дело было просто: Пушкин, воспитанный на лучших европейских образцах, руководимый гениальным чутьем творца-художника, сразу спу-

стился в сферу подлинной, обыденной действительности, сблизил поэзию с жизнью, первый из русских писателей внес в свои произведения живое, конкретное содержание, какого наша литература до того времени не имела и не могла иметь. Нужен был гений Пушкина и его высочайшее литературно-эстетическое образование, чтобы не колеблясь стать на этот новый, «еретический» по тому времени, путь поэтического творчества. Родная почва, родная стихия чувствовалась в каждой строке Пушкина. Писал ли он сказки — перед вами открывался знакомый мир народной старины и народных преданий; вы чувствовали, что вокруг вас живет и дышит что-то вам родственное, всюду слышится «русский дух», всюду олимпий-пахнет». Бряцал ли он на лире, это не было олимпий-ряцание наших одописцев, — нет, лирика Пушкина затрагивала в вас все лучшие струны сердца, будила в нем светлые человеческие чувства, мечтой влекла вас к небу, а взоры обращала на вопиющие аномалии жизни, скорбя и плача над людскими страданиями. Пушкин не был политическим борцом и не мог быть им по натуре, но он был передовым человеком своего времени, по своим общественным идеалам он стоял далеко выше своего века, наряду с достойнейшими людьми будущего; передовая часть общества двадцатых и тридцатых годов вдохновлялась его поэзией, вырастала под ее благотворным влиянием, черпала из нее лучшие свои заветы и вождения. Пушкин не был равнодушным созерцателем общественных зол своего времени; нет, он задыхался в тяжелой атмосфере аракчеевщины и крепостного права, негодовал и возмущался. Достаточно прочесть его стихотворение «Деревня», написанное в 1819 году:

...Но мысль ужасная здесь душу омрачает:
Среди цветущих нив и гор
Друг человечества печально замечает
Везде невежества губительный позор.
Не видя слез, не внемля стона,
На пагубу людей избранное судьбой,
Здесь барство дикое, без чувства, без закона,
Присвоило себе насильственной лозой
И труд, и собственность, и время земледельца...
Увижу ль я, друзья, народ неугнетенный
И рабство, падшее по манию царя,
И над отечеством свободы просвещенной
Взойдет ли, наконец, прекрасная заря?

Император Александр I, прочитавши это стихотворение, просил благодарить Пушкина за те добрые чувства, которые оно вызывает. В этой способности вызывать добрые чувства, будить лучшие помыслы в умах современников и заключалось, главным образом, общественное значение Пушкина как поэта-гражданина. Что сам Пушкин так понимал свое значение, показывают следующие строки из его стихотворения «Памятник»:

...И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я свободу
И милость к падшим призывал...

Не многие из русских поэтов могут похвалиться такой завидной общественной ролью. Но роль поэта-гражданина все-таки ступенька у Пушкина перед ролью его как первого истинно русского, истинно народного поэта-художника. «Евгений Онегин» является, по нашему мнению, лучшим образцом художественного творчества во всей поэтической литературе русской, — произведением, которое мы смело можем поставить на одном ряду с классическими произведениями главных европейских писателей. Мы имеем солидные исследования по истории нашего общественного развития и, вероятно, будем еще иметь; они выяснят нам как постепенный рост этого развития, так и его действительные факторы, не над одним темным вопросом поднимут завесу таинственности и неведения. И все же широкая картина русской жизни начала XIX столетия, русская психика и русские нравы, — все то, словом, что нашло себе художественное отражение в «Евгении Онегине», навсегда останется наглядным памятником прошлого, настолько живым и рельефным, что серьезному историку придется не раз с ним считаться; в самом деле: кто такие — Онегин, Ленский, Татьяна, как не создания горькой русской действительности? Кто это, как не последующие Рудины, Обломовы, Ольги, Елены и пр. и пр.? Только русская жизнь могла их создать и никакая другая. Не беда, что Онегин щеголяет в гарольдовом плаще: гарольдовского в нем только и есть, что этот именно плащ с чужого плеча, эта вывеска — и ничего более. Онегин не является и не мог явиться созданием европейского байронизма; нет, он органически вырос на почве родной действительности,

явился плотью от ее плоти и костью от ее костей, точно так же, как и все эти Ленские, Ларины, Зарецкие. Разочарованье Байрона и разочарованье Онегина — две вещи разные. Байрон разочаровался в европейской цивилизации, в возможности воплотить идеалы широкой политической свободы в жизни, мучился запросами высшего порядка и в конце концов бросился освобождать поработанных греков. Онегин, в сущности, ни в чем не разочаровался, а просто не знал, что с собою делать, за что приняться. Крепостное право позволяло Онегиным жить, не работая, — и они обыкновенно ничего не делали, мыкались по свету, били баклуши, сокрушали сердца и искали развлечений. Но развлечения рано или поздно приедались — Онегины теряли цель жизни, скучали, чувствовали себя людьми лишними и даже несчастными; изнывать в тоске было их обычным занятием. Таков и Евгений. Неглупый и незлой от природы, читавший и Руссо, и Адама Смита, человек, в котором Татьяна признавала «и гордость и прямую честь», — он в то же время не только влачит бессмысленное существование, не только не делает никому ничего доброго, но убивает даже друга, к которому сердечно относится... и все это так — от нечего делать... В какой другой стране возможны подобные типы, кроме России? Их и не было нигде больше. «Лишний человек» — это чисто русское явление, выросшее на почве тяжелых общественных условий, обрекавших на бездействие большинство Онегиных, людей с недурными задатками и незлой волей, часто неглупых и даже просвещенных. Печальная это страница нашей истории, и вполне понятно поэтому то грустное впечатление, какое остается по прочтении Онегина.

Не будем говорить много о той важной роли, которую сыграл Пушкин также в создании художественного русского языка. Красиво писали и до него, но только он смог извлечь из русской речи всю чарующую прелесть ее звуков.

Был ли Пушкин по достоинству оценен современниками? Нет, — таково наше мнение. Он убит на дуэли французом Дантесом, но то, что убийцею явился француз, — чистейшая, конечно, случайность: с легким сердцем его мог бы так же убить и кто-нибудь из русских,

как позднее Мартынов убил Лермонтова. «Чужой язык» и «чужие нравы» здесь ровно ни при чем.

Оценен ли Пушкин по достоинству хоть в наше время? Некоторые прискорбные факты не позволяют нам дать утвердительный ответ и на этот вопрос.

Закончим нашу юбилейную заметку пожеланием лучшего будущего для деятелей родного слова и воскликнем словами Пушкина из послания его к Чаадаеву:

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, отчизне посвятим
Души высокие порывы!..

ТАРАС ГРИГОРЬЕВИЧ ШЕВЧЕНКО

Ежегодно в конце зимы, в феврале или марте, в разных местах России и Австрии празднуется память Т. Г. Шевченко, главного поэта украинского, родившегося и умершего в феврале месяце. Имя поэта начинает проникать даже в среду простого народа, приобретая все большую популярность, и скромные чествования начинают устраиваться систематически. Почему бы не вспомнить и тоболякам и не устроить в народной аудитории литературно-вокального вечера в память гения украинского слова: деятельность Шевченка не исчерпывалась узко национальной сферой влияния, а имела более широкое значение, которое мы и постараемся выяснить в настоящей заметке.

Тарас Григорьевич родился 25 февраля 1814 г. в с. Моринцах, Киевской губ.; его родные были крепостными крестьянами помещика Энгельгардта; несли барщину наравне с другими и жили очень бедно; тяжелые впечатления детства навсегда оставили глубокий след в душе поэта. Вот что говорит сам он об этом периоде своей жизни (переводим на русский язык):

За что — не ведаю — зовут
Наш жалкий, нищенский приют
В зеленой роще светлым раем?
Там силы лучшие свои
Все схоронил я без возврата,
Там слезы первые мои
Под гнетом мук лились когда-то;
Там столько бедствий, столько зла...
А муза раем беспечальным
Лачугу с озером зеркальным
В тенистой роще назвала...
Там мать-страдалницу печали
В красе и цвете доконали;
Там преждевременный конец
Нашел на барщине отец;
А мы все были голышами,
Осиротели малышами
И, точно мыши, расплозились;

Я очутился в сельской школе —
 Таскать стал воду; братья в поле
 За труд отцовский принялись,
 Как все, на барщину ходили,
 Пока в солдаты не забрили.
 А сестры... сестры... Горе вам,
 Мои голубки молодые!
 Взросли вы по чужим углам,
 В работе вечной, всем чужие;
 И поседете вы там,
 И в гроб сойдете, дорожне!..

Грамоте Шевченко учился у деревенских дьячков, между прочим, у Богорского, горького пьяницы, от которого убежал через два года в местечко Лысянку к дьякону-маляру, с желанием научиться живописи, чувствуя склонность к ней с детства. Новый учитель оказался не лучше Богорского, и Шевченко ушел в с. Тарасовку к дьяку-иконописцу, со страстным желанием усвоить его великое искусство и твердой решимостью перенести все испытания. Но Апеллес-дьячок, посмотрев на левую руку талантливого мальчика, объявил, что он не способен решительно ни к чему, даже к сапожничеству и бондарству. С сокрушенным сердцем будущий поэт должен был возвратиться домой и стал пастухом общественного стада; но пастух из него вышел плохой: вместо того чтобы смотреть за овцами и коровами, он по целым дням углублялся в чтение украденной у Богорского книжки или созерцание окружающей природы. Брат Никита пробовал приучить его к земледелию или ремеслу, но из этого также ничего не вышло. Вскоре Тарас Григорьевич навсегда бросил родительскую хату и поступил в работники к священнику Кошице, но и работником он оказался «ледачим», отдаваясь больше чтению, чем хозяйственным заботам. Оставивши Кошицу, он нашел, наконец, маляра, который соглашался взять его к себе в обучение, но лишь с разрешения Энгельгардта. Управляющий последнего, набиравший в это время из способнейших крестьянских детей штат прислуги для «молодого барича», вместо дозволения Шевченку поступить к маляру, завербовал его сначала в поваренки, а потом в комнатные казачки «ко двору». Жизнь в господской передней была настолько тяжела и невыносима, что он не мог не пожалеть о том времени, когда пас овец и пользовался относительной свободой. Помещик всюду возил Шевчен-

ка с собою и в Варшаве отдал его в обучение к портретисту Лампи, надеясь со временем извлечь пользу из «собственного» художника, но вскоре переехал в Петербург, куда был доставлен по этапу вместе с прочими дворовыми и Шевченко, едва не отмороживший ног в пути, так как на одном сапоге у него не было подошвы и ему приходилось переодевать дырявый сапог с ноги на ногу. Расторопного лакея из Шевченко также не вышло, и помещик законтрактовал его на четыре года живописных дел мастеру Ширяеву, соединявшему в своей особе приснопамятные достоинства всех предыдущих наставников.

В Петербурге Шевченко особенно часто посещал Летний сад и срисовывал некоторые из находящихся там фигур. В один из таких сеансов он познакомился случайно с своим земляком, учеником Академии художеств Сошенком, принявшим горячее участие в печальной судьбе талантливого юноши. Сошенко познакомил его с художниками Брюлловым и Венециановым, с поэтами Жуковским, Гребенкой и др.; стараниями этих-то людей Шевченко и был выкуплен 22 апреля 1838 г. из крепостной зависимости за 2500 р., полученных от розыгрыша в лотерею портрета Жуковского, рисованного Брюлловым, — Шевченку шел в это время 25-й год. После выкупа Шевченко поступил в Академию художеств и вскоре сделался одним из любимейших учеников-товарищей Брюллова. Но занимаясь живописью, на которую смотрел главным образом как на средство к существованию, он более и более начинал отдаваться своему настоящему призванию и развивать поэтическую деятельность; напрасно Сошенко уговаривал его «оставить свои нікчемні вірші». «Я занимался, — говорит сам Шевченко, — писанием малороссийских стихов, которые впоследствии такою тяжестью упали на мою душу... Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной, меланхолической красе своей... Я не мог отвести духовных своих очей от этой родной, чарующей прелести...» В то же время Шевченко усиленно работал над своим самообразованием, читал лучшие произведения польских и русских писателей, изучал историю родного края, аккуратно посещал лекции профессоров университета и медицинской академии, слушал физиологию, зоологию, физику и др. предметы, учился француз-

скому языку и проч. Убогая украинская литература особенно интересовала его в то время, — «Энеиду» Котляревского он знал наизусть; неудержимая страсть побуждала его воспеть печальное прошлое своей многострадальной родины, оплакать изведенное на собственной спине горе закрепощенной массы, — его мечты отличались строго жизненным направлением, и то же реальное направление мы замечаем в его живописи. «Дыхание свободы», как выражается сам он, окрылило поэта, и в 1840 г. вышел в свет «Кобзарь» — первое собрание его стихотворений. Имя Шевченка сразу приобрело в Малороссии известность и стало лозунгом духовного пробуждения. «Когда молодежь услышала песни Шевченка, — говорит Кулиш, — она восприняла их, как голос воскрешающей трубы архангела. Если когда-либо было говорено поистине, что сердце ожило, что загорелись глаза и над челом у человека засиял пламенный язык, то это было в Киеве в 1845 г. Среди этой молодежи родилась мысль проповедывать освобождение крестьян посредством христианского и национального просвещения». Таково было первое влияние «Кобзаря» на украинскую интеллигенцию, все более затем возрастающее. Дальнейшие произведения Шевченка показались Кулишу «каким-то откровением свыше», а сам поэт в глазах окружающего общества «был уже не кобзарь, а национальный пророк». Получив в 1845 г. звание свободного художника, Шевченко переехал из Петербурга на родину, где его с большим нетерпением ожидали земляки. А. М. Белозерская, пламенная энтузиастка родного слова, впоследствии жена Кулиша и малорусская писательница, предложила все свое приданое в 3000 руб. и все фамильные драгоценности, чтобы дать возможность поэту провести года три за границей для пополнения художественного и умственного образования, но этому проекту не суждено было осуществиться. Идея Шевченка все шире распространялась в обществе: в глухих помещичьих углах стали толковать об улучшении быта крестьян и просвещении народа; малорусская интеллигенция стала говорить и писать на родном языке; вместе с тем делалось более живым, более мощным и творчество поэта.

Но в 1847 г., за сношения с членами Кирилло-Мефодиевского братства — Костомаровым, Гулаком и др.

мечтавшими о всеславянском единении, а также за некоторые стихотворения, признанные по тому времени предосудительными, Шевченко был отдан в солдаты и отправлен сначала в Оренбург, а потом в киргизские степи, откуда вернулся только в 1857 г. Десятилетнее пребывание в глухом, отдаленном крае тяжело отозвалось на здоровье и силах поэта, равно как наложило печать и на развитие его художественного творчества: произведения его, правда, становятся зреее и потрясают необычайной силой трагизма, но в них не чувствуется прежней широты размаха, горизонт автора сужен, мысль подавлена. Возвратившись в Россию, Шевченко прожил всего три с небольшим года и умер 26 февраля 1861 г., дождавшись великого дня освобождения народа от векового рабства. Тело его, согласно завещанию, было перевезено земляками из Петербурга в Украину и похоронено на высоком берегу Днепра, недалеко от Канева.

Отличительными чертами поэзии Шевченко являются его глубокая, но в то же время здоровая народность, и в этом отношении, по признанию великорусских критиков, например Добролюбова, мы не имеем равного ему во всей литературе российской, — тот широкий гуманизм и любовь, которыми дышит каждая строка поэта, — те идеалы человеческого братолюбия, которые подготовили и воспитали целое поколение людей, так беззаветно послуживших народу в период освобождения. По силе и глубине лиризма, по художественной яркости и красоте образов, по чарующей прелести и мелодичности стиха Шевченко стоит наряду с величайшими поэтами славянского мира Пушкиным и Мицкевичем, а непосредственной искренностью чувств и обаятельной безыскусственностью выражения иногда даже превосходит их. Поэзия Шевченка показала, чем может и должна быть малорусская литература, поставила ее на высоту общеевропейского творчества, внесла в нее богатый запас лучших общечеловеческих идей, из предмета «барской потехи» сделала ее живым органом жизни и указала ей единственно достойный путь служения родине. В этом отношении Шевченко шел рука об руку с лучшими умами и деятелями России в эпоху, предшествовавшую периоду реформ, и делал на Украине то великое общерусское дело обновления, которое без него не имело бы здесь своего апостола.

Но не только в этом заключается общерусское значение поэта; его творчеству главным образом и его идеям обязана своим возрождением Австрийская Русь — Галичина, Буковина и отчасти Угорщина. Оторванная историческими событиями от Киевской Руси, Австрийская Русь пришла в совершенный упадок под владычеством польских магнатов и окончательно погибла: дворянство и высшее духовенство скоро забыли о своем русском происхождении, в значительной степени ополячились, а частью обрумьнились и мадьяризовались, относясь с презрением к собственной нации, как к нации «мужицкой», и в особенности к русинскому народу. Русскими языку и по духу оставались низшие слои населения — крестьянство, часть мещанства и малопросвещенное сельское духовенство; «русин» и «хлоп» сделались синонимами, вследствие чего главным образом и отвернулись высшие классы от всего русского. О просвещении никто не заботился, несмотря на то, что само австрийское правительство, благоволившее одно время к русинам, открыло в 1784 г. при Львовском университете несколько кафедр с преподаванием на русском языке; русины не только не пошли навстречу начинаниям правительства, но не воспользовались даже тем, что им уже было дано, и «русский» университет вскоре прекратил свое существование. Деятельность Маркиана Шашкевича, первого воскресителя Галицкой Руси, и его кружка в 30-х годах не имела большого успеха: семена национального пробуждения были брошены на каменистую почву, сам Шашкевич вскоре умер, его друзья рассеялись, снова восторжествовала реакция и презрительное отношение к русинской массе.

Но вот в начале 60-х годов в Галичину проникают произведения Шевченко и производят неслыханный переворот в умах сначала молодежи, а потом и остального общества. Чем в 1845 г. Шевченко был для Киева, тем еще в большей степени он стал в 60-х гг. для Львова и всей Австрийской Руси; имя его стало лозунгом, под знаменем которого начало группироваться все пробудившееся и мыслящее; вспомнили ополяченные русины, кто они, «чиїх батьків діти», и, естественно, обратились к своему забытому народу. С произведениями Шевченка в первый раз проникли из России в Галичину лучшие веяния освободительной эпохи, в первый раз произошло

на почве этих веяний истинно братское единение между Австрийской и Российской Русью, — то мощное духовное единение, которое спасло русинское общество в Австрии от окончательного слияния с польско-мадьярско-румынско-шляхетскими элементами, а русский народ, кроме того, и от социального порабощения своим и чужим. И этих результатов русины достигли в недолгий сравнительно срок путем просвещения крестьянской массы и постепенного усвоения тех демократических тенденций, которые через Шевченка и малорусскую литературу проникли из России. Русины поняли понемногу, что их спасение не в «панской ласке» извне, а в общественной самодетельности, на которую и обратили все свои усилия. Стала развиваться прогрессивная литература, возникли просветительные общества, было обращено внимание на безотрадное экономическое положение крестьянской массы и ее умственную темноту: интересы народа были поставлены на первом плане и в этом направлении пошла дальнейшая работа интеллигенции. В настоящее время на малорусском языке ведется преподавание в двух университетах, нескольких средних учебных заведениях и во всех народных школах; «Товариство імені Шевченка» развило широкую научную, а общество «Прогресу» — просветительную деятельность среди русского населения; издается больше 20 газет и журналов; кроме того, в малорусских переводах появляется все наиболее интересное из области науки и литературы других народов. Чувство презрения к низшим классам, а также поведение племенного антагонизма и национальной нетерпимости уступили место чувствам человеческого единения и солидарности, в чем наиболее всего сказалось влияние гуманной поэзии Шевченка. С особой силой отразилось оно на произведениях таких талантливых бытописателей, как Франко, а в последнее время Бордуляк, Стефаник и некоторые другие, с глубоким сочувствием и беспощадным реализмом рисующие перед нами тяжелую судьбу галицийского крестьянства. В этом отношении писатели галичане стоят неизмеримо выше российских украинцев, усвоивших слабые стороны музы батька Тараса, вроде идеализации прошлого, и все еще упреждающихся в словосочинении псевдоисторического и псевдонационалистического свойства.

Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть живучи,
То ви б ідилій не творили.—

говорил некогда Шевченко, но «паничі» забыли эти замечательные слова своего учителя и продолжают творить идиллии, не справляясь ни с правдой, ни с наукой, о которых так сокрушался Тарас Григорьевич в своем лаконическом, но необычайно сильном стихотворении:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

Да, чому не йде? Произведения Шевченка навсегда останутся для нас источником светлых мыслей и гуманных чувств, и в этом их великое общечеловеческое значение. Нельзя не пожелать им поэтому самого широкого распространения. Потребность в дешевом издании «Кобзаря» для народа чувствуется прежде и настоятельнее всего; потребность эта тем более осуществима, что с конца 1898 г. в Петербурге образовалось, по инициативе и под председательством генерала Федоровского, официально утвержденное Общество имени Шевченка для издания дешевых и полезных книг на малорусском языке; к обществу принадлежит много лиц с положением и материально обеспеченных.

Обніміте, брати мої,
Найменшого брата! —

вот завет, унаследованный нами от поэта.

Рассказывая о жизни Шевченка, мы убеждены, что одно воспоминание о подобных людях способно возвысить и облагородить нашу душу, хоть на мгновение оторвать нас от дрязг и мелочей жизни и унести в заманчивую область идеала. Без таких людей давным-давно очерствело бы человеческое сердце и заглохла нива жизни. Пусть же их образ всегда живет и сияет перед нами в нетленном венце духовной красоты и обаяния!

ПАМЯТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКО

(1814—1861)

26 февраля настоящего года исполнилось 40 лет со дня смерти гения украинского слова Тараса Григорьевича Шевченко.

Родился Шевченко 25 февраля 1814 года в селе Моринцах Киевской губ., в бедной крепостной семье, и детские годы провел в крайне тяжелой обстановке. В школе и барской передней, куда Шевченко затем попал в услужение, было и того хуже. После всевозможных мытарств помещик законтрактовал его в Петербург живописцу Ширяеву сроком на 4 года. Здесь Шевченко познакомился случайно со своим земляком украинцем Сошенко, а через него с Жуковским, Гребенкой, Венециановым, Брюлловым и др. лицами из поэтов и художников. Стараниями этих людей, обративших внимание на крупный поэтический талант горемычного юноши, Шевченко был выкуплен из крепостной зависимости на 25 году жизни и поступил в Академию художеств, где занимался довольно усердно и много работал над своим самообразованием. Но более всего его тянуло к поэзии. Страсть к поэтическому творчеству рано пробудилась в его душе. Благодарная природа Украины и страдания закрепощенной массы, унылые гайдамацкие думы и летописные сказания, картины Брюллова и исторические восстания и тяжелые рассказы деда Ивана о гайдамацком восстании и тяжелые впечатления детства — вот та почва, на которой выросло поэтическое вдохновение Шевченка. Освобождение личности и массы от рабства во всех видах и проявлениях стало его заветной мыслью, задачей и делом жизни. «Дыхание свободы» окрылило поэта, и в 1840 г. вышел в свет первый сборник его стихотворений, т. н. «Кобзарь», с необыкновенным восторгом принятый на родине. Молодежь с энтузиазмом откликнулась на заветные думы своего певца и восприняла его песни, «как

голос воскрешающей трубы архангела»; среди этой молодежи родилась мысль проповедывать освобождение крестьян посредством христианского и национального просвещения. В 1845 г. Шевченко удостоен был звания свободного художника и совершил в течение 1845—6 годов несколько экскурсий по Украине с археологической и этнографической целью. В это время, под влиянием непосредственных впечатлений народной жизни, полной мрака и бесконечных страданий, Шевченко написал лучшие и наиболее сильные из своих стихотворений — «Послание к землякам», «Кавказ» и др. Произведения эти явились для украинской интеллигенции «откровением свыше», а сам поэт был уже не кобзарь, а национальный пророк. Муза его, по словам Костомарова, пробила подземный склеп, вошла в это подземелье с неугаемым светочем, открыв за собою путь и солнечным лучам, и свежему воздуху, и людской свободе.

Художественную украинскую литературу начинают обыкновенно с «Энеиды» Котляревского, появившейся в конце прошлого столетия. В этом произведении, ложноклассическом по форме, в первый раз нашли широкое отражение впечатления родной действительности, чем и объясняется его неумирающая до настоящего времени популярность среди малорусских читателей. Мастерство и легкость стиха, неподражаемый украинский юмор, комизм положения классических героев, едва уловимый меланхолически грустный тон при воспоминании об исторических судьбах родины, прекрасный язык — все это как нельзя более пришлось по сердцу украинскому обществу, приятно ласкало слух и будило уснувшие мечты о прошлом. Это были неглубокие мечты чисто дворянского свойства, составлявшие главное содержание украинской поэзии до Шевченка. Продолжатели Котляревского воспевали подвиги казачества, вздыхали об утраченной гетманской власти, стряпали элегии на тему предвидения смерти. В большинстве случаев это были владельцы закрепощенных душ, видевшие в истории Украины лишь трогательно-усладительные идиллии и мирившиеся со всеми вопиющими проявлениями настоящего. Гулак-Артемовский один из первых затронул вопрос о подневольном существовании крестьянства, но написанная им на эту тему поэма «Пан та собака», благо-

даря эзоповской форме, прошла почти незамеченной и не имела большого общественного значения. Отвлеченный, чисто книжный интерес к народности составлял сущность тогдашнего украинофильства, а сами украинолюбцы зачастую являлись типичнейшими крепостниками. Неудивительно после этого, что Тарас Григорьевич так не навидел сантиментально-чувствительные декламации малорусских патриотов. Не идиллии, а кромешный ад подневольного труда видел он в окружающем; не дворянскую хандру, а страдания закрепощенной массы явился он воспеть — и воспел силой, до того времени на Украине неслыханной. Он пошел по новому пути, обратившись к малорусским поэтам со следующим замечательным стихотворением:

Когда б вы знали, господа,
Где плачет горькая нужда,
То вы б не тратили усилий
На измышление идиллий,
Не пели гимнов без стыда
И не смеялись, как всегда,
В ответ на стоны, — нет конца им...
За что — не ведаю — зовут
Наш жалкий нищенский приют
В зеленой роще светлым раем?
Там силы лучше свои
Все схоронил я без возврата,
Там слезы первые мои
Под гнетом мук лились когда-то;
Там столько бедствий, столько зла...
А муза раем беспечальным
Лачугу с озером зеркальным
В тенистой роще назвала.
Там мне родимая певала
Про безотрадное житье,
Свою тоску переливала
В дитя несчастное свое.
Внимал я песне безутешной
И видел с детства ад кромешный,
Ад подневольного труда...
Там помолиться никогда
Одной минутки не давали;
Там мать-страдалицу печали
В красе и цвете доконали;
Там преждевременный конец
Нашел на барщине отец;
А мы... мы были голышами,
Осиротели малышами.
И, точно мыши, расплозились;
Я очутился в сельской школе —

Таскать стал воду; братья в поле
 За труд отцовский принались,
 Как все, на барщину ходили.
 Пока в солдаты не забрили.
 А сестры, сестры... Горе вам,
 Мои голубки молодые!
 Взросли вы по чужим углам.
 В работе вечной, всем чужие,
 И поседете вы там,
 И в гроб сойдете, дорогие!
 Мне жутко даже вспоминать,
 Во что святую благодать
 Мы обратили, правый боже!
 Для нас ты создал на земле
 Цветущий, светлый рай, и что же?
 Мы адом сделали, во мгле
 Молясь о новом, горшем зле.
 Живем примерно с ближним нашим:
 В ярмо запрягли братьев, падем
 И орошаем кровью их
 Сухую почву нив своих¹.

И для общества, и для большинства украинских писателей того времени поэзия была барской потехой, приятно шекотала нервы праздным людям, и в этом полагали ее главную задачу. Шевченко сделал ее великим делом жизни, указал ей более достойный идеал служения родине, написавши на своем знамени незабвенные слова поэта-гражданина:

Обніміте, брати мої,
 Найменшого брата!

Произведения Шевченко, приобретая все большее и большее влияние на украинскую интеллигенцию, привели к организации в Киеве т. н. Кирилло-Мефодиевского братства, ставившего главной задачей своей деятельности уничтожение крепостного права и просвещение народа. К этим стремлениям, всецело исходившим от Шевченко, Костомаров и другие книжные члены братства присоединили еще несколько пунктов в духе московского славянофильства, слишком консервативных и шовинистических. Несмотря на это, кружок в 1847 г. был рассеян, а члены заплатились за свои невиннейшие стремления, в том числе и Шевченко, которого друзья собирались было отправить за границу для пополнения

¹ Переклад П. Грабовського.

художественного образования; одна из украинских патриоток предлагала даже для этой цели все свое приданое, но судьба распорядилась иначе: «во внимание к крепкому телосложению», Шевченко был отдан в солдаты, с воспрещением ему читать и рисовать. Десять лет, в Оренбург, а оттуда в Орскую крепость. Десять лет, проведенных в киргизских степях, в тяжелых условиях казарменной жизни, вконец подорвали силы и здоровье поэта, наложив свою тяжелую печать и на его творчество: в произведениях, написанных Шевченко в этот период времени, слышатся глубоко потрясающие вопли истерзанной души, но уже не видно ни прежнего полета фантазии, ни той мощи свободного гения, которая говорила огненным словом и жгла сердца людей; орел со связанными крыльями, казалось, не в силах был подыматься на прежнюю высоту.

В Россию Шевченко вернулся в 1857 г., но прожил недолго: 26 февраля 1861 г. его не стало. Земляки свято выполнили завещание своего кобзаря:

Когда умру, похороните
 Меня в Украине милой;
 Родной курган в степи широкой
 Пусть будем мне могилой!

Чтоб горы цепью возвышались
 Всегда передо мною,
 Чтоб вечно нивы зеленелись,
 Чтоб Днепр шумел волною!

Согласно этому завещанию, тело Шевченко было перевезено из Петербурга на Украину и похоронено на высоком берегу Днепра, недалеко от Канева.

В последние годы жизни поэта занимали исключительно мысли о просвещении народа и освобождении его от крепостной зависимости; он взялся за составление школьных учебников, издал на малороссийском языке «Букварь» и пустил его по 3 к., намереваясь постепенно издать по такой же цене арифметику, географию, историю и др. книги. 19 февраля 1861 года, когда к нему зашел один из приятелей, он на смертном одре вместо всякого приветствия спросил: «Что есть? есть воля? манифест объявлен? нет... так когда же будет?» — и, закрыв лицо руками, заплакал. До объявления манифеста

об освобождении народа от векового рабства поэт так и не дожил.

Поэзия Шевченка проникнута стремлениями людей освободительной эпохи, светлыми идеалами правды и братства и до настоящего времени является для нас путеводной звездой на пути к достижению этих идеалов. Под влиянием ее воскресла из мертвых совсем было погибшая Галицкая Русь и зажила новой жизнью; вековые традиции клерикально-шляхетского обскурантизма постепенно уступили место широкому демократическому течению — общественному и литературному. Интеллигенция, вдохновленная огненным словом поэта, поставила своей первой задачей — освобождение народа от порабощения национального и социального. Много сделано уже галицкими украинцами на этой почве, но еще больше предстоит сделать: фундамент заложен, здание воздвигается, и все говорит за то, что оно будет доведено до желаемого конца; деятельность «Наукового товарищества имени Шевченка» на поле научно-литературном, Львовского и Черновицкого университетов, где преподавание ведется на малороссийском языке, общества «Прогресива» и др. учреждений — на поприще народно-просветительном, наконец, рост гражданского самосознания и общественно-политической самодеятельности среди низших слоев населения, — все это служит порукою в том, что здоровые семена возрождения пали на восприимчивую, хоть и засоренную плевелами почву. Произведения Шевченка сыграли в данном случае ту цивилизующую роль, какую у всех народов играла истинно художественная, национальная литература, и в этом главное значение Шевченка для Украины: все, что только живет интересами родины и мыслит, все, что только есть истинно передового и светлого в стремлениях австрийских и российских малороссов, — все это идет под знаменем высокогуманных идеалов своего гениального певца и вдохновляется его именем.

Историки литературы причисляли Шевченко то к поэтам панславистского направления, чем он никогда не был, то видели в его поэзии апофеоз прошлого, идеализацию гетманства и казатчины, а иные считали его даже политическим сепаратистом. Последним Шевченко также никогда не был; что же касается казатчины, то некоторое время он действительно находился под влиянием

исторических трудов псевдо-Конисского, Маркевича, Бантыш-Каменского, Костомарова, Кулиша, а также разных летописей, и навеянная этими трудами идеалистическая точка зрения отразилась в произведениях 1-го периода его деятельности. Наблюдая повсеместно гнет закрепощенной массы, поэт, естественно, вдохновлялся борьбой за человеческую свободу и равноправность в прошлом и противопоставлял его настоящему. Вскоре, однако, он понял, что прославляемый патриотизм украинских героев, — не более как миф, что борьба велась не за свободу и равноправность, а за «козацькі привілеї» в ущерб интересам массы, что сгубила Украину именно эта социальная привилегированность одних наряду с угнетенным положением других и проистекавший отсюда классовый антагонизм, красной нитью проходящий через всю историю казатчины. В более зрелых своих произведениях Шевченко уже не идеализирует прошлого, а является исключительно певцом народного горя, первым в России представителем истинно-социального направления в поэзии, каким впоследствии был только Некрасов. Верная заветам Шевченка, украинская литература постепенно прониклась народно-реалистическими тенденциями его творчества и явилась, особенно в Галичине, активным органом жизни, продолжая великое дело служения меньшему брату. Неумирающий дух поэта по-прежнему витает над родной Украиной, немолчно раздается во мраке его вещее слово и сеет на народной ниве живые семена обновления.

Л И С Т И

